Geschiedenis voor de onderbouw Leesboek 2 vwo

feniks

Auteurs
Cor van der Heijden
Idzard van Manen
Anjo Roos
Frouke Schrijver
Frank Tang
Jos Venner

Eindredactie
Jos Venner

ThiemeMeulenhoff

Over ThiemeMeulenhoff
ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl

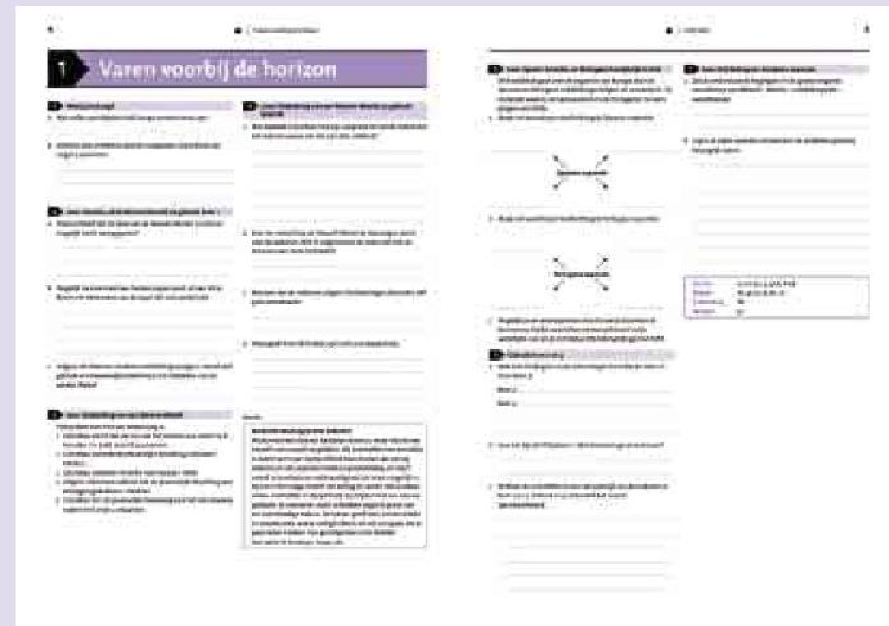
ISBN 978 90 06 46611 9
Tweede druk, derde oplage, 2017

Deze uitgave is volledig CO_2-neutraal geproduceerd. Het voor deze uitgave gebruikte papier is voorzien van het FSC®-keurmerk. Dit betekent dat de bosbouw op een verantwoorde wijze heeft plaatsgevonden.

Inhoud

Zo werk je met Feniks

Voor je ligt je leesboek voor het vak geschiedenis. De hoofdstukken in dit leesboek volgen de loop van de tijd. In dit leesboek vind je alle teksten en bronnen die je nodig hebt om de opdrachten in het werkboek te kunnen maken.

Veel plezier met het vak geschiedenis!

Opbouw van een hoofdstuk

Het begin van een hoofdstuk

- Je werkt steeds vanuit het werkboek. Daar staat wat je moet doen.
- Op de eerste vier bladzijden van een hoofdstuk bekijk je waar het hoofdstuk over gaat.
- De kenmerkende aspecten worden opgesomd en kort uitgelegd.
- Er wordt uitgelegd waarom het belangrijk is dit deel van de geschiedenis goed te kennen.
- Daarna volgen de hoofdvraag en een aantal deelvragen. Meestal is er een deelvraag per paragraaf.

Een hoofdstuk bestaat uit zes paragrafen

Leesboek

- Boven aan elke paragraaf staat de deelvraag van deze paragraaf.
- Een paragraaf in het leesboek bestaat uit leesteksten en bronnen. Een bron kan een plaatje zijn (beeldbron), maar ook een tekst (tekstbron).
- In kaders vind je informatie over staatsinrichting.
- In sommige paragrafen staat een vaardighedenblok. In zo'n blok wordt uitgelegd hoe je precies werkt bij geschiedenis. Om deze vaardigheden onder de knie te krijgen, oefen je ze met opdrachten. Bij een opdracht zie je dan staan: je oefent…
- Twee paragrafen hebben een mogelijkheid tot verdieping van de lesstof.

Werkboek

- Elke paragraaf begint met een opdracht waarin je kijkt wat je al van het onderwerp weet.
- Bij elke paragraaf vat je in de laatste opdracht samen wat je hebt geleerd.
- Aan het eind van elke paragraaf vind je steeds wat je moet leren voor je een toets kunt maken: de tips voor de toets.
- In het laatste blokje van de paragraaf kun je vinden wat in deze paragraaf de kennis-, inzicht- of toepassingsopdrachten zijn.

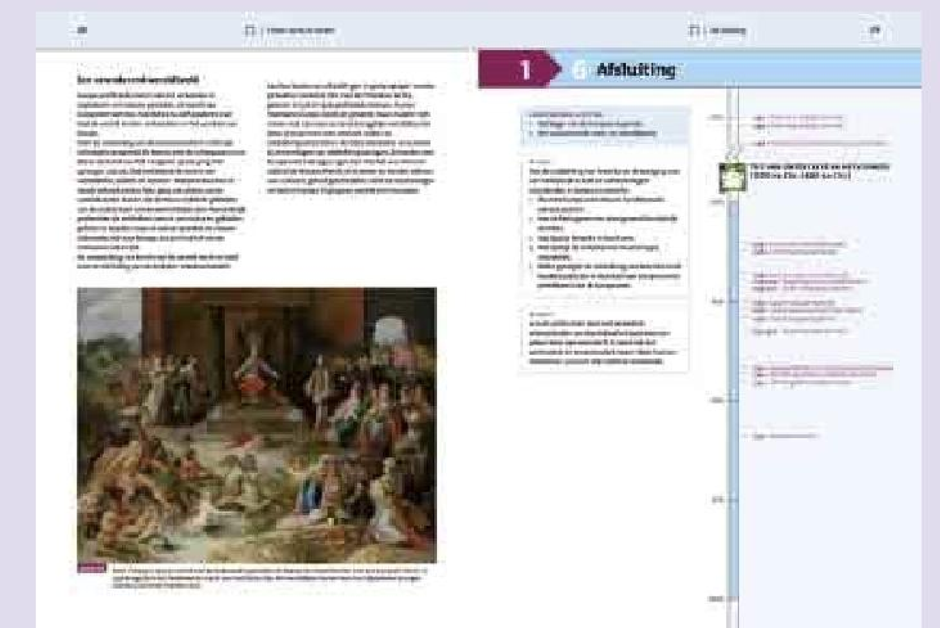
- Soms staat dit tekentje ook bij een opdracht. Dan heb je feniks-online nodig voor die opdracht.
- betekent dat je deze opdracht samen kunt doen.

Afsluiting

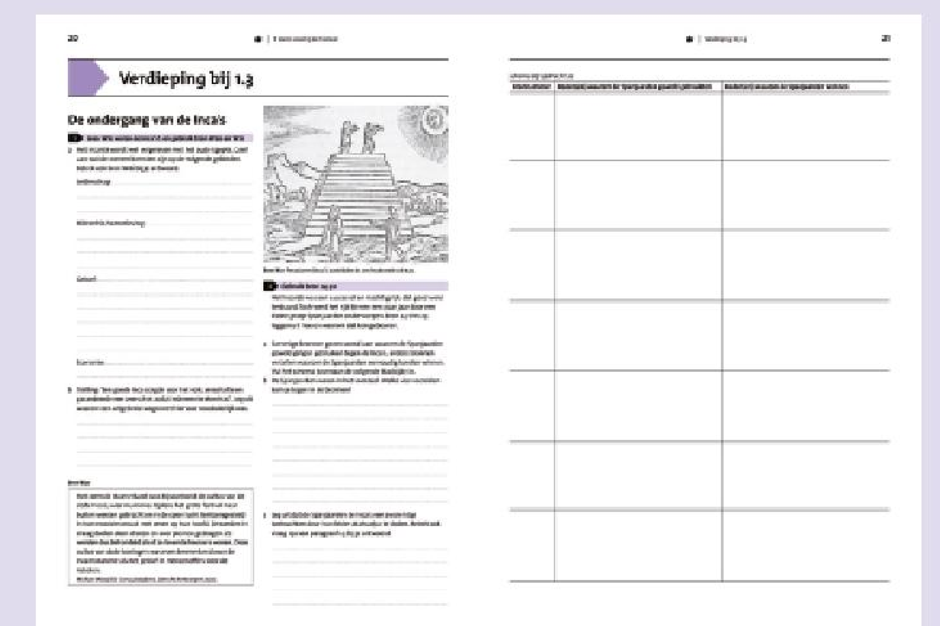
Leesboek

- De zesde paragraaf van een hoofdstuk heet altijd Afsluiting. In het leesboek lees je wat je (als het goed is) hebt geleerd. Je vindt hier op een rij: de kenmerkende aspecten van het tijdvak, wat je tot dan toe hebt geleerd en wat je kunt.
- De belangrijkste gebeurtenissen en personen uit het tijdvak staan hier bij elkaar in de tijdbalk.
- De begrippen uit het hoofdstuk staan hier bij elkaar.

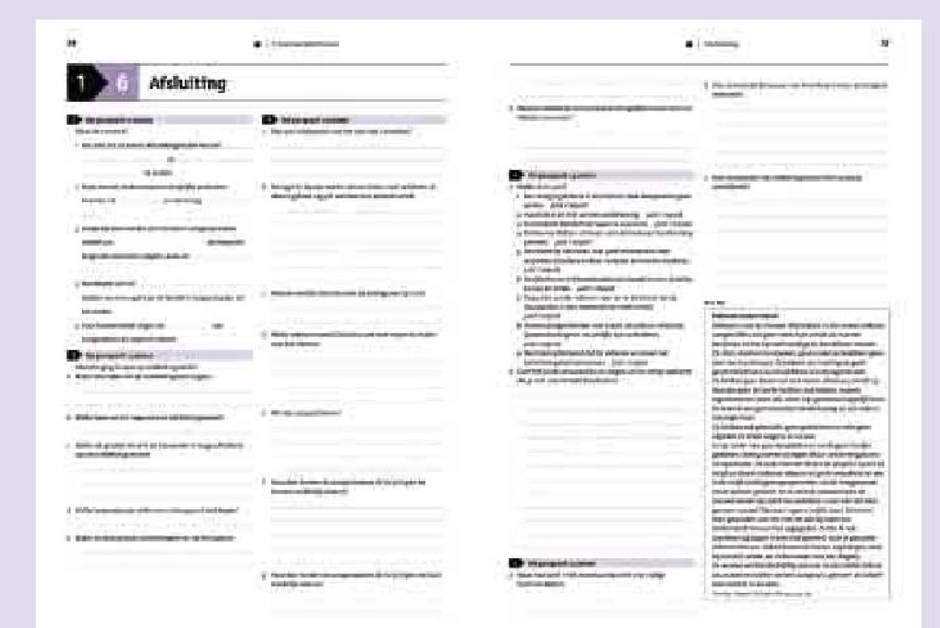
Werkboek

- In het werkboek maak je opdrachten die je helpen bij de voorbereiding op een toets. Er zijn opdrachten om de historische vaardigheden te oefenen en opdrachten over de begrippen uit het hoofdstuk. Tot slot maak je een samenvattingsopdracht.

www.feniks-online.nl
www.thiememeulenhoff.nl/feniks

1 Varen voorbij de horizon

ORBIS TERRARVM TYPVS DE INTEGRO MULTIS IN LOCIS EMENDATUS auctore Petro Plancio 1594

BRON 1 De 'Orbis terrarum' in 1594 gemaakt door Petrus Plancius. Op deze wereldkaart gaf hij de toen bekende werelddelen weer.

DE RENAISSANCE
TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS (1500-1600)

Amerika, of de Nieuwe Wereld

Petrus Plancius (1552-1622), geboren in Vlaanderen, maar vooral werkzaam in Amsterdam, kreeg een opleiding tot predikant. Het meest bekend is hij als cartograaf en zeevaartkundige. Hij gaf zeelieden instructies hoe kaarten en zeevaartkundige instrumenten te gebruiken. Van hem kregen ze opdracht verslag te doen van nieuwe waarnemingen van onbekende gebieden. Zo kon hij zijn kaarten perfectioneren. Ook moesten zeelieden hem informeren over de sterren die je kon zien als je op het zuidelijke halfrond was. Dat Plancius daarin geïnteresseerd was, zie je aan de weergave van de dierenriem van de noordelijke sterrenhemel en die van de zuidelijke sterrenhemel. Die laatste was voor hem nog niet zo bekend. De randen van de kaart zijn opgevuld met voorstellingen van de verschillende werelddelen: Europa, Azië, Afrika en Amerika met hun volkeren en dieren. De toepassing van kompas en andere navigatie-instrumenten had de ontdekkingsreizen mogelijk gemaakt. Zulke rijk geïllustreerde kaarten zijn wel niet door Plancius zelf uitgegeven, maar hij verschafte er wel de kennis voor.
De kaarten kwamen in een populaire reeks boeken vol afbeeldingen van de pas ontdekte Nieuwe Wereld. Deze platenboeken werden uitgegeven in Noordwest-Europa aan het einde van de zestiende eeuw. De boekenreeks heette Les Grands Voyages, ofwel de grote reizen, en was bestemd voor een breed publiek. Vertalingen in verschillende talen zorgde ervoor dat Europeanen van allerlei nationaliteiten kennis konden maken met de ontdekkingen die de afgelopen eeuw waren gedaan. Hoe zag dat nieuwe werelddeel er uit? Wie woonden er? Welke planten en bomen groeiden er? Door middel van reisverslagen en gedetailleerde gravures werd getoond hoe vreemde volken leefden, welke gebieden zij bewoonden en hoe ontdekkers en veroveraars deze hadden gevonden en veroverd. Het was voor vele Europeanen de eerste kennismaking met de wereld aan de andere kant van de Atlantische oceaan. Een Nieuwe Wereld.

Ontdekking van een Nieuwe Wereld

In augustus 1492 vertrok de zeeman Christoffel Columbus met drie schepen uit Spanje. Columbus dacht Azië te kunnen bereiken door alsmaar naar het westen te varen,

iets wat tot dan toe nog niemand gelukt was. Na zeventig dagen varen kreeg Columbus land in zicht… zou dit China zijn, of India? Hij ging aan land, plantte de Spaanse vlag en maakte kennis met de bevolking. In zijn scheepsjournaal schreef hij: 'Ik had de indruk dat het mensen waren die het aan alles ontbrak. Allemaal liepen ze naakt. Allen die ik zag waren jong; ze waren heel goed gebouwd. Hun haren, stug als paardenstaarten, vallen kort naar voren tot over de wenkbrauwen. De rest van het haar valt naar achteren en dat laten ze lang. Ze verven hun huid. Ze dragen geen wapens en kennen die ook niet. Toen ik ze zwaarden liet zien, pakten ze die beet bij het scherp zodat ze zich bezeerden. Ik denk dat ze makkelijk christenen zullen worden, want ze leken me geen eigen godsdienst te hebben.' Hij noemde deze mensen indianen. Pas later, toen Columbus en andere ontdekkingsreizigers vaker naar het Westen gevaren waren, werd duidelijk dat dit Azië niet was, maar een ander, nog niet eerder ontdekt werelddeel.

BRON 2 Columbus gaat aan land. Geromantiseerde tekening uit de negentiende eeuw.

Spaans Amerika

Nadat Columbus in 1492 Amerika ontdekt had, wilde Spanje dit gebied in bezit nemen. In Amerika waren goud en andere waardevolle goederen te vinden en de bevolking kon tot het christendom worden bekeerd. Nieuwe expedities werden gepland en bewapende soldaten werden uit Spanje verscheept om de indianen te verslaan. Een van die Indiaanse volkeren waren de Azteken, die in Midden-Amerika leefden. De Azteken moesten zich met eenvoudige wapens verdedigen tegen de ijzeren zwaarden en vuurwapens van de Spanjaarden. Omdat de Azteken niet bekend waren met zwaarbewapende strijders te paard, waren ze erg onder de indruk van de Spaanse ruiters. Als een ruiter van zijn paard afsteeg, dachten ze dat een groot monster zich in tweeën deelde. In 1521 versloegen de Spanjaarden de Azteken en verwoestten hun hoofdstad. De Inca's in Zuid-Amerika wachtte hetzelfde lot. Rond 1540 waren de Spanjaarden heer en meester in Midden- en Zuid-Amerika. De Spanjaarden bestreden de cultuur van de indianen en hun geloof in vele goden. In plaats daarvan namen de indianen, al dan niet gedwongen, het geloof van de Spanjaarden over.
De Spaanse veroveraars veranderden de Amerikaanse maatschappij. Ook Europa veranderde door de toestroom van goud en zilver en de nieuwe handelsmogelijkheden. Jaarlijks brachten schepen waardevolle ladingen naar Spanje. De Spanjaarden gebruikten dit geld voor oorlogen tegen de Nederlanden, de Fransen en het Osmaanse Rijk. De uitbreiding van de Spaanse macht in Amerika is een voorbeeld van het begin van de overzeese Europese expansie.

Portugees handelsrijk in Azië

Een ander voorbeeld van Europese expansie is de vestiging van een Portugees handelsrijk in Azië. Het was Portugal dat begon met het verkennen van de wereld buiten Europa. Portugezen zochten zeeroutes naar India om er specerijen te kopen en zo de Arabische handelaren te omzeilen. Toen zij de route rond Kaap de Goede Hoop, het uiterste puntje van Zuid-Afrika, hadden gevonden en daardoor naar India konden varen, moesten de Portugezen zich in Azië invechten in een bestaand handelsnetwerk. Hele gebieden onderwerpen was op zo'n grote afstand van het moederland niet mogelijk en bovendien niet nodig, maar het lukte de Portugezen wel om deel te nemen aan de specerijenhandel met de landen rond en eilanden in de Indische Oceaan. Met geweld wisten zij handelscontacten af te dwingen met lokale heersers. Om hun handel te beschermen, stichtten de Portugezen bewaakte handelsposten langs de kust. Zo ontstond in Azië een Portugees handelsrijk .

BRON 3 Azteken voor de stad Tenochtitlan. Muurschildering van de twintigste-eeuwse Mexicaanse schilder Diego Rivera, in het stadhuis van Mexico-Stad.

Het belang van Europese expansie

Door de ontdekkingen van de Portugezen en Spanjaarden waren oceanen geen hindernis meer, maar een toegangsweg tot nieuwe markten en andere culturen. Regelmatig contact tussen Europa en volken in andere delen van de wereld was nu mogelijk. De Europese expansie leidde ertoe dat Portugezen en Spanjaarden, en later Engelsen, Fransen en Nederlanders, bezittingen (koloniën) verwierven in Azië en Amerika. Wereldhandel ontstond: West-Europese schepen voerden kruidnagels aan uit Azië, brachten Afrikaanse slaven naar Amerika en zeilden de Europese havens binnen met goud en zilver. Nieuwe rijkdommen werden aangeboord, nieuwe volkeren werden ontdekt en soms uitgebuit en bestreden. De kennis van de wereld en de scheepvaart nam snel toe. Door de contacten veranderde ook het wereldbeeld van de Europeanen. Niet alleen letterlijk, omdat zij door hun reizen de wereld beter in kaart wisten te brengen, maar ook de manier van denken in Europa veranderde. Mensen begonnen te twijfelen aan de zekerheden van voorheen. Wat wisten ze eigenlijk van de wereld? In het denken stond niet meer de wereldorde, zoals die in de Bijbel stond en zoals de kerk die zag, centraal. De mens zélf als kritisch denkend wezen, werd steeds belangrijker.

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Het begin van de Europese overzeese expansie.
2 Het veranderende mens- en wereldbeeld in de Renaissance.

HOOFDVRAAG

Hoe veranderde de ontdekking van Amerika en de vestiging van een handelsrijk in Azië de samenlevingen in Europa en Amerika?

DEELVRAGEN

1 Waarom zochten Europeanen nieuwe handelsroutes overzee?
2 Hoe stichtten de Portugezen een winstgevend handelsrijk?
3 Hoe nam Spanje Amerika in bezit?
4 Hoe veranderde Spanje de Amerikaanse samenleving?
5 Welke gevolgen hadden de ontdekking van Amerika en de handelscontacten in Azië voor Europa en het wereldbeeld van de Europeanen?

1 1 Ontdekkingsreizen

BRON 4

Een koning krijgt een kostbaar geschenk: twee zakken peperkorrels. Miniatuur uit het *Livre des Merveilles du Monde*, de Franse vertaling van het reisverslag van Marco Polo, ca.1410-12.

DEELVRAAG

1 **Waarom zochten Europeanen nieuwe handelsroutes overzee?**

Peperdure handel

Europa had in de Middeleeuwen handelscontact met kooplieden uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika. Deze kooplieden handelden onder andere in producten als zijde, edelstenen, suiker (verkregen uit suikerriet) en ook in specerijen, die erg populair waren in Europa. Specerijen werden toegepast bij het bereiden van eten, niet om vlees goed te houden of verrotting te verdoezelen, maar omdat men graag gerechten op smaak bracht met bijvoorbeeld peper, kaneel, gember, nootmuskaat en kruidnagels. Specerijen en andere exotische waren werden ook gebruikt ter verbetering van de gezondheid en voor het maken van parfum en medicijnen. Bovendien konden mensen door het gebruik van specerijen laten zien hoe rijk ze waren. Een pond peper was net zo duur als een heel varken.

Karavanen uit het Oosten

Specerijen en goederen als zijde en suiker kwamen uit Oost-Azië en waren erg kostbaar. Karavanen voerden de handelswaar over land aan. Een beroemde handelsroute was de **zijderoute**, die vanuit China naar het Midden-Oosten voerde. Op zo'n route verzorgde een handelaar telkens een etappe van de handelsreis. Als hij zijn gedeelte van de route had voltooid, verkocht hij zijn producten aan een volgende handelaar. En die, na zijn etappe, weer aan een volgende handelaar, net zolang tot de producten handelaars in Europa bereikten. Vooral de handelaren uit Venetië kochten in het oostelijke deel van de Middellandse Zee veel kostbare goederen en brachten die naar Europa. Handelaren trokken vervolgens over land met de Aziatische handelswaren naar West-Europa. In de veertiende en vijftiende eeuw durfden handelaren uit Genua het aan om de winstgevende producten via de zeeroute naar Brugge te brengen. Brugge was de belangrijkste haven in Noordwest-Europa. Door al die tussenstappen gingen de prijzen een heel eind omhoog. Het waren vooral kooplieden uit het Midden-Oosten die profiteerden van deze tussenhandel.

BRON 5

Een recept tegen de stank van pest

Tegen de pestlucht kunnen welgestelde heren profijt hebben van een parfum gemaakt van de volgende ingrediënten: agarhout en amber (elk 2 drachme), de beste kwaliteit mirre en olibanum (1 ons), kamfer, storax, gedroogde rozenblaadjes (2 drachme), sandelhout uit Makassar, blaadjes van eucalyptus (1 ons). Maal deze samen met hars of met rozenwater van Damascus waar kamfer in opgelost is. Hiervan kunnen pillen gemaakt worden of tabletten.

Naar: Regiment de preservació de la pestilència uit 1348, het jaar van de pest.

BRON 6

Een karavaan op de zijderoute, afgebeeld op de Catalaanse Atlas uit 1375-1377.

BRON 7

Kooplieden in Bagdad

In Bagdad maken ze zijden en goudbrokaten stoffen met geborduurde vogels en andere dieren erop. Het is de grootste stad van die streek. Midden door de stad stroomt een enorme rivier [Tigris] waarover je helemaal naar de Indische Zee kunt varen, en dus is het er een komen en gaan van kooplieden met hun handelswaar. De kooplieden die naar Indië reizen, bevaren die rivier tot aan een stad die Khism heet, en daar bereiken ze de Indische Zee. Tussen Bagdad en Khism ligt de stad Basra en bij die stad groeien de beste dadels ter wereld.

Naar: Marco Polo, De wonderen van de Orient (Il Milione), ca. 1298-1299.

BRON 8

Papiergeld

U moet weten dat de grootkhan een bijzonder soort geld laat maken waarover ik u nu zal vertellen. Hij laat van de bast van moerbeziebomen papier maken, als van katoen. Dan laat hij het in stukjes snijden die verschillende waarden hebben. Al deze papieren dragen het zegel van de grootkhan. En wanneer dit papiergeld klaar is, laat hij er alles mee betalen en uitgeven in alle provincies en rijken en steden waarover hij heerst. Koopwaar als parels, goud, zilver, edelstenen en al het andere moet betaald worden met dat geld. Vaak beveelt de grootkhan dat iedereen die goud heeft of zilver of iets anders kostbaars, het onmiddellijk naar zijn munt [de plaats waar geld gemaakt wordt] moet brengen, en dan laat hij het betalen met dat papier, wat de kooplieden graag aannemen, want ze kunnen er overal iets mee kopen. Deze handel verschaft de grootkhan wonderbaarlijk veel inkomsten.

Naar: Marco Polo, De wonderen van de Orient (Il Milione), ca. 1298-1299.

Marco Polo

In de dertiende en veertiende eeuw kwam ten oosten van Europa het Mongoolse Rijk op, dat zich uitstrekte van de Zwarte Zee tot aan China. De steppevolken in dit gebied waren verenigd en leefden nu in vrede samen, waardoor de wegen veiliger werden en de handel bloeide. Hiervan profiteerden Europese handelaren die producten aanvoerden over de zijderoute. Sommigen durfden het aan om zelf ver naar het oosten te reizen. De gebroeders Niccolò en Maffeo Polo, kooplieden uit Venetië, besloten rond 1270 de Zwarte Zee over te steken om zaken te doen. Daarvandaan trokken ze verder, totdat ze na een lange reis aankwamen bij Koeblai Khan, de Mongoolse grootvorst. Ze werden met veel eerbetoon ontvangen, want de **khan** had nog nooit een westerling gezien. De broers vertelden honderduit over Europa, over de paus en over het christendom. De khan, die een nieuwsgierig man was, gaf hun de opdracht om bij hun volgende bezoek olie mee te brengen van de lamp die bij het graf van Jezus in Jeruzalem brandt. Twee jaar later ondernamen de broers nogmaals dezelfde reis. Ditmaal ging Marco mee, de zoon van Niccolò. Bij aankomst werden de Venetianen als gezanten van de Koeblai Khan in dienst genomen. In die hoedanigheid verbleven ze nog vele jaren aan het hof en maakten ze reizen door Azië, die later door Marco werden opgetekend.

Met zijn reisverslag, dat bol staat van wonderlijke verhalen over vreemde plaatsen en volkeren, is Marco Polo later erg beroemd geworden, maar voor zijn tijdgenoten was hij nauwelijks geloofwaardig. Er waren geen andere westerse bronnen over deze gebieden en er waren maar erg weinig mensen die verre reizen maakten. Europeanen waren geïsoleerd van Azië en Afrika. Dat werd nog versterkt toen rond de Middellandse Zee de machtsverhoudingen veranderden.

Rond de Middellandse Zee

In het gebied rond de oostelijke helft van de Middellandse Zee was in de veertiende en vijftiende eeuw een machtig rijk ontstaan, het **Osmaanse Rijk**. Dit werd bestuurd door de opvolgers van sultan Osman, de leider van een van de Turkse stammen die stukje bij beetje het oude Byzantijnse Rijk hadden veroverd. Toen in 1453 de Byzantijnse hoofdstad Constantinopel in handen van de Turken was gevallen, werd het Osmaanse Rijk vanuit die stad centraal geregeerd. Daarna namen het grondgebied en de macht van de sultans toe. Terwijl de Osmaanse vloot de Middellandse Zee beheerste, breidde de sultan zijn rijk uit op de Balkan en in Noord-Afrika. Ook controleerden de Osmanen de handelsroutes waarlangs oosterse handelaren luxegoederen uit Azië aanvoerden. Toen de vergroting van het grondgebied tot stilstand was gekomen, brak in het Osmaanse rijk een periode van vrede en voorspoed aan.

Voor West-Europese stadstaten, prinsdommen en koninkrijken was deze ontwikkeling goed, maar ook bedreigend. Aan de ene kant betekende de vestiging van het Osmaanse Rijk dat er stabiliteit heerste rondom de Middellandse Zee en in het Midden-Oosten. Dat was gunstig voor de handel. Vooral Venetië, de belangrijkste handelsstad in het gebied rond de Middellandse Zee, profiteerde hiervan. Aan de andere kant moesten de Europeanen steeds strijd leveren tegen de oprukkende Osmaanse legers en betaalden Europese handelaren torenhoge prijzen voor de oosterse luxewaren die zij alleen via de Osmanen konden kopen. Dat was voor Europese kooplieden een stimulans om nieuwe handelsroutes te zoeken, zodat ze de luxegoederen rechtstreeks konden gaan importeren.

Op zoek naar Indië

In hun zoektocht naar nieuwe handelscontacten, om specerijen en andere luxegoederen te kopen, probeerden Europeanen Indië te bereiken. Indië was de naam voor het gebied ver ten oosten en zuidoosten van Europa: het huidige Azië, met name Zuidoost-Azië, maar ook delen van Afrika vielen hieronder. Over land konden de Europeanen Indië alleen bereiken via het vijandige Osmaanse gebied. Daarom gingen de Europeanen op zoek naar een zeeroute. Hiervoor maakten ze gebruik van een nieuw soort schip. Tijdens de strijd tegen de Osmanen op de Middellandse Zee hadden de Genuezen namelijk een slagvaardig schip ontworpen, de caracca (**kraak**). Op de voor- en achtersteven van een kraak konden kanonnen staan; bovendien was een kraak geschikt om over lange afstanden te zeilen. Ook konden er veel goederen in worden meegenomen. Met de kraak dachten handelaren Indië te kunnen bereiken. Verder was de kennis over de zeevaart toegenomen door contact met Arabische zeelieden. Op schepen werden instrumenten als het astrolabium en het kompas gebruikt voor het navigeren aan de hand van de sterrenhemel en windrichtingen. Dat de wereld een bol is en dat rond de werelddelen grote zeeën liggen, wist men ook heel goed, dus Indië bereiken over zee moest mogelijk zijn. Maar van de precieze ligging van landen, zeeën en werelddelen begrepen de Europeanen nog weinig. De kennis van de wereld was beperkt en werd vaak doorspekt met wonderverhalen. Mensen geloofden dat in Indië de specerijen en edelstenen voor het oprapen lagen.

BRON 9 De Osmaanse vloot blokkeert de haven van de handelsstad Marseille in 1454. Schildering van Nasuh Al-Silahi, 16e eeuw, Topkapi Paleis, Istanbul.

BRON 10 Zeelieden navigeren met behulp van een kompas op de Indische Oceaan. Miniatuur uit de vijftiende eeuw.

BRON 11

De eilanden Java en Sumatra in de Indische Oceaan

Specerijen komen van eilanden in de Indische Oceaan. Op deze zee varen schepen uit vele landen. Ook vind je hier dieren die Sirenen genoemd worden. Een Sirene is half vrouw, half vis. Een andere soort Sirene is half vrouw, half vogel.

Op het eiland Java staan veel bomen: aloe, kamfer, sandalhout, bijzondere specerijen, galangal (laos), nootmuskaat, kaneel – bomen waar alle kostbare Indiase specerijen vandaan komen. Sumatra wordt door de Tartaren Magno-Caulij genoemd. Het is het meest oostelijke eiland in de Indische Oceaan. Hier wonen mensen die er anders uizien dan alle anderen. In de bergen wonen mannen die buitengewoon lang zijn, net reuzen. Ze zijn erg donker en onbeheerst. Als ze een buitenlandse man te pakken krijgen, eten ze hem op. Dit eiland kent twee zomers en twee winters. De bloemen en planten bloeien er dus twee keer per jaar. Het is het laatste eiland in de Indische Oceaan en is rijk aan goud, zilver en edelstenen.

Naar: Catalaanse Atlas uit 1375-77.

1 2 Het Portugese handelsrijk

BRON 12

Schepen vertrekken vanuit Lissabon naar de Nieuwe Wereld. Gravure van Theodoor de Bry bij 'America Tertia Pars...', 1592.

DEELVRAAG

2 Hoe stichtten de Portugezen een winstgevend handelsrijk?

Hendrik de Zeevaarder

De Portugezen waren de eerste Europeanen die zich waagden aan lange handelsreizen over zee. De Portugese prins Hendrik de Zeevaarder zorgde in de vijftiende eeuw voor geld en schepen om ontdekkingsreizen te maken. Ondanks zijn bijnaam was hij zelf geen reiziger, wel nam hij de beste zeelui in dienst en verzamelde alle beschikbare kennis. Hij verwachtte grote handelswinst en wilde ook het legendarische rijk van Priester Johannes ontdekken, een christelijk koninkrijk dat in Indië zou liggen. Hierover gingen veel verhalen de ronde. Priester Johannes zou een machtige koning zijn die heerste over een welvarend gebied tussen islamitische en heidense rijken. Hendrik de Zeevaarder hoopte in Priester Johannes een christelijke bondgenoot te vinden om hem te helpen concurreren met islamitische handelaren die de handel met Indië beheersten. Vanuit Portugal vertrokken de eerste ontdekkingsreizigers. De Canarische en de Kaapverdische Eilanden raakten bekend. Omdat de zuidelijke Atlantische Oceaan grotendeels onbekend was, hielden de zeevaarders de kust in zicht. Aan de Afrikaanse kusten stichtten zij forten. Hier konden de Portugese ontdekkingsreizigers vers voedsel en water inslaan. Ook begonnen ze te handelen in goud en slaven.
Alle ontdekte informatie over de route langs de kust van Afrika moest geheim blijven. Alleen de Portugezen mochten erover beschikken. In 1488 voer Bartholomeus Diaz om Kaap de Goede Hoop, de uiterste zuidpunt van Zuid-Afrika. Vasco da Gama bereikte in 1498 India. Portugal beschikte nu over een route naar de bron van de specerijen, de **Carreira da India**.

Portugezen in India

Toen Vasco da Gama bij de Indiase stad Calicut aankwam, trof hij daar Arabische handelaren aan. Onderhandelingen met de plaatselijke machthebber, de samorijn, liepen uit op geweld en de Arabische handelaren begonnen de Portugezen tegen te werken. Met een klein deel van de goederen die de Portugezen hadden gehoopt te vinden, ging Vasco da Gama terug naar huis. Tijdens de terugreis stierven dertig bemanningsleden aan de scheurbuik, een ziekte die je oploopt door langdurig gebrek aan vitamine C. Slechts twee van de vier schepen arriveerden in Portugal. Toch bracht de verkoop van meegebrachte de producten zoveel geld op dat de kosten van de reis er ruimschoots mee werden vergoed. De koning was tevreden en een volgende expeditie werd gepland. De ontdekkingsreiziger Pedro Álvares Cabral volgde de route van Vasco da Gama en ontdekte onderweg, door te veel naar het zuidwesten te navigeren, Brazilië, dat hij claimde voor de Portugese koning. Daarna volgden nog vele schepen de routes naar Afrika, Brazilië, India en Zuidoost-Azië. Het rijk van Priester Johannes vond men niet, maar wel luxegoederen die veel winst opleverden.

Reizen van Christoffel Columbus (Spanje)
- 1492 - 1493
- 1493 - 1496
- 1498
- 1502 - 1504
- Diogo Cão 1482 - 1485 (Portugal)
- Bartholemeu Diaz 1487 - 1488 (Portugal)
- Vasco da Gama 1497 - 1499 (Portugal)
- Pedro Cabral 1500 - 1501 (Portugal)
- Fernão Magalhães 1519 - 1522 (Portugal)

BRON 13 Enkele belangrijke ontdekkingsreizen.

Kapitaal

In Indië moesten de Portugezen zich telkens invechten in een bestaand handelssysteem. Vaak eigenden zij zich met geweld een handelsplek toe. Kolonisatie van hele gebieden was onmogelijk. Portugal had daarvoor te weinig mankracht. Het bouwen van een *feitoria* (**factorij**), een bewaakte handelspost, lukte meestal wel, net als het veroveren van bestaande nederzettingen aan de kust. Door het stichten van factorijen en het in bezit nemen van havensteden konden de Portugezen hun handelsnetwerk in Indië uitbouwen en beschermen. Zo werden Portugese ontdekkingsreizen het begin van een winstgevend handelsrijk. Specerijen en andere goederen werden in de factorijen verzameld en naar Portugal gevaren. In Europa werden de Portugezen concurrenten van Turkse en Arabische handelaren en van Venetië, dat nog steeds de belangrijkste handelsstad in Europa was.

Slimme kooplieden gingen investeren in expedities naar Azië en in bedrijvigheid die hiermee te maken had, zoals scheepsbouw. Zij probeerden zoveel mogelijk winst te maken door hun kapitaal te investeren in internationale handel. Dit economisch systeem noem je **handelskapitalisme**.

BRON 14

Aankomst in de specerijenhoofdstad Calicut (Kozhikode)

Die nacht (20/21 mei 1498) gingen we twee *leugas* [een *leuga* is drie zeemijlen, ofwel 5.6 km] vanaf de stad Calicut voor anker. Een dag later (22 mei) kwamen vier boten naar ons toe, waarop onze kapitein een van onze zeelieden (een veroordeelde crimineel) met hen mee naar Calicut stuurde. Ze brachten de man naar twee moslims uit Tunis, die Catalaans en Genuees spraken. Hij werd begroet met de volgende woorden: "Moge de duivel je halen! Wat doe jij hier?" Ze vroegen hem wat hij deed zo ver van huis en hij antwoordde dat hij op zoek was naar christenen en specerijen. Ze gaven hem onderdak voor de nacht en brood en honing te eten. Na de maaltijd keerde hij samen met een van hen terug naar onze schepen. Zo gauw de moslim uit Tunis aan boord was riep hij uit: "Wat een geluk, wat een geluk! Er is een overvloed aan robijnen en edelstenen hier! Jullie zijn God grote dank verschuldigd dat hij jullie naar een land met zulke grote rijkdommen heeft gebracht!" We verbaasden ons zeer, want we hadden nooit verwacht dat onze taal zo ver van Portugal te horen zou zijn.

Naar: Verslag van Vasco da Gama's eerste reis naar India.

BRON 15

Koning van Geld

Als deze route een succes blijft, mogen we de koning van Portugal wel de koning van Geld noemen! Iedereen in Venetië verbaast zich erover dat er een nieuwe route ontdekt is waar onze voorouders nog nooit van gehoord hadden.

Naar: dagboek van de Venetiaan Girolamo Priuli, 1501.

1 3 Spanje verovert Amerika

DEELVRAAG

3 Hoe nam Spanje Amerika in bezit?

BRON 16 Columbus gaat aan land. Gravure van Theodoor de Bry, ca. 1594.

Spanje volgt Portugal

De Spanjaarden wilden, net als de Portugezen, ook ontdekkingen doen en handelswinst bereiken. Dat gebeurde in 1492, toen er geld en tijd was voor een nieuwe onderneming. In dat jaar wonnen de Spanjaarden de eeuwenlange strijd tegen de islamitische aanwezigheid op het Iberisch Schiereiland (**Reconquista**) en besloten de Spaanse koning Ferdinand en zijn vrouw Isabella het Portugese voorbeeld te volgen. De uit Genua afkomstige zeevaarder Christoffel Columbus kreeg Spaanse steun voor het ontdekken van een zeeroute naar Indië die naar het westen ging over de Atlantische Oceaan. Columbus was door wetenschappers, onder wie de cartograaf Toscanelli, overtuigd van deze mogelijkheid. Toscanelli's kaart toonde aan dat je Azië kon bereiken door de Atlantische Oceaan over te steken.

BRON 17

Varen naar het westen

Ik prijs uw plan om naar het westen te varen en ik weet zeker dat, zoals u al hebt gezien op mijn kaart, de route die u wilt volgen niet zo moeilijk is als men wel denkt. Integendeel, de door mij aangewezen weg is uiterst zeker. U zou ook geen twijfel koesteren indien u veel mensen had leren kennen die in die landen zijn geweest. U kunt ervan overtuigd zijn daar machtige koningen en veel dichtbevolkte en welvarende steden en landen te vinden, die veel soorten edelstenen bezitten. Het zal de vorsten daar ook zeer verheugen als wij ze in de katholieke godsdienst en al onze wetenschappen onderwijzen.

Naar: Toscanelli's brief aan Columbus, circa 1480.

Aan boord van de Santa Maria

Op basis van het scheepsjournaal dat Columbus bijhield, kan het leven aan boord van de Santa Maria worden gereconstrueerd. "Als je de kapiteinshut binnenloopt, zie je links van kapitein Columbus een indrukwekkende man zitten, Juan de la Cosa. Hij is de eigenaar van het schip. Hij is ook de navigator. Een van de belangrijkste taken aan boord van een schip is namelijk het navigeren, het bepalen van de koers. Voor De la Cosa ligt een kaart van Toscanelli en instrumenten als het astrolabium en kompas, onmisbaar voor het navigeren op zee. Aan tafel zit ook Luis de Torres, een tolk, die meegaat om te praten met de plaatselijke bevolking.
Op het dek, op het voordek en in het ruim is het ook druk. Hier heb je bijvoorbeeld de kok en de bottelier, de man die voor de proviand en de rantsoenering van het eten zorgt. Daar staat dokter Juan Sanchez, die bekijkt een wond van een van de scheepsjongens. Zie je de kisten met wapens in de hoek? Pas maar op dat je ze niet aanraakt. De musketten en kanonnen worden elke dag gecontroleerd door Diego de Arana, de wapenmeester.
Er is veel voedsel aanwezig, vooral gedroogde peulvruchten en granen, scheepsbeschuit, gezouten vlees en gedroogde vis. Het is genoeg om een jaar van te eten met de hele bemanning. En in het scheepsruim staan ook kisten met snuisterijen van glas, ijzer en koper, om te ruilen of weg te geven. De man die naast een van de kisten staat, is edelsmid Cristobal Caro. Hij hoopt dat de kisten voor de terugreis weer met goud gevuld kunnen worden.

Columbus' succes

In 1492 vertrok Columbus met drie schepen. In oktober van dat jaar kregen de reizigers land in zicht. Columbus ging aan wal. Hij noemde de mensen daar 'indianen' omdat hij dacht dat hij in Indië was. Columbus doopte het gebied San Salvador, naar een van de bijnamen van Jezus: Heilige Verlosser. Over het moment van de ontdekking schreef hij in zijn reisverslag.
Eind 1492 voer Columbus terug naar Spanje om de koning en de koningin te vertellen over zijn ontdekkingen. Hij moest de vorsten overtuigen van het succes van zijn reis. De westelijke route naar Indië was gevonden, volgens Columbus, en zou de Spanjaarden veel rijkdom geven (bron 19).

BRON 18

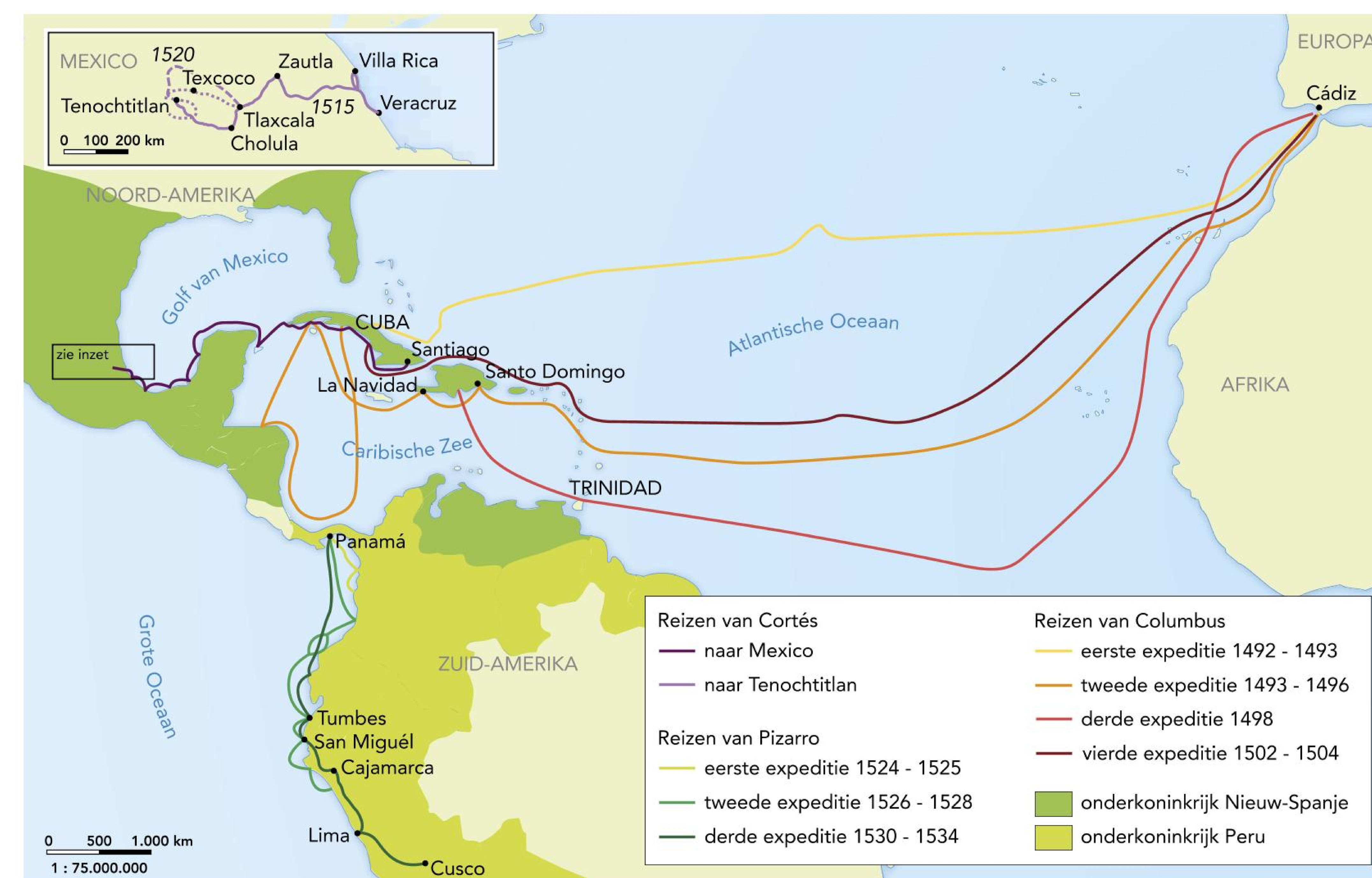
San Salvador

Om twee uur 's nachts verscheen het land. Al gauw zagen we naakte mensen. De Admiraal ging aan land in de bewapende sloep. De Admiraal had de koninklijke standaard bij zich en de kapiteins hadden elk een vlag met een groen kruis erop, met F en Y erop en boven elke letter een kroon. We zagen groene bomen, veel poelen en diverse soorten vruchten. De admiraal nam het eiland in bezit voor de koning en de koningin, door de verklaringen af te leggen die daarbij vereist waren.

Naar: Columbus' Scheepsjournaal, 1492-1493.

Met Magelhães de wereld rond

Aan het begin van de zestiende eeuw ontdekten Portugese zeevaarders de Molukken en andere eilanden in de Indische Archipel. Ze waren nog nooit zo ver oostwaarts gevaren. De Molukken waren erg rijk aan specerijen (vooral kruidnagels), dus investeerders wilden nieuwe expedities naar deze eilanden graag financieren. De ontdekking van de Molukken leidde tot onenigheid met de Spanjaarden. In 1494 hadden Portugal en Spanje namelijk in het **Verdrag van Tordesillas** de onontdekte wereld in tweeën verdeeld: alles wat ten westen van de Kaapverdische eilanden (bij de westkust van Afrika) ontdekt zou worden, kwam de Spanjaarden toe. Alles wat ten oosten daarvan ontdekt zou worden, hoorde bij het Portugese koninkrijk. Na de ontdekking van de Molukken door de Portugezen begonnen de Spanjaarden te twijfelen. Zouden deze eilanden niet aan hen toebehoren? Zou het niet mogelijk zijn om naar het westen te varen en deze eilanden van de andere kant te bereiken? De ervaren Portugese zeevaarder Ferdinand Magelhães durfde het aan. In opdracht van de Duitse keizer Karel V, die ook koning van Spanje was, en gefinancierd door de schatrijke Duitse bankiersfamilie Fugger, vertrok hij in 1519 met vijf schepen en 250 bemanningsleden uit de stad Sevilla. De Italiaanse edelman Antonio Pigafetta mocht mee en deed verslag van de ontberingen tijdens de reis, de flora en fauna, en de vreemde volkeren die de ontdekkingsreizigers tegenkwamen.

BRON 19 De ontdekkingsreizen naar de Nieuwe Wereld, met de Spaanse onderkoninkrijken Nieuw-Spanje en Peru.

BRON 20

Goud in overvloed

Er is onbeperkt goud aanwezig. Uwe Hoogheden kunnen zien dat ik hun al het goud zal schenken dat nodig is, alle specerijen en zoveel katoen als Uwe Majesteiten maar bevelen in te laden en waarvan Uwe Edele zoveel zal kunnen verkopen als hij wil, en heidense slaven. Ik heb ook kaneel gevonden en zal ook duizenden andere zaken van belang bemachtigen.

Naar: Columbus' Scheepsjournaal, 1492-1493.

Conquistadores

Nadat Columbus duidelijk had gemaakt welke kansen er lagen in het door hem ontdekte gebied, de Nieuwe Wereld, staken avonturiers de Atlantische Oceaan over om fortuin te maken. Deze gelukszoekers heetten **conquistadores**, veroveraars. Zij trokken de binnenlanden in, bezetten grote gebieden in naam van de Spaanse koning en bestreden de indiaanse volkeren. Zij konden met weinig soldaten de strijd winnen. De Spanjaarden bezaten namelijk wapens en oorlogstechnieken die de indianen niet kenden, zoals ijzeren zwaarden, helmen, harnassen, vuurwapens en ruiters te paard. Verder sloten de conquistadores bondgenootschappen met sommige indiaanse volkeren om weer andere indianen te overwinnen.

BRON 21

Azteekse spionnen vertellen over hun ontmoeting met Spanjaarden

Hun krijgsmiddelen zijn alle van ijzer: in ijzer kleden ze zich, ze dragen een ijzeren kap, schilden en lansen. Ze zitten op de rug van hun 'herten'. Hoog als daken zijn ze. Hun lichaam is overal omwikkeld, alleen hun gezicht is zichtbaar. Ze zijn wit als kalk. Ze hebben geel haar, hoewel sommigen donker zijn. Lang zijn hun baarden, die ook geel zijn, evenals hun snorren. Hun haar is kroezig en dun, een beetje als een borduurwerk. Hun honden zijn reusachtig en verpletterend, met golvende oren en grote, hangende tongen. Ze hebben intens gele ogen, waar vonken uit komen. Hun holle buiken zijn lang en gegroefd. Ze zijn sterk en robuust, rusteloos, en lopen hijgend met hun tong uit hun bek rond. Gevlekt als jaguars zijn ze, met allerlei kleuren vlekken.

Naar: Bernardino de Sahagún, Algemene geschiedenis van de zaken van Nieuw-Spanje, 1540-1569.

Azteken

Rond 1500 woonden in Amerika veel verschillende bevolkingsgroepen, ieder met hun eigen gebruiken, taal en cultuur. In Mexico leefden in deze tijd de **Azteken**, een volk dat in de vijftiende eeuw veel andere volkeren had onderworpen. Juist toen de Spanjaarden verschenen, beleefde de Azteekse beschaving haar hoogtepunt. Spaanse soldaten verbaasden zich over de Azteekse steden. De steden dreven op het water; tempels torenden boven de steden uit. Er werd veel gehandeld. Ambachtslieden maakten schitterende gebruiks- en kunstvoorwerpen. Diepe indruk maakten de godsdienstige ceremonies: Azteken offerden mensenharten aan hun goden. De leider van de Azteken heette Montezuma en de Azteken beschouwden hem als hun god.

In 1519 kwamen de Azteken in contact met Hernán Cortés. Cortés was vanaf Cuba met circa 500 soldaten overgestoken naar het vasteland van Zuid-Amerika. Hij wilde gebied in bezit nemen voor de Spaanse koning en rijkdommen vinden. Spoedig wist Cortés de Azteken te verslaan. Hij werd daarbij geholpen door het toeval. De Azteken geloofden in het verhaal dat de god Quetzalcoatl ooit zou terugkeren bij de Azteken. Omdat ze diep onder de indruk waren van Cortés en dachten dat hij misschien wel de verwachte godheid was, ontvingen ze de Spanjaarden met veel eerbied. Maar in 1521 onderwierpen de Spanjaarden de Azteken met militair geweld. Daarbij kregen de Spanjaarden hulp van Indiaanse stammen die voorheen door de Azteken waren verslagen en onderdrukt. De Azteekse beschaving werd vernietigd. Cortés werd de bestuurder van Mexico.

BRON 22

Slag tussen Spaanse ontdekkingsreiziger en veroveraar Hernando Cortes (1485-1547) en de Azteken-leider Cuauhtemoc bij de stad Tenochtitlan in 1521. Illustratie uit het Mexicaanse beeldverhaal ,Lienzo de Tlaxcala' uit ca.1550.

BRON 23

Azteekse zonnekalender uit de vijftiende eeuw. In het midden staat het gezicht van de zonnegod Tonatiuh afgebeeld. In zijn klauwen houdt hij mensenharten vast, terwijl hij met zijn uitgestrekte, messcherpe tong vraagt om mensenoffers. Rondom hem staan vier tijdperken uit de Azteekse geschiedenis afgebeeld en cirkels met tekens die verwijzen naar de dagen van de maand en de uithoeken van de aarde.

Inca's

Aan de westkant van Zuid-Amerika strekte zich een ander groot Indiaans rijk uit. Het behoorde aan de **Inca's**, een beschaving die vanaf de dertiende eeuw in het gebied van het Andesgebergte was opgekomen. De Inca's hadden bondgenootschappen gesloten met andere bevolkingsgroepen of deze volken verslagen en zo hun macht uitgebreid. Om hun enorme rijk, dat reikte van Equador tot diep in Chili, te kunnen besturen, hadden de Inca's een communicatiesysteem opgezet. Langs verharde wegen (van zo'n 15.000 kilometer) spoedden koeriers zich door het land met boodschappen en opdrachten uit het bestuurscentrum Cuzco. Legers gebruikten de wegen ook. De Inca's vereerden hun voorouders, die als mummie bewaard werden. Zij geloofden in een leven na de dood. De zon en de maan beschouwden zij als goden. De zonnegod Inti was de hoofdgod en de voorvader van de Inca's. Deze god werd vereerd met zonnefeesten. Boven aan het bestuur stond de Inca die werd gezien als een incarnatie van de zonnegod.

Pizarro overwint het Incarijk

De Spaanse veroveraar Francesco Pizarro legde in 1526 contact met de Inca's. De Spanjaarden zagen toen 'veel zilver en goud, armbanden, harnassen, kralen en edelstenen, met zilver versierde spiegels, kleine en grote kommen; er waren wollen en katoenen mantels, smaragden, en andere edelstenen en stukken kristal.' Pizarro wilde het gebied graag veroveren en wenste de leider van de Inca's, Atahualpa, te ontmoeten. De Inca stemde ermee in te verschijnen zonder wapens. Hij hoopte dat de Spanjaarden dusdanig onder de indruk zouden zijn van de Inca's dat ze zich kalm zouden houden. Maar Pizarro was niet zo onder de indruk en nam Atahualpa gevangen. Hij dwong de Inca te vertellen waar hij zijn goud had verborgen. Uiteindelijk werd Atahualpa gedood. Pizarro overwon nu gemakkelijk het hele Incarijk.

Verdieping bij 1.3

De ondergang van de Inca's

BRON 24

Machu Picchu, een beroemde Incastad in het Andesgebergte, gebouwd rond 1450. Over bouw van de stad doen verschillende theorieën de ronde. De stad zou bewoond zijn geweest door alleen hooggeplaatste personen, die hier in de zomer zouden hebben verbleven. Een andere theorie beweert dat de stad werd gebouwd voor de teelt van cocabladeren, omdat hiervandaan cocaplantages goed bereikbaar waren. Volgens een derde theorie was de stad gebouwd als fort voor de verdediging van het Incarijk. Door de verovering van de Spanjaarden raakte de stad verlaten.

Wie waren de Inca's?

Aan het begin van de vijftiende eeuw breidden de Inca's hun rijk uit door veroveringen. Om hun uitgestrekte rijk te kunnen besturen was er een wegennet opgezet, waardoor legers en boodschappers vanuit het bestuurscentrum Cuzco makkelijk alle delen van het rijk konden bereiken. Ook de taal van de Inca's, het Quechua, en typische Inca-kunsten en ambachten, zoals het maken van bepaalde weefpatronen, verspreidden zich snel over het rijk. Daarnaast bouwden de Inca's machtige bouwwerken, zoals de stad Machu Picchu.

Geloof

De Inca's geloofden in het hiernamaals en vereerden hun voorouders. De natuur was erg belangrijk voor de Inca's. De zon en de maan beschouwden zij als goden. De zonnegod, Inti, was de hoofdgod en de voorvader van de Inca's. Deze god werd vereerd met zonnefeesten en met offers, waaronder mensenoffers.

Bestuur

Bovenaan het bestuur stond de Inca, die werd gezien als een incarnatie van de zonnegod. De Inca was politiek en godsdienstig de leider. Uit zijn familie kwamen de bestuurders. Het rijk was in vieren gedeeld. De bevolking betaalde belasting in natura; zij verleende herendienst in de vorm van het bewerken van de akkers en wegenaanleg.

Economie

Landbouw was het middel van bestaan. Aardappels, maïs en bonen waren de voedingsmiddelen. Om in de hogere gebieden landbouw te bedrijven, bouwde men terrassen tegen de berghellingen aan. De lama was het lastdier en leverde wol. De grond was eigendom van de gemeenschap, geen privébezit.

De Spanjaarden, die de rijkdommen van de Inca's hadden gezien, droomden ervan het gebied van de Inca's binnen te trekken en de rijkdommen te bemachtigen. De Spaanse veroveraar Pizarro kon bedingen dat de Inca's zouden verschijnen zonder wapens. Atahualpa, de Inca, stemde in met een ongewapend treffen. Hij was niet bang voor de kleine groep Spanjaarden. Hij hoopte dat de Spanjaarden onder de indruk zouden zijn van de Inca's en zich kalm zouden houden. Het leek of hij de waarschuwing van zijn vader negeerde. Die had voorspeld dat bebaarde mannen (boodschappers van de Inca-god) van overzee zouden komen om de Inca's te vernietigen. Na een korte woordenwisseling vielen de Spanjaarden inderdaad aan. Hieronder kun je in bronnen een verslag hiervan lezen.

BRON 25

Ruzie tussen twee Inca's

In het koninkrijk was ruzie tussen twee broers, de koning Cápac Apo Huáscar, de wettige Inca, en zijn broer, prins Augui Atahualpa Inca. Deze ruzie leidde tot een oorlog van 36 jaar. Als kind was Huáscar al uit de hoogte en kleingeestig. Met gemak beval hij officieren te doden. Daarom vluchtten ze. Geen enkele soldaat was op zijn hand. En zo kwam het dat hij door zijn hoogmoed en gierigheid zijn koninkrijk verloor.

Naar: Felipe Guamán Poma de Ayala, El primer nueva corónica y buen gobierno, 1615/1616.

BRON 26

God of zonnegod

Broeder Vicente, een Spaanse geestelijke, droeg een kruis en een bijbel. Hij zei Atahualpa dat hij boodschapper van een andere heer was, een grote vriend van God, en vroeg hem of hij vriendschap wilde sluiten en of hij het kruis en het evangelie van God wilde aanbidden en niets anders, want de rest was niets waard. Atahualpa antwoordde daarop dat hij geen enkele reden had om iets anders dan de onsterfelijke Zon te aanbidden en dat hij het respect voor zijn heiligheden en goden zou handhaven. Hij vroeg aan Vicente wie hem over zijn geloof vertelde. 'Het evangelie, het boek,' zei Vicente. 'Geef mij dat boek, opdat het tegen mij spreekt,' zei Atahualpa. Hij nam het boek in zijn handen en begon te bladeren, maar al snel zei hij: 'Mij zegt het niets, tot mij spreekt het niet,' en wierp het boek van zich af. Vincente riep: 'Luister, makkers, deze indianen zijn tegen ons heilige geloof!' Waarop de aanval begon.

Naar: Felipe Guamán Poma de Ayala, El primer nueva corónica y buen gobierno, 1615/1616.

BRON 27

Nadat Atahualpa gevangen was genomen en de Spanjaarden al zijn goud had gegeven, werd de Incaleider tijdens een schijnproces ter dood veroordeeld. Atahualpa zou op de brandstapel de dood hebben moeten vinden, maar op zijn eigen verzoek werd hij in plaats daarvan gewurgd. De Inca's geloofden namelijk dat het lichaam zoveel mogelijk intact moest zijn om naar het hiernamaals te kunnen gaan. Om zijn verzoek ingewilligd te krijgen moest Atahualpa zich wel eerst laten dopen. Hij ontving de doopnaam Francisco, naar zijn overwinnaar Francisco Pizarro. Na zijn dood kreeg Atahualpa een christelijke begrafenis. Op dit schilderij uit de negentiende eeuw bezoekt Pizarro de begrafenis van Atahualpa.

BRON 28

Geweren en paarden

De soldaten vuurden hun geweren af. Ze doodden de indianen als mieren. De indianen schrokken van de geweren en de paarden. Door het wapengebruik en de verrassing over het uiterlijk van de aanvallers werden de indianen doodsbang. Veel mensen werden vertrapt. Zo veel indianen werden gedood dat het ondoenlijk was hen te tellen. De Spanjaarden verloren maar vijf mensen. Atahualpa werd van zijn troon gehaald en werd Pizarro's gevangene. Hij werd geketend en door Spaanse soldaten bewaakt. Van zijn troon beroofd ging hij triest op de grond zitten.

Naar: Felipe Guamán Poma de Ayala, El primer nueva corónica y buen gobierno, 1615/1616.

BRON 29

De oude Inca

Als Wayna Capac [de Inca die in 1528 gestorven was, de vader van Atahualpa] nog geleefd had toen wij Peru binnentrokken, zouden we nooit hebben gewonnen, want hij was bij de bevolking erg geliefd; als het land niet verscheurd was geweest door oorlogen tussen zijn opvolgers, hadden we nooit kunnen binnendringen, laat staan overwinnen – ook niet als meer dan duizend Spaanse soldaten tegelijk gekomen waren.

Naar: Pedro Pizarro, Relación del descubrimiento y conquista de los reinos del Perú, 1571.

BRON 30

Militaire overmacht

De Spanjaarden waren 160 man sterk. Daarmee vielen zij een rijk van 5 tot 10 miljoen mensen aan. Maar Pizarro had dodelijke wapens en de nieuwste techniek: vuurwapens en mechanische kruisbogen. Pizarro ondervroeg via tolken de plaatselijke bevolking. Hij wist dat een burgeroorlog het rijk op zijn grondvesten deed schudden. Hij verzamelde tijdens zijn mars Indiaanse bondgenoten, want veel volkeren in Peru waren het Incaregime vijandig gezind. Pizarro had een strijdmacht van Bronstijdkrijgers bij zich, die met hun knuppels, speren en gevederde hoofdtooien een vreemd contrast met de Spaanse lansen en stalen helmen vormden.

Michael Wood, De Conquistadores, Utrecht/Antwerpen 2000.

1 4 De Nieuwe Wereld

DEELVRAAG

4 **Hoe veranderde Spanje de Amerikaanse samenleving?**

Kolonisatie

Nadat de Spanjaarden grote delen van de Nieuwe Wereld hadden ontdekt en veroverd, stichtten zij er koloniën. De succesrijkste conquistadores en legerofficieren die zich in Spaans Amerika vestigden, kregen een leen van de Spaanse koning, **encomiënda** genoemd. Zo'n encomiënda bestond uit een groot grondgebied, mét de onderworpen indianen die daar woonden. De Spaanse leenman, de encomendero, mocht belasting heffen en de indianen enkele dagen per week voor zich laten werken. Als tegenprestatie beschermde de Spaanse heerser de indianen en onderwees hij ze in het katholieke geloof. De Spaanse overheid deelde in de winst.
De indianen werden te werk gesteld op de grote landgoederen van de Spanjaarden, de **haciëndas**. Ze moesten landbouw bedrijven en in de mijnbouw werken. Vooral in de zilvermijn Cerro de Potosí, die in 1545 was ontdekt. Deze mijn was net een berg van zilvererts. Het was eenvoudig om hier veel zilver uit te produceren, niet alleen omdat de zilvererts aan de oppervlakte lag, maar ook omdat de arbeidskosten laag waren: indianen betaalden belasting in de vorm van arbeid als mijnwerker; ze verdienden dus niets met hun arbeid.

BRON 31 De Spaanse kolonie Potosí aan de voet van een berg van zilvererts. Gravure uit de zeventiende eeuw.

BRON 32

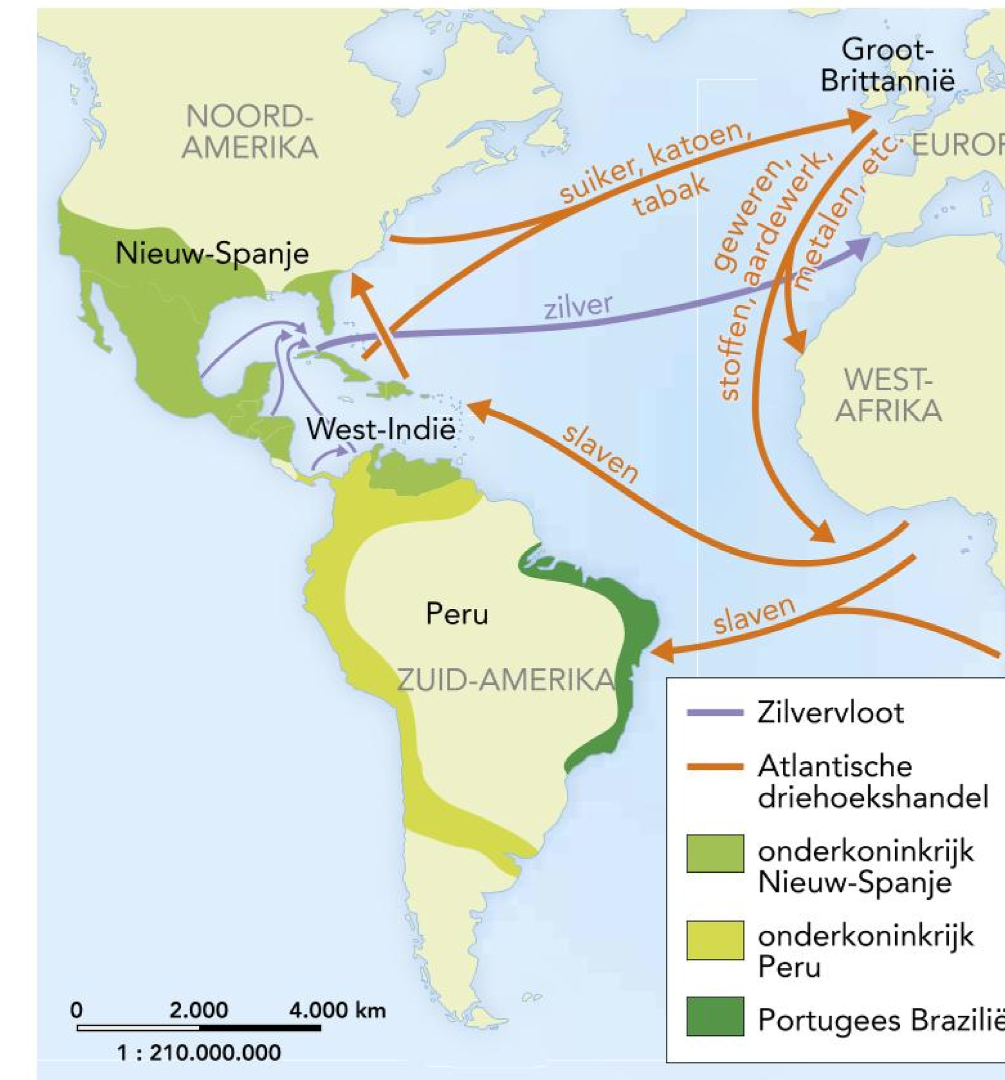
Verdwenen beschaving

Toen de Spanjaarden kwamen is de indianen zoveel geweld aangedaan en zijn ze zozeer verwoest, dat er geen schaduw meer is overgebleven van wat zij vroeger waren. Zo worden zij gehouden voor barbaren en mensen van zeer laag allooi, terwijl zij in feite wat beschaving betreft vele andere naties voorbijstreven, als we bepaalde vormen van tirannie, die hun wijze van regeren kenmerkte, buiten beschouwing laten.

Naar: Bernardino de Sahagún, Algemene geschiedenis van de zaken van Nieuw-Spanje, 1540-1569.

De behandeling van indianen

Er bestonden regels om uitbuiting van indianen te vermijden, maar die regels werden niet goed gecontroleerd. Indianen werden daardoor vaak slecht behandeld en probeerden te vluchten. Soms lukte dat, vaker werden ze opgespoord en gruwelijk gestraft. De slechte behandeling veroorzaakte veel slachtoffers onder de indianen. Daarnaast werden zij het slachtoffer van ziekten (pokken, pest, tyfus, griep en mazelen) die de Europeanen meenamen. Deze ziekten waren onbekend in de Nieuwe Wereld. Toen de indianen besmet raakten, stierven ze massaal omdat zij geen immuniteit tegen deze ziekte ontwikkeld hadden.
Kritiek van de Spaanse priester Bartolomé de Las Casas en anderen op het encomiënda-systeem en de behandeling van indianen leidde in 1542 tot de **Nieuwe Wetten**. Indianen werden onderdanen van de koning en mochten niet mishandeld worden. Zij konden met hun klachten naar de rechtbank.
Omdat de indianen uiteindelijk het zware werk niet aankonden, werden ze vervangen door slaven. De Europeanen verscheepten uit Afrika negerslaven die veelal gevangen waren in onderlinge Afrikaanse oorlogen. De schepen laadden in Amerika weer producten in van de plantages (tabak, katoen, rietsuiker en rum) en brachten die naar Europa. Vandaar vervoerden de schepen wapens, munitie, alcohol en textiel naar Afrika, waar nieuwe slaven werden ingekocht. Dit systeem heet de **trans-Atlantische slavenhandel** of **driehoekshandel**.

BRON 33 De routes naar de Spaanse koloniale rijken; de route van de Zilvervloot en route van de driehoekshandel.

Nieuw bestuur

Om de toevoer van goederen en geld zeker te stellen en om greep te houden op de ontwikkelingen in Amerika, organiseerde Spanje een Amerikaans bestuur. Spanje richtte rond 1550 twee **onderkoninkrijken** op (het onderkoninkrijk Nieuw-Spanje met de gebieden Mexico, Noord-Amerika, het Caraïbisch gebied en de Fillipijnen, en het onderkoninkrijk Peru, dat de rest van Zuid-Amerika besloeg). In Spanje stelde de Raad van Indië regels op voor de onderkoninkrijken. De onderkoningen, afkomstig uit de hoge Spaanse adel, werden voor zes jaar benoemd. Zij leefden in paleizen, met een rijk hofleven. Zij stonden onder direct bevel van de Spaanse koning, maar in werkelijkheid was hun macht onbeperkt. Zij leidden het bestuur en de rechtspraak en beheersten de kerk en het leger. Spanjaarden bekleedden de belangrijkste bestuursfuncties. Onder in het staatsapparaat kregen de Indiaanse leiders een plekje. Zij zorgden voor de belastinginning.

Maatschappelijke veranderingen

De Spanjaarden verspreidden het katholieke geloof onder de indianen en de Afrikaanse slaven. Hierdoor gingen veel oude gebruiken verloren. Soms vermengden religieuze tradities zich met het katholicisme. Vlak na de onderwerping van de Azteken in 1519-21, verwoestten de Spanjaarden een tempel waar de Azteekse moedergodin Tonantzin aanbeden werd en bouwden er een kapel. De kapel werd gewijd aan Maria. De pas bekeerde christelijke Azteken kwamen nu naar de kapel om te bidden tot Maria, die ze nog steeds aanriepen als Tonantzin, tot ongenoegen van de priesters die hen gekerstend hadden. Een andere verandering was de vermenging van indianen, Spanjaarden en Afrikanen. Uit de relaties die de mannen en vrouwen aangingen, ontstond een mengcultuur. Dit vermengen noemen we **mestizering**. De kinderen van een blank-indiaans paar werden mesties genoemd, die van een zwart en blank echtpaar een mulat en die van een indiaans-zwart paar een zambo. In de samenleving bepaalde je afkomst en huidskleur je plaats. Bovenaan stonden de blanken; de indianen en Afrikanen stonden onderaan.

Continuïteit en discontinuïteit

Bij geschiedenis kijken we naar wat er is gebeurd in het verleden. Gebeurtenissen die bij elkaar horen, vormen een ontwikkeling. Daarbij letten we op wat verandert en wat gelijk blijft. Wat gelijk blijft, heet **continuïteit**. Wat verandert, heet **discontinuïteit**. Continuïteit en discontinuïteit kunnen op één plaats tegelijkertijd voorkomen. Na een oorlog veranderen bijvoorbeeld vaak de grenzen en krijgen sommige landen nieuwe leiders. De positie van arme mensen in het gebied kan onveranderd slecht zijn gebleven.
De komst van de Spanjaarden veranderde veel voor de indianen. De Europeanen bezetten hun gebieden en buitten hen uit door hen zware arbeid te laten doen. Ze kwamen in contact met een andere beschaving. De indianen probeerden – tevergeefs – hun cultuur te behouden. Ook stierven ze aan de ziektes die de Europeanen meebrachten. Voor de indianen gingen de veranderingen zéér snel en betekenden ze een grote verslechtering van hun omstandigheden.

Verdieping bij 1.4

Barbaren of nobele wilden?

BRON 34 Een conquistador en een Indiaan staan in een klassieke pose naast elkaar. Afbeelding uit de negentiende eeuw.

Debat over indianen

De vondsten die de ontdekkingsreizigers meebrachten, werden door de nieuwsgierige Europeanen met vreugde begroet. Maar de wreedheden waarmee de conquistadores hun wereld vergrootten, konden niet altijd op sympathie rekenen. Filosofen en theologen gingen nadenken over de behandeling van de vreemde volken in de Nieuwe Wereld. Was het zo dat de ontdekte koloniën vóór de aankomst van de Europeanen zich in een lagere 'natuurlijke' staat bevonden? Moesten de indianen 'gecultiveerd' worden via wetenschap, techniek, en christendom? En mocht dat met wreedheid gepaard gaan? Hierover ontstond al snel een debat onder Spaanse denkers, dat zich uitbreidde over heel Europa.

In 1511 hield de monnik Antonio de Montesinos ten overstaan van de Spaanse veroveraars in Santo Domingo een donderpreek, waarin hij de indianen in bescherming nam en de Spanjaarden van onmenselijk gedrag beschuldigde.

BRON 35

Vertel me, wat geeft jullie het recht om de indianen zo wreed te behandelen? Wat geeft jullie het recht om zulke walgelijke oorlogen te voeren tegen deze mensen, die tot dusver vreedzaam in hun eigen land leefden?

Naar: Antonio Montesinos (1550), geciteerd in Mark Burkholder en Lyman Johnson, Colonial Latin America, 1990.

Ook een andere geestelijke, Bartolomé de Las Casas, nam het voor de indianen op. Deze priester trok vanaf 1502 door Spaans-Amerika. Hij protesteerde tegen de slechte behandeling van de indianen.

BRON 36

Er bestaat geen enkel volk – hoe primitief, onbeschaafd, barbaars, woest en gewelddadig ook – dat niet tot een goede levenswijze is over te halen met liefde, vriendelijkheid en mildheid. Want alle volken bestaan uit menselijke wezens. Wat betreft hun schepping zijn alle mensen gelijk.

Naar: De Las Casas (1550), geciteerd bij Michael Wood, De Conquistadores, 2000.

De Las Casas ging naar Spanje en debatteerde aan het hof van Karel V met de geleerde Juan Ginés de Sepúlveda. Deze vond het vanzelfsprekend dat indianen minderwaardig waren.

BRON 37

Voor de komst van de Spanjaarden leefden de indianen niet in een idyllische wereld. Ze voerden steeds woeste oorlogen tegen elkaar en aten de verslagenen op. Ik vind daarom dat deze lagere wezens barbaarse, onbeschaafde gewoonten en karakters hebben en dat ze al voor de komst van de Spanjaarden zo waren. En dan heb ik het nog niet over hun godsdienst en de offers (mensenharten) waarmee ze de duivel vereren. Er bestaat geen enkele twijfel over het feit dat deze zo onbeschaafde en barbaarse volken terecht onder de leiding zijn gebracht van Spanje.

Naar: Juan Ginés de Sepúlveda (1550), geciteerd bij Michael Wood, De Conquistadores,2000.

In deze discussie mengde zich Wamam Poma, een Indiaan die tevergeefs vanuit Lima geprobeerd heeft de Spaanse koning te bereiken met onderstaande tekst.

BRON 38

Hoewel de Inca's als barbaren begonnen zijn, hebben zij zich ontwikkeld. Majesteit, stelt u zich voor dat u een indiaan bent in uw eigen land en dat u een last te dragen krijgt alsof u een paard was en stokslagen ontvangt. Stelt u zich voor dat men u vuile hond noemt. Stelt u zich voor dat men uw vrouw en eigendom zo maar afneemt. Wat zou u in die situatie doen? Mijn mening is dat u uw folteraars levend zou opeten en er volop van zou genieten.

Naar: Wamam Poma (1613), geciteerd bij Michael Wood, De Conquistadores, 2000.

Humanisten over indianen

De zestiende-eeuwse **humanist** Michel de Montaigne schreef over allerlei onderwerpen die hij van belang achtte. Aan het hof van de Franse koning ontmoette hij drie indianen die als gevangenen naar Frankrijk waren gebracht. Via een tolk kon hij ze allerlei vragen stellen. In zijn essay *Over de Kannibalen* beschreef hij naast deze ontmoeting ook de wetenswaardigheden die een zeevaarder hem eens verteld had. Hij kwam tot de conclusie dat de indianen niet barbaars waren, maar eerder een soort nobele wilden.

BRON 39

Die volken lijken me alleen in die zin barbaars te zijn dat ze zeer weinig vorming hebben gekregen van de menselijke geest en nog heel dicht bij hun oorspronkelijke natuurlijkheid staan. Zij worden nog geregeerd door natuurwetten, heel weinig bedorven door onze wetten, maar met zo'n zuiverheid, dat ik soms overvallen word door een gevoel van spijt dat er niet eerder iets over hen bekend geworden is, in de tijd dat er mensen waren die daar beter over hadden kunnen oordelen dan wij.

Naar: Michel de Montaigne, Essays, 1580.

Ook over de houding van het Westen ten opzichte van de indianen gaf Montaigne zijn oordeel.

BRON 40

Wij noemen iedereen barbaars die anders is dan wij gewend zijn; het lijkt wel of wij geen ander criterium voor het goede hebben dan de opvattingen en gebruiken in ons éigen land. Bij óns heerst altijd de ideale religie en de volmaakte staatsvorm; bij óns is de manier waarop men alles doet het meest ontwikkeld.

Naar: Michel de Montaigne, Essays, 1580.

Een andere humanist, de Nederlander Justus Lipsius, was het niet met Michel de Montaigne eens.

BRON 41

De Romeinen hebben in het verleden de aarde een drukkend juk opgelegd, maar met een heilzaam resultaat, want het verdreef de geestelijke barbaarsheid zoals de zon de duisternis voor de ogen verjaagt. Ik durf te voorspellen dat hetzelfde met de Nieuwe Wereld zal gebeuren, die de Spanjaarden met heilzame wreedheid tot een leegte gemaakt hebben om haar daarna weer te bevolken en te ontwikkelen. Zo beheerst God de plantage die onze wijde wereld is.

Naar: Justus Lipsius, geciteerd in Robert Lemm, Ochtend van Amerika (1989).

BRON 42 Mishandeling van de indianen door de Spaanse encomenderos. Gravure van Theodoor de Bry, eind zestiende eeuw.

1 5 Europa en de wereld

Venetiaans bezit
Spaans bezit
Bezit van Oostenrijkse Habsburgers
Osmaanse Rijk, met Vazalstaten
grens van het Heilige Roomse Rijk
veldslag

BRON 43 De Europese gebieden waarover Karel V regeerde.

DEELVRAAG
5 **Welke gevolgen hadden de ontdekking van Amerika en de handelscontacten in Azië voor Europa en het wereldbeeld van de Europeanen?**

Het wereldrijk van Karel V

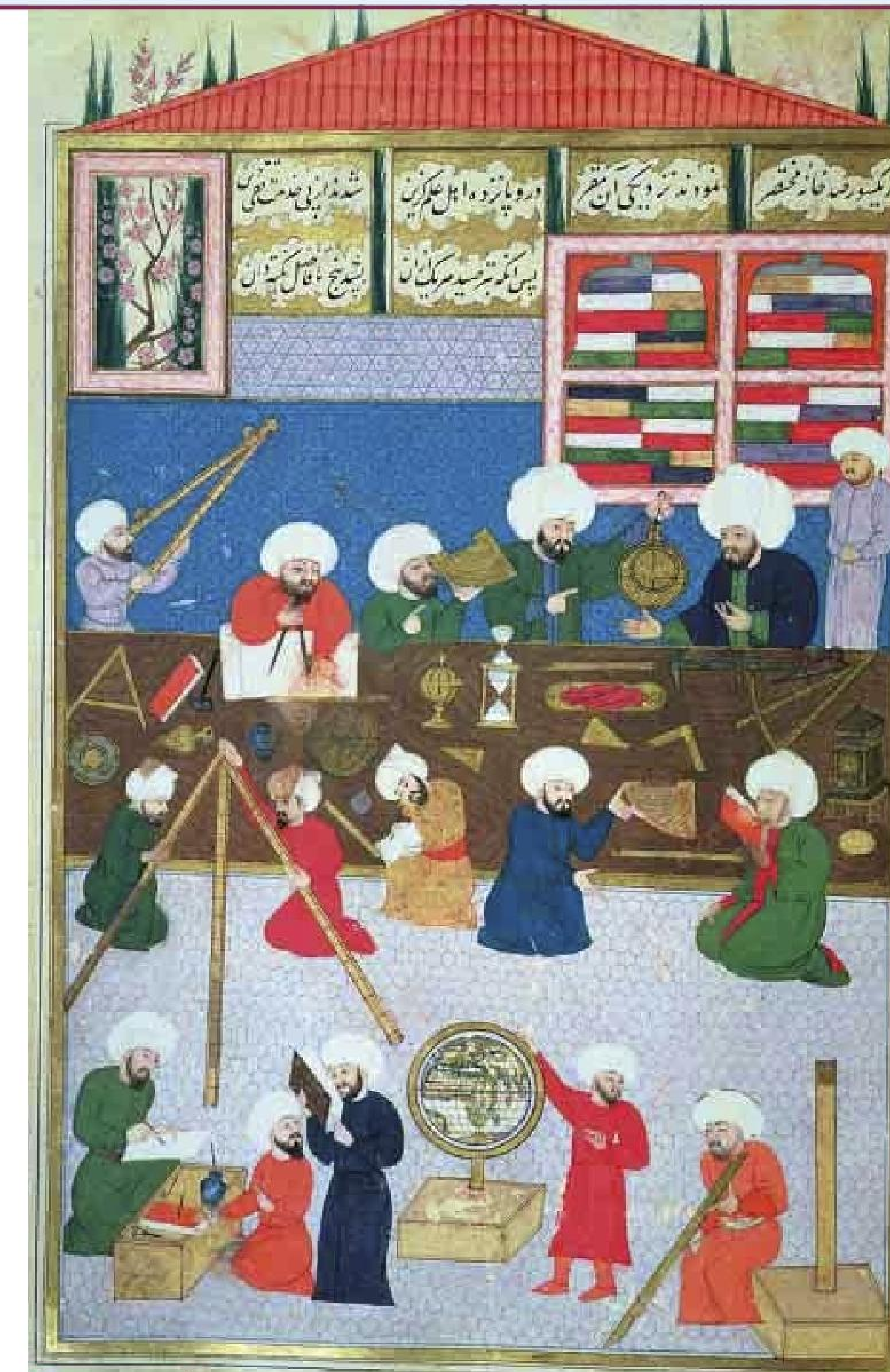
Aan het begin van de zestiende eeuw regeerde keizer Karel V het grootste rijk in Europa. Karel V was geboren in het jaar 1500. Via zijn familie van moederszijde erfde hij grote bezittingen in Spanje en de overzeese gebieden in Amerika. Het waren zijn grootouders (Ferdinand en Isabella) die Columbus op reis hadden gestuurd. Via zijn vader Filips de Schone erfde Karel het welvarende Bourgondië en een groot deel van de Nederlandse gewesten. Duitse vorsten kozen hem in 1519 tot keizer van het Heilige Roomse Rijk. Vanaf dat moment leidde hij een wereldrijk. Dat rijk werd echter aan vele kanten aangevallen. Karel had daarom veel geld nodig. Zijn legers betaalde hij met de inkomsten uit de belastinginning en leningen. Maar die brachten Karel niet genoeg geld op. De Amerikaanse rijkdommen waren dan ook een geschenk uit de hemel voor de keizer.
Toen de productie van zilver in Zuid- en Midden-Amerika eindelijk op peil bleef door het werk van de slaven, voer elk jaar een zilvervloot terug naar Spanje. Tussen 1550 en 1560 bracht de Spaanse zilvervloot tonnen goud en zilver binnen, waarvan ongeveer een vijfde deel direct in de schatkist van de koning terechtkwam. Het maakte de Spaanse monarchie de rijkste van Europa. Toch was het niet voldoende om er de oorlogsvoering, de ambtenaren en de schuldeisers van te betalen.

Oorlogen in Europa

De grootste tegenspeler van Karel V in Europa was de Franse koning Frans I. In de jaren 1520 vochten zij twee grote oorlogen uit. De gevechten vonden plaats in Italië, waar beide vorstenhuizen aanspraak maakten op zeer welvarende gebieden, zoals het hertogdom Milaan. Als de Spaanse-Duitse vorst in zijn plan zou slagen om Noord-Italië te veroveren, zou hij zijn Duitse gebieden kunnen verbinden met de Zuid-Italiaanse gebieden Napels en Sicilië. Uiteindelijk won Karel deze strijd door te zegenvieren in de slag bij Pavia, in 1525.
Bijna gelijktijdig boekte hij succes tegen het Osmaanse Rijk. De Osmanen waren sinds het einde van de vijftiende eeuw opgerukt in het zuidoosten van Europa, waar ze Belgrado en Boedapest bezetten. Onder leiding van sultan Suleyman I stootten de Osmanen door naar het noordwesten. In 1529 kon Karel V de Turken verslaan voor de poorten van de stad Wenen. Toen hij in 1535 ook Tunis op de noordkust van Afrika veroverde, had hij de Turkse opmars tot staan gebracht.

Economische gevolgen

De toevoer van Amerikaans zilver naar Spanje en de handelswinst van de Europeanen in Azië leidde tot veranderingen in de Europese economie. De hoeveelheid Spaans geld nam toe, waardoor de Spaanse munten – rond het midden van de zestiende eeuw bij Europese handelaren het populairste betaalmiddel – minder waard werden. Er trad **geldontwaarding** op en de prijzen stegen.

BRON 44 Astronomen aan het werk met meetinstrumenten aan het hof van de Osmaanse sultan Murad III. Op de voorgrond is een nieuwigheid afgebeeld: een globe in Europese stijl. Miniatuur uit Seyyid Lokman's Şehinşāhnāme, circa 1581, Istanbul University Library.

Deze prijsstijging was ook te wijten aan een toename van de Europese bevolking in de zestiende eeuw en het gebrek aan voedsel dat deze bevolkingsgroei met zich meebracht. Veel mensen leefden in armoede.
Sommige handelaren profiteerden van deze economische situatie. Zij wisten munt te slaan uit de prijsstijgingen door grote handelsnetwerken op te zetten. Deze **handelskapitalisten** lieten arbeiders bijvoorbeeld laken produceren en exporteerden dit naar verre markten, die eerder door ontdekkingsreizigers waren ontdekt. Daarvandaan brachten ze dure goederen naar Europa. Deze handelaren waren rijke stedelingen en behoorden vaak niet tot de oude adel. Zij waren de 'nieuwe rijken' van Europa en gaven financiële steun aan de Europese vorsten. Een voorbeeld is de schatrijke familie Fugger uit Ausburg, die grote sommen geld aan Karel V leende.

Een veranderend wereldbeeld

Europa profiteerde enorm van het verkennen en exploiteren van nieuwe gebieden. De macht van Europeanen nam toe, doordat zij nu zelf goederen over heel de wereld konden verhandelen in het voordeel van Europa.
Door de verkenning van de wereld werd een schat aan informatie verzameld. De kennis over de scheepvaart nam toe en de kunst van het navigeren op zee ging met sprongen vooruit. Ook verbeterde de kennis van werelddelen, landen en oceanen. Hierdoor kwamen er steeds betere kaarten. Men ging ook globes, ronde wereldkaarten maken, die de nieuw ontdekte gebieden aan de andere kant van de wereld lieten zien. Aanvankelijk probeerden de ontdekkers kennis van routes en gebieden geheim te houden, maar al snel verspreidde de nieuwe informatie zich over Europa, tot aan het hof van de Osmaanse sultan toe.
De verspreiding van kennis van de wereld werd versneld door de uitvinding van de drukpers. Hierdoor konden kaarten, boeken en afbeeldingen van mannen als Petrus Plancius (bron 1) en Theodoor de Bry (bron 16) in grote oplagen worden gedrukt en verkocht. Zo konden veel Europeanen met eigen ogen zien hoe het was om naar Indië of de Nieuwe Wereld af te reizen en konden zij leren over culturen, geloof, geschiedenis, recht en beschavingen ver buiten Europa. Er ging een wereld voor hen open.

BRON 45 Jakob Fugger en zijn hoofdboekhouder Matthäus Schwarz, miniatuur uit 1517. Jakob Fugger had handelshuizen in alle belangrijke handelssteden van Europa. Hij financierde de keizerskeuze van Karel V tot keizer van het Duitse Rijk in 1519 en bijvoorbeeld ook de ontdekkingsreis van Magelhães.
Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum.

1 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN
1 Het begin van de Europese overzeese expansie.
2 Het veranderende mens- en wereldbeeld in de Renaissance.

JE WEET
Hoe de ontdekking van Amerika en de vestiging van een handelsrijk in Azië de samenlevingen veranderden in Europa en Amerika
1 Waarom Europeanen nieuwe handelsroutes overzee zochten.
2 Hoe de Portugezen een winstgevend handelsrijk stichtten.
3 Hoe Spanje Amerika in bezit nam.
4 Hoe Spanje de Amerikaanse maatschappij veranderde.
5 Welke gevolgen de ontdekking van Amerika en de handelscontacten in Azië had voor Europa en het wereldbeeld van de Europeanen.

JE KUNT
Je kunt continuïteit (wat niet verandert) onderscheiden van discontinuïteit (wat door een gebeurtenis wel verandert). Je weet ook dat continuïteit en discontinuïteit naast elkaar kunnen voorkomen. Dus niet alles hoeft te veranderen.

1492
1492 ▸ Columbus ontdekt Amerika
1494 ▸ Columbus ontdekt Amerika
1498 ▸ Vasco da Gama ontdekt zeeroute naar India

TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS
(1500 na Chr.-1600 na Chr.)

1500
1515 ▸ Karel V Heer der Nederlanden
1516 ▸ Karel V koning van Spanje
1519 ▸ Karel V keizer Duitse keizerrijk
1519-1522 ▸ Magelhães reist rond de wereld
1519-1521 ▸ Cortes verslaat de Azteken
1525
1525 ▸ Karel V verslaat Frankrijk
1526 ▸ Eerste zilvervloot vaart naar Spanje
1529 ▸ Turkse belegering Wenen
1531-1534 ▸ Pizarro verslaat de Inca's
1542 ▸ Nieuwe Wetten voor Spaanse koloniaal bestuur
1542 ▸ Oprichting Spaanse onderkoninkrijk Peru
1545 ▸ Stichting zilvermijnstad Potosi
1550
1559 ▸ Overlijden Karel V
1575
1600

BEGRIPPEN

(trans-)Atlantische driehoekshandel
Handelsnetwerk tussen Europa, Afrika en Amerika waarin slaven, wapens en zilver verhandeld werden door Europeanen.

Azteken
Machtig Indianenvolk dat leefde in het huidige Mexico; bouwde hoogstaande beschaving op.

conquistadores
Spaanse avonturiers die in naam van de koning grote delen van Amerika in bezit namen en indiaanse volkeren onderwierpen.

Carreira da India
Door Portugezen ontdekte zeeroute naar India.

continuïteit
Aanduiding van iets wat lange tijd hetzelfde blijft in de geschiedenis.

discontinuïteit
Aanduiding van iets wat verandert in de geschiedenis.

driehoekshandel
Zie Atlantische driehoekshandel.

encomiënda
Leen van de Spaanse koning in Spaans Amerika, bestaande uit een bepaald gebied compleet met de indiaanse inwoners.

factorij
Bewaakte handelspost in een ander (overzees) land.

geldontwaarding
Geld wordt minder waard als gevolg van prijsstijgingen van goederen. Voor hetzelfde geld kun je minder kopen.

haciënda
Uitgestrekt landgoed dat Spanjaarden in de Nieuwe Wereld in bezit kregen.

handelskapitalisme
Een systeem waarin kooplieden in handel met verre gebieden investeren om zoveel mogelijk winst te maken.

handelskapitalisten
Kooplieden die in handel met verre gebieden investeren om zoveel mogelijk winst te maken.

humanist
Intellectueel die teruggreep op de Oudheid als ideaal en geloofde dat de mens de maat was van alle dingen.

Inca's
Indianenvolk in Zuid-Amerika (het huidige Peru) dat een groot en machtig rijk had opgebouwd.

khan
Titel van een Mongoolse of Turkse heerser.

kraak
Slagvaardig schip uit de 15e eeuw, geschikt voor het maken van reizen over lange afstanden.

mestizering
Vermenging van de verschillende bevolkingsgroepen in Spaans-Amerika.

Nieuwe Wetten
Spaanse regels die stelden dat indianen onderdanen van de koning waren en dus eerlijk behandeld moesten worden.

onderkoninkrijken
Gebieden in Spaans-Amerika die namens de koning bestuurd werden door een onderkoning.

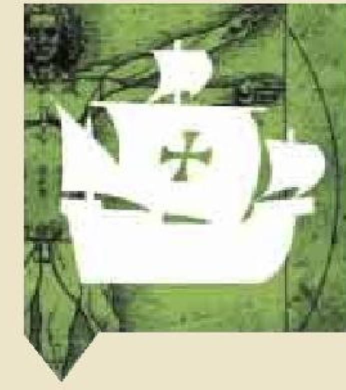
Osmaanse Rijk
Het Osmaanse Rijk is een Turks wereldrijk dat vernoemd is naar de stamvader Osman. Het bestond tussen de vijftiende en twintigste eeuw en werd bestuurd vanuit de stad Istanbul.

Reconquista
Spaanse strijd tegen de islamitische aanwezigheid op het Iberisch Schiereiland.

Verdrag van Tordesillas
Verdrag uit 1494 waarbij Portugal en Spanje de onontdekte wereld in tweeën verdeelden: alles wat ten westen van de Kaapverdische Eilanden (bij de westkust van Afrika) ontdekt zou worden kwam de Spanjaarden toe, alles wat ten oosten daarvan ontdekt zou worden hoorde bij het Portugese koninkrijk.

zijderoute
Handelsroute tussen Azië, vooral China, en Europa, vernoemd naar de zijden stoffen die per karavaan werden aangevoerd.

2 De Opstand

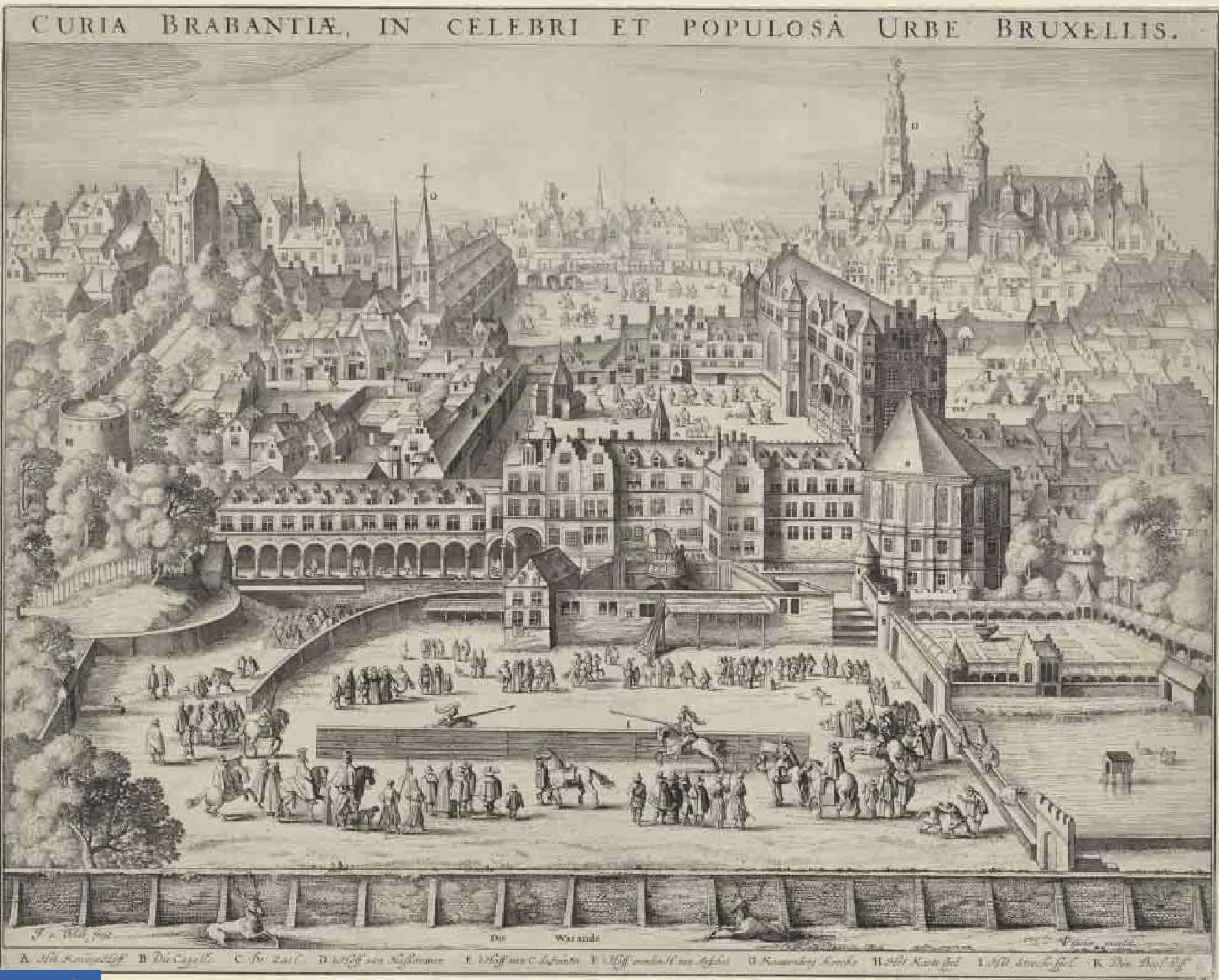

DE RENAISSANCE
TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS
(1500-1600)

Alva's troon

Op het schilderij is Alva, een hoge Spaanse edelman, afgebeeld op een troon. De hertog van Alva was van 1567 tot 1573 landvoogd van de Nederlanden namens de landsheer Filips II, die vanuit Spanje over de Nederlanden heerste. Boven zijn troon hangen allerlei martelwerktuigen. Naast hem zie je Granvelle in zijn rode kardinaalsgewaad. Granvelle was een belangrijke adviseur van Filips II. In zijn handen houdt hij een blaasbalg waarmee hij Alva raad in het oor 'fluistert'. Achter de troon zweeft een duivel. Hij houdt een keizerskroon boven Alva's hoofd en een pausenkroon boven dat van Granvelle. Rondom Alva en Granvelle staan andere raadgevers en geestelijken, met tussen hen in een ter dood veroordeelde edelman. Voor de troon van Alva knielen zeventien geketende maagden, die de Nederlandse gewesten voorstellen. Rechts staan edelen en leden van de Staten-Generaal met hun vingers voor de mond. Op de grond liggen een vertrapte bijbel en privileges. Op de achtergrond kun je zien hoe 'ketters' worden gemarteld en vermoord, terwijl edelen worden onthoofd.
Tijdens Alva's bewind was in de Nederlanden de Opstand gaande. Toen dit schilderij in 1627 werd geschilderd, was Alva al vele jaren dood. Toch dacht degene die dit schilderij liet maken dat het goed was zijn landgenoten te herinneren aan die vroegere tijd. De Republiek die uit de Opstand was ontstaan, was nog steeds in oorlog met Spanje.

BRON 1 Den ellendighen Staet der Nederlanden: De hertog van Alva heerst als tiran over de Nederlandse gewesten. Anoniem schilderij uit 1627, Museum Het Prinsenhof, Delft.

BRON 2 Het Paleis op de Koudenberg in Brussel. Hier woonde Karel V wanneer hij in de Nederlanden verbleef. Bij zijn afwezigheid woonde hier zijn plaatsvervanger of landvoogd. Schilderij van *Jan van de Velde*, 1603-1652.

Particularisme tegenover centralisatie

In de hoge en late Middeleeuwen (de Tijd van steden en staten) hadden veel koningen een begin gemaakt met staatsvorming en centralisatie. In sommige landen, zoals Frankrijk, Engeland en Spanje, waren ze daar behoorlijk mee opgeschoten. De koningen van die landen hadden de belastingen die de opbloeiende steden hun afdroegen gebruikt om huurlingenlegers en ambtenaren in dienst te nemen. Ze waren erin geslaagd de zelfstandigheid van de edelen en hoge geestelijken sterk te beperken.
De Nederlanden (het huidige Nederland, België en Luxemburg) hoorden voor het grootste deel officieel bij het Duitse Rijk, maar de keizer was niet in staat gebleken een centraal bestuur op te bouwen. De machtige hertogen van Bourgondië in Frankrijk hadden daardoor kans gezien een groot deel van de Nederlanden in handen te krijgen. Die gebieden verschilden onderling wat betreft taal, cultuur, economie, regels en gewoonten. De Bourgondiërs probeerden al hun gewesten samen te voegen tot een nieuwe staat met meer samenhang.

Uiteindelijk kwam daar weinig van terecht, maar toen Karel V in 1515 landsheer werd van de Nederlanden werden de staatsvorming en centralisatie nieuw leven ingeblazen. Dit botste met het particularisme van de edelen, gewesten en steden. Die wilden hun speciale rechten en macht behouden. Zo ontstond er in de Nederlanden veel onrust. Vooral onder Karels zoon Filips II, die vanuit Spanje heerste, nam het verzet toe.

Godsdienstpolitiek

Ook de godsdienstpolitiek van Karel en Filips leidde tot onrust. Sinds de late Middeleeuwen was de kritiek op de geestelijkheid steeds verder aangezwollen. Tegen het einde van de vijftiende eeuw had in Florence de monnik Savonarola zijn kritiek nog met de dood op de brandstapel moeten bekopen. Nog geen twintig jaar later startte de Duitse monnik Maarten Luther een nieuwe hervormingsbeweging binnen de Kerk. Ook Luther kwam in de problemen, maar met hem liep het beter af.

BRON 3 Protestanten houden in 1566 hun hagenpreken bij Antwerpen. Anoniem, 1613-1615 (naar een prent van Frans Hogenberg).

Sommige Duitse vorsten steunden hem en zo ontstond de Hervorming of Reformatie, die tot een splitsing binnen de kerk leidde. Naast een rooms-katholieke kerk bestond er voortaan een protestantse kerk. Karel V en Filips II wilden slechts één geloof: het katholieke. Dat zou voor meer eenheid zorgen en dan was hun rijk gemakkelijker te besturen, zo dachten ze. Vanuit hun geloof waren ze er bovendien van overtuigd dat alleen katholieken in de hemel konden komen. Ze traden daarom hard op tegen de protestantse 'ketters'. De spanningen namen hierdoor nog meer toe.

Van Opstand tot Republiek

Uiteindelijk leidde alle onrust in de Nederlanden tot de Opstand. Aanvankelijk bleven de opstandelingen onder aanvoering van Willem van Oranje in naam nog trouw aan koning Filips II, maar in 1581 zwoeren de gewesten die zich twee jaren eerder hadden aaneengesloten in de Unie van Utrecht hem af als landsheer. Eerst gingen ze nog op zoek naar een andere vorst, tot ze in 1588 besloten verder te gaan als de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De Republiek was binnen Europa, waar koningen en keizers over de landen heersten, een uitzondering. Er stond immers geen vorst aan het hoofd. De stadhouders uit de familie Oranje-Nassau deden hun best zich als vorsten te gedragen, maar ze werden daarin tegengewerkt door de raadspensionarissen van het rijke gewest Holland. In 1648 werd de Republiek door Spanje erkend bij de Vrede van Münster.

Het belang van de Opstand

De Republiek kan worden gezien als de eerste Nederlandse staat. Door de strijd tegen de Spaanse bestuurders en soldaten van Alva (die op het schilderij als echte boemannen worden afgebeeld) kwam ook voor het eerst in de geschiedenis het idee op dat de inwoners van het gebied een gemeenschappelijk vaderland hadden. Ze waren niet langer alleen Hollanders, Zeeuwen, Friezen of Geldersen, maar ook 'Nederlanders'.
Dat neemt niet weg dat het particularisme sterk bleef. Oorlog en buitenlandse politiek werden samen geregeld, maar in alle andere zaken namen de gewesten of provincies zelf de beslissingen. De Republiek had daarom veel weg van een bondgenootschap van onafhankelijke staten. Toch is de Republiek de verre voorloper van het huidige Koninkrijk der Nederlanden.

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Het veranderende mens- en wereldbeeld van de Renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling.
2 De hernieuwde belangstelling voor het erfgoed van de klassieke Oudheid.
3 De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had.
4 Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.
5 De bijzondere plaats in staatkundig opzicht van de Nederlandse Republiek.

HOOFDVRAAG

Hoe ontstond er tussen circa 1550 en 1650 een Nederlandse staat?

DEELVRAGEN

1 Hoe leidde kritiek op de rooms-katholieke kerk tot de Reformatie en uiteindelijk tot een splitsing in de christelijke kerk?
2 Waardoor ontstond er in de Nederlanden grote onrust?
3 Hoe leidde de onrust in de Nederlanden tot de Opstand?
4 Hoe kwam het tot een definitieve breuk tussen Filips II en Willem van Oranje?
5 Hoe legde de Opstand de grondslag voor de Nederlandse staat?

2 1 Onrust in de Kerk

DEELVRAAG
Hoe leidde kritiek op de rooms-katholieke kerk tot de Reformatie en uiteindelijk tot een splitsing in de christelijke kerk?

BRON 4 Op een stuurloos ronddobberend bootje vieren een non en monnik samen met andere mensen feest. Schilderij door Jheronimus Bosch, omstreeks 1494, Louvre, Parijs.

BRON 5
Verwaande priesters
Bisschoppen vergeten de mis, de zegeningen en alle andere kerkelijke rituelen en doen alsof ze vorsten zijn. Het gaat zo ver dat ze het laf vinden en beneden hun waardigheid om ergens anders dan op het slagveld hun dappere ziel aan God te wijden. De gewone priesters willen in heiligheid niet onder doen voor hun bisschoppen. Ze vechten als soldaten voor hun aanspraken op tienden (kerkelijke belastingen), met zwaarden, speren, stenen en allerlei ander wapentuig. En wat zijn ze gewiekst als het erom gaat geleerde boeken na te pluizen op zinnen die bewijzen dat ze niet alleen recht hebben op tienden, maar op nog veel meer. Wat jagen ze het arme volk daarmee een schrik aan!
Naar: Desiderius Erasmus, Lof der Zotheid, 1511.

Erasmus van Rotterdam

Lof der Zotheid is het beroemdste boek van Desiderius Erasmus van Rotterdam (1466-1536). Erasmus was in zijn tijd een van de grootste geleerden. Het is eigenlijk een beetje vreemd dat juist dit werk zo beroemd is gebleven, want hij schreef het als grap voor zijn vriend, de Engelsman Thomas More. Erasmus en More waren **humanisten**. Net als de Italiaanse humanisten met wie je in hoofdstuk 6 van deel 1 kennis hebt gemaakt, dweepten ze met de cultuur en de literatuur van de klassieke Oudheid. Maar daarnaast hielden de West-Europese humanisten zich ook bezig met de studie van de Bijbel. Erasmus vertaalde bijvoorbeeld het Nieuwe Testament opnieuw uit het Grieks naar het Latijn, omdat er in de versie die tot dan werd gebruikt veel fouten stonden. Zoals je in bron 5 kunt lezen had Erasmus veel kritiek op de geestelijkheid van zijn tijd. En hij was niet de enige.

BRON 6 De 'Roomsche hengelaar' werpt zijn hengel uit, prent uit omstreeks 1550.

Misstanden in de katholieke kerk

Bij veel mensen ontstond steeds meer ongenoegen over de omstandigheden in de **katholieke** kerk. De paus, de bisschoppen en de pastoors hielden de mensen voor dat ze zich moesten houden aan de regels van het geloof. Zonden moesten worden opgebiecht, want zonder vergeving was voor de ziel de weg naar de hemel versperd. Maar zowel hoge als lage geestelijken hielden zich zelf niet aan de regels. De paus en bisschoppen leefden in grote weelde en streefden naar macht. Soms werd een hoge edelman bisschop zonder tot priester te zijn gewijd. Ook onder de lage geestelijkheid heersten misstanden. Veel geestelijken waren benoemd in verschillende parochies tegelijk en ontvingen daarvan de inkomsten. De zielzorg lieten ze over aan slecht betaalde kapelaans. Ook al moesten ze zich houden aan het celibaat, toch had ruim een kwart van de priesters een vrouw en kinderen. De bisschoppen lieten dat toe, als daarvoor maar de jaarlijkse boete werd betaald. Zulke toestanden droegen eraan bij dat veel mensen meenden dat geestelijken vooral geïnteresseerd waren in geld. Ze wilden zoveel mogelijk inkomsten.

Luther ontketent de Hervorming

Erasmus spotte met de geestelijken van zijn tijd. Toch bleef hij trouw aan de katholieke kerk. Anders ging het bij Maarten Luther (1483-1546). Deze Duitse monnik worstelde met de vraag, hoe iemand de zaligheid kon verwerven, met andere woorden: hoe je er zeker van kon zijn dat je later naar de hemel zou gaan. Luther had kritiek op de manier waarop geld werd ingezameld voor de bouw van de imposante Sint Pieterskerk in Rome. Het geld daarvoor kwam vooral uit de verkoop van aflaten. Gelovigen konden van monniken een aflaatbrief kopen.

BRON 7
Luther protesteert tegen de aflaathandel
Het arme volk gelooft: als ze aflaatbrieven gekocht hebben, zijn ze volkomen zeker van hun zaligheid. Maar de mens kan niet door de aankoop van een aflaat en de woorden van een bisschop zeker zijn van zijn zaligheid. Een mens is nooit zeker van de genade van God. De apostel Paulus schrijft in de Bijbel dat wij het heil moeten verdienen in angst en beven. Waarom maakt men dus door deze valse fabels en beloften van vergeving het volk onbevreesd? Want in de handleiding bij de aflaat wordt beweerd, dat de mens door de aflaatgenade verzoend wordt met God.
Uit: een brief van Luther aan de aartsbisschop van Mainz, 31 oktober 1517.

Met een **aflaat** had je een bewijs dat (een stukje van) je zondige gedrag was vergeven. Je kocht als het ware een plekje in de hemel.

In 1517 noteerde Luther zijn kritiek in een lijst van 95 stellingen. Zijn bedoeling was dat de kerk zich zou hervormen. Maar de leiding van de katholieke kerk wees de kritiek van de hand. Luther werd in de ban gedaan. Keizer Karel V, de machtigste vorst van die tijd, steunde de paus in zijn strijd tegen Luther. Karel eiste van Luther dat hij zijn kritiek zou herroepen, maar die weigerde.

BRON 8
Luthers verdediging
Nu Uwe Keizerlijke Majesteit en de andere hoge heren een eenvoudig antwoord wensen, zal ik ronduit antwoorden: alleen getuigenissen van de Bijbel of overtuigende bewijzen kunnen mij in het ongelijk stellen. Want ik geloof noch de paus noch de concilies (kerkvergaderingen) alleen, omdat zij zich herhaaldelijk hebben vergist en zichzelf hebben tegengesproken. Ik kan alleen overwonnen worden door de Bijbel, die ik hier heb aangehaald. En aangezien mijn geweten luistert naar Gods woord, kan ik en wil ik niets herroepen, want het is gevaarlijk om tegen het geweten in te handelen. Moge God mij helpen. Amen.
Redevoering van Luther op de Rijksdag te Worms, 18 april 1521.

De protestantse kerken

Omdat Luther weigerde zijn kritiek in te trekken, werd hij door de keizer vogelvrij verklaard. De hertog van Saksen nam Luther echter in bescherming. Binnen het Duitse rijk brak oorlog uit tussen de katholieke vorsten, aangevoerd door de keizer, en de protestantse. Jarenlang woedde er in het Duitse Rijk een godsdienstoorlog. De keizer slaagde er niet in de protestantse vorsten tot gehoorzaamheid te dwingen. In 1555 werd de Vrede van Augsburg getekend. Hierin werd bepaald dat iedere vorst in zijn gebied het geloof (katholiek of protestants) mocht bepalen. Zo leidde de **Hervorming** of **Reformatie** die met Luthers kritiek was begonnen tot de stichting van een nieuwe kerk, los van de rooms-katholieke: de **protestantse** kerk. Omdat de Bijbel en het individuele geloof van ieder mens centraal stonden, had die kerk geen priesters meer. Er waren alleen predikanten, die de andere gelovigen het geloof uitlegden. Luther vertaalde de Bijbel in het Duits. Zo kon iedereen Gods woord zelf lezen. In gebieden waar de nieuwe kerk niet werd beschermd door de plaatselijke vorst, moesten de protestanten in het geheim bijeenkomen.
Na Luther kwamen er meer hervormers. Binnen de hervormingsbeweging ontstonden er zo verschillende protestantse kerken. De belangrijkste hervormer naast Luther was de Fransman Johannes Calvijn (1509-1564). Calvijn legde de nadruk op Gods almacht. Calvinisten volgden de leer van de **predestinatie**: God heeft van tevoren besloten welke mensen na hun dood in de hemel zullen komen en welke niet. De mens moest God niet alleen eren door te bidden, maar ook door in zijn persoonlijk leven een strenge tucht in acht te nemen. Een belangrijk verschil met Luther was verder de houding tegenover de overheid. Volgens Luther waren alle vorsten door God aangesteld. Onderdanen moesten daarom altijd gehoorzamen. Calvijn dacht daar in principe hetzelfde over, maar soms waren er volgens hem uitzonderingen.

BRON 9

Calvijn over gehoorzaamheid aan de vorst
Aardse vorsten doen eigenlijk uit zichzelf afstand van hun macht, wanneer ze in opstand komen tegen God. Ja, ze verdienen het dan zelfs niet tot de mensen te worden gerekend. Men zou hen liever in het gezicht moeten spuwen dan gehoorzamen, wanneer ze zo verwaand zijn dat ze zelfs God zijn rechten willen ontnemen en als het ware op zijn troon willen gaan zitten.
Naar: Johannes Calvijn, Leçons sur le livre des prophéties de Daniel (Lessen over het boek De profetieën van Daniël), 1559.

In de Nederlanden bleef de aanhang van Luther beperkt, maar het aantal calvinisten groeide na 1560 sterk. Hoewel ze een minderheid bleven, vormden ze een strijdlustige, invloedrijke groep binnen de samenleving.

BRON 10 Geleerden en hervormers die een belangrijke rol speelden bij de opkomst van het protestantisme. Geschilderd door Lucas Cranach de Jongere (1548). Links vooraan Luther, tweede van rechts Calvijn, vierde van rechts Erasmus.

Verdieping bij 2.1

BRON 11 Maarten Luther, geschilderd door Lucas Cranach de Oude, 1532.

BRON 12 Desiderius Erasmus, geschilderd door Hans Holbein, 1523.

Erasmus: Luthers wegbereider?

Erasmus gold in zijn tijd als een zeer geleerd man. Hij was beroemd in heel Europa. Zijn boeken werden veel gelezen en zijn ideeën hadden veel invloed. Omdat hij de spot dreef met geestelijken en een nieuwe vertaling had gemaakt van het Nieuwe Testament, meenden sommige mensen dat Erasmus de weg had vrijgemaakt voor Luther. Door kritiek te leveren op de kerk had hij de Reformatie mogelijk gemaakt. In deze verdieping onderzoek je wat daarvan waar is: was Erasmus de wegbereider van Luther?

Kritische geluiden

In 1517 publiceerde Maarten Luther zijn 95 stellingen tegen de handel in aflaten. Hij was verontwaardigd over een uitspraak van de monnik Tetzel. Deze zou tijdens de verkoop van aflaten voor de bouw van de Sint Pieter hebben gezegd: 'zodra het geld in het kistje klinkt, het zieltje in de hemel springt.' Luther stond niet alleen. In zijn tijd was de leefwijze van de geestelijken veel mensen een doorn in het oog. Erasmus spotte in Lof der Zotheid met het dwaze gedrag van de mensen, geestelijken en leken, van hoog tot laag. Toch had hij niet het idee dat de mensen echt slecht waren. Ze waren alleen zwak en bezweken daarom gemakkelijk voor allerlei verleidingen. Eigenlijk was Erasmus heel mild: hij pleitte voor tolerantie en harmonie. Het was goed wanneer er iets zou worden gedaan aan alle misstanden binnen de kerk, maar liever zonder herrie en geruzie.

BRON 13

Enkele stellingen van Luther
Iedere christen, als hij oprecht berouw heeft, heeft volledige kwijtschelding van straf en schuld. Die krijgt hij ook zonder aflaatbrief.
Aan het Woord van God wordt onrecht gedaan, als men in een preek evenveel of zelfs meer tijd besteedt aan het aanprijzen van de aflaat dan aan het Woord van God.
Waarom bouwt de paus de St. Pieterskerk niet liever van zijn eigen geld in plaats van dat van de arme christenen, terwijl zijn vermogen toch groter is dan dat van de grootste rijkaard?
Naar: De 95 stellingen van Luther, 1517.

BRON 14

Erasmus over de Bijbel

Ik ben het oneens met hen die niet willen dat de Heilige Schrift in de volkstalen wordt vertaald en ook door leken gelezen kan worden. Alsof Christus alles zo ingewikkeld heeft uitgelegd dat hij alleen door een handjevol theologen begrepen kan worden, en alsof men de christelijke religie kan beschermen door haar onbekend te laten blijven. Het mag waar zijn dat koningen hun geheimen verbergen, maar Christus wil uitdrukkelijk dat zijn geheimen onder het volk bekend worden. Ik zou wensen dat ook alle vrouwen het evangelie lazen.

Naar: Erasmus, Voorwoord Vertaling Nieuwe Testament, 1516.

BRON 15

Erasmus reageert op een brief van een geleerde Italiaanse edelman

Ik wou dat je bij het schrijven slim genoeg zou zijn geweest om mijn zaak niet te verwarren met die van Luther. Als je dan zo graag de aandacht trekt door tekeer te gaan tegen goddeloosheid, doe dat dan alsjeblieft zonder mij erbij te betrekken en te overladen met smaad. Ik vind het al erg genoeg om in één adem met Luther te worden geprezen. Het is nog veel schokkender om samen met hem te worden beschuldigd. En dan nog wel met de aanklacht dat ik de weg heb geëffend voor zijn aanval op de kerk.

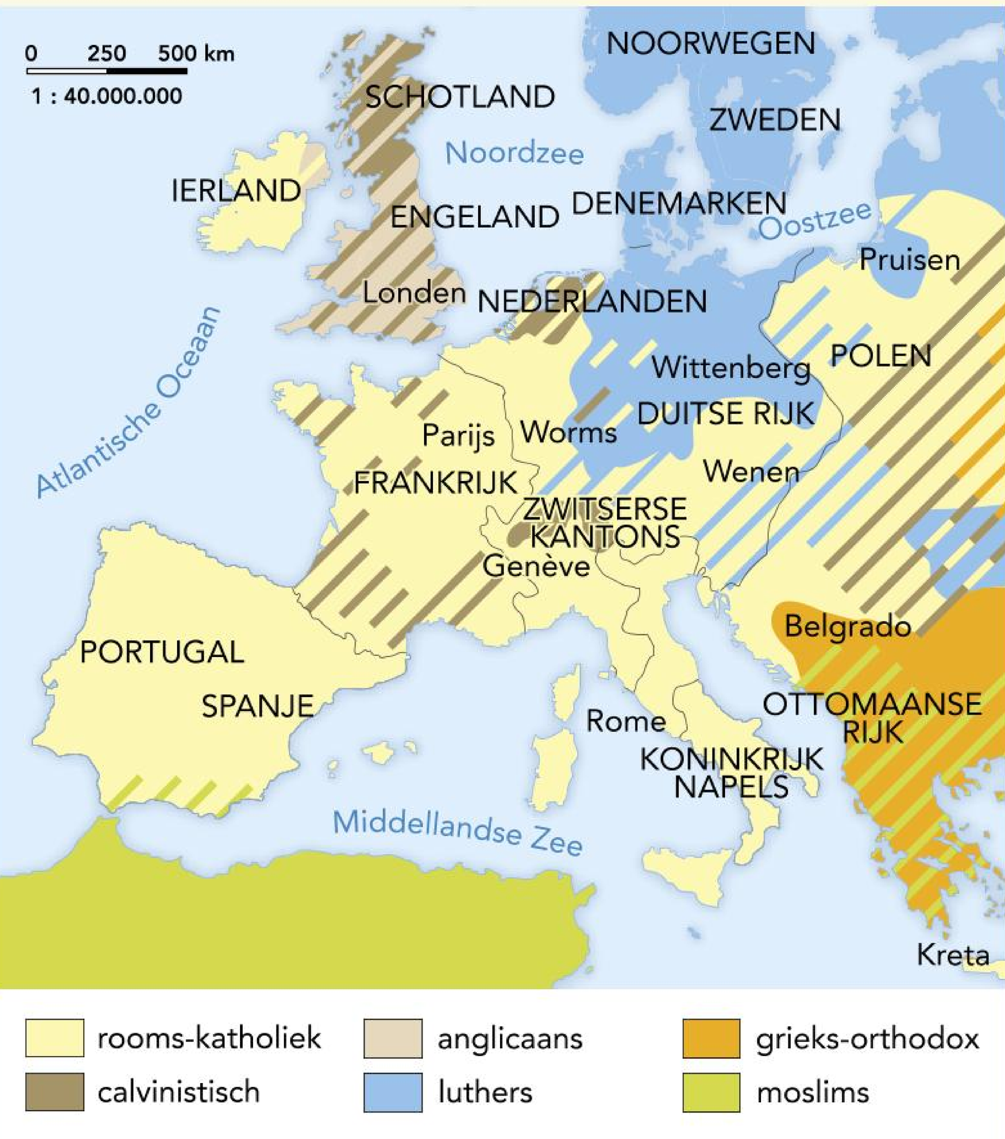
Naar: Erasmus, Antwoord op de Vermanende Brief van Albertus Pius, 1529.

BRON 16 Drukkers aan het werk in een zestiende-eeuwse drukkerij. Gravure uit het Steinmetzkabinet, Brugge.

De Hervorming en de boekdrukkunst

De ideeën van Luther en andere hervormers verspreidden zich razendsnel. Dat kon omdat juist in die tijd de drukpers massaal in gebruik kwam. De boekdrukkunst was in de vijftiende eeuw uitgevonden, volgens sommigen door de Nederlander Laurens Janszoon Coster, maar de meeste historici menen dat de Duitser Johannes Gutenberg de uitvinder is. Door de drukpers konden boeken en pamfletten snel en goedkoop in grote aantallen worden verspreid.
De populariteit van de verschillende hervormers verschilde per gebied. Veel hing af van de houding van de plaatselijke overheid. Veel vorsten kozen voor Luther, omdat het lutheranisme hen tot hoofd van de kerk in hun gebied maakte. Stadsbesturen, waarin meestal rijke burgers zaten, voelden dikwijls meer voor de leer van Calvijn. Bij het calvinisme hadden gewone gelovigen namelijk veel invloed op het bestuur van de kerk. Ten slotte bleven heel veel gebieden katholiek omdat de overheid met succes optrad tegen de nieuwe geloofsrichtingen. Het gevolg was dat de geloofskaart van Europa in de tijd na de Hervorming veel weg had van een lappendeken.

BRON 17 De verdeling van godsdiensten in Europa omstreeks 1650.

2 2 Onrust in de Nederlanden

DEELVRAGEN

2 **Waardoor ontstond er in de Nederlanden grote onrust?**

BRON 18 De Habsburgse familie: helemaal links keizer Maximiliaan I, rechts zijn vrouw Maria van Bourgondië. Naast haar hun zoon Filips de Schone. Onder van links naar rechts de kleinkinderen Ferdinand en Karel V, en Lodewijk van Hongarije, die met hun zus Maria zou trouwen. Schilderij van Bernhard Strigel, omstreeks 1515.

De Nederlanden onder Karel V

De Nederlanden bestonden in de Middeleeuwen uit een groot aantal losse hertogdommen, graafschappen en bisdommen. Vanaf de veertiende eeuw kregen de hertogen van Bourgondië grote delen van de Nederlanden in handen door een slimme huwelijkspolitiek en oorlogen. In vergelijking met omringende landen woonden er in de Nederlanden sinds de late Middeleeuwen veel mensen in steden, waar ze leefden van de handel en nijverheid. Het vroegst waren de steden in Vlaanderen tot ontwikkeling gekomen. In de zestiende eeuw overvleugelde de Brabantse stad Antwerpen, die uitgroeide tot de belangrijkste handelsstad van Europa, de Vlaamse steden. In diezelfde tijd kwamen de steden in Holland en Zeeland steeds meer op.

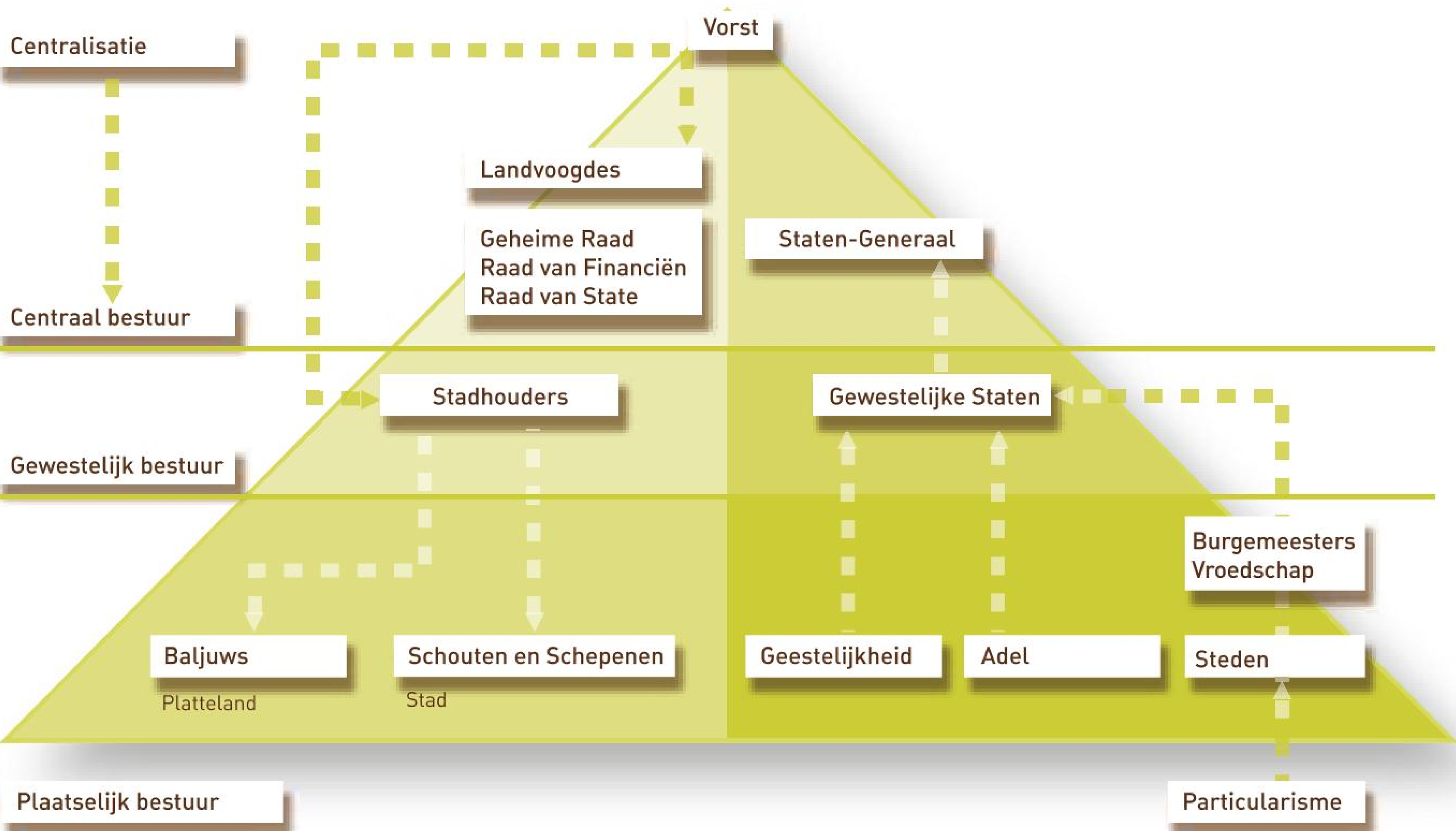
Karel V erfde in 1515 de titel **landsheer** van de Nederlanden. In het begin had Karel nog niet de hele Nederlanden in handen. Door gebieden te kopen en oorlog te voeren, vooral tegen de hertog van Gelre, bezat hij in 1543 op het bisdom Luik na echter alle Nederlandse gewesten.

BRON 19 De zeventien Nederlandse gewesten van Karel V in 1543.

Het bestuur van de Nederlanden

De Nederlanden waarover Karel V heerste, vormden geen eenheid. Ze bestonden uit zeventien **gewesten**, elk met eigen regels en gewoonten. Om aan geld te komen, bijvoorbeeld voor het voeren van oorlog, moesten vorsten in de Nederlanden steeds met ieder afzonderlijk gewest onderhandelen over de belasting. Dit gebeurde in de gewestelijke **Staten**. In de Staten zaten de voornaamste edelen, geestelijken en afgevaardigden van de steden van het gewest. Pas wanneer de vorst hun oude **privileges** wilde bevestigen of hun nieuwe wilde geven, waren de Staten bereid hem de belasting te betalen.
Omdat Karel V ook keizer van het Duitse Rijk en koning van Spanje was, verbleef Karel meestal buiten de Nederlanden. Hij liet zich daarom vertegenwoordigen door een **landvoogd(es)**. Binnen ieder afzonderlijk gewest benoemde hij een plaatsvervanger of **stadhouder**. Hiervoor koos hij altijd leden van de hoge adel.

BRON 20 Het Bestuur van de Nederlanden onder de Habsburgers.

Centralisatie van het bestuur

Voor een vorst was het niet handig als ieder gewest zijn eigen regels en privileges had. Dat maakte het besturen erg ingewikkeld. Net zoals zijn Bourgondische voorouders probeerde Karel daarom het bestuur van de Nederlanden te hervormen door meer vanuit de hoofdstad Brussel te regeren. Dit proces, waarbij steeds meer vanuit één plaats wordt geregeerd, noemen we **centralisatie**.
Als hij snel geld nodig had, riep hij afgevaardigden uit alle gewesten tegelijk bij elkaar. Zo'n bijeenkomst heette de **Staten-Generaal**. In Mechelen zetelde een gerechtshof dat optrad als hoogste rechtbank voor de hele Nederlanden. Hierdoor konden mensen uit bijvoorbeeld Zeeland in Mechelen worden gedagvaard. Veel mensen vonden dat zoiets in strijd was met de oude gewoonten en privileges. De gewesten wilden alles liever bij het oude laten. Het streven naar zoveel mogelijk zelfbestuur en behoud van privileges noemen we **particularisme**.
Karel V stelde het liefst rechters en ambtenaren aan die aan de universiteit waren opgeleid. Meestal kwamen die uit de burgerij. De adel, die eerder alle hogere functies had bekleed, verloor zo veel inkomsten en aanzien.

Plakkaten tegen ketters

Intussen hadden de hervormers ook in de Nederlanden aanhangers gekregen. Karel V wenste echter dat al zijn onderdanen katholiek waren. Hij vaardigde daarom een paar keer **plakkaten** uit tegen de protestanten, die hij als **ketters** beschouwde. Een plakkaat uit 1550 was zo streng dat het bekendstaat als het Bloedplakkaat (bron 21).

BRON 21

Het Bloedplakkaat

Wij verbieden alle leken om met elkaar, in het openbaar of in het geheim, te discussiëren over de Bijbel. Zeker niet over de ingewikkelde zaken, tenzij ze theologen zijn. Degenen die dit toch doen, zullen voor straf worden vervolgd en als oproerkraaiers en verstoorders van de openbare orde worden veroordeeld. Als ketters hun dwalingen afzweren, zullen mannen met het zwaard worden gedood en vrouwen levend begraven. Wie zijn dwalingen, verkeerde meningen en ketterijen wil volhouden, wordt gestraft met de brandstapel. In alle gevallen wordt hun bezit in beslag genomen en verkocht. De opbrengst is voor ons.

Naar: Plakkaat van Karel V uit 1550.

De stadsbesturen in de Nederlanden moesten zorgen voor de uitvoering van de plakkaten. Maar vaak waren ze daarin bewust nalatig, omdat ze niet gediend waren van die centrale wetgeving. De protestanten waren uiteindelijk toch medeburgers, die alleen op een andere manier geloofden. Het waren zeker geen misdadigers. Van de uitvoering van het bloedplakkaat kwam daarom onder Karel V niet veel terecht.

BRON 22 Ketters worden terechtgesteld. Prent door Frans Hogenberg, rond 1566.

Filips II

In 1555 legde Karel V zijn functies neer. Veertig jaar besturen hadden hem uitgeput. Hij ging in het warme Spanje wonen, wat beter was voor zijn gezondheid. Zijn jongere broer Ferdinand volgde hem in het Duitse Rijk op als keizer. Zijn zoon Filips II werd koning van Spanje en heer van de Nederlanden.
Filips verbleef aanvankelijk in de Nederlanden, maar in 1559 vertrok hij voorgoed naar Spanje. Het bestuur in de Nederlanden liet hij over aan zijn halfzuster Margareta van Parma. Maar vanuit zijn paleis in de buurt van Madrid probeerde Filips zoveel mogelijk de controle te behouden. Hij verbood de Staten-Generaal bijeen te laten komen. Volgens hem hinderden ze hem in het bestuur.
Filips was streng katholiek en eiste dat het Bloedplakkaat strikt werd nageleefd. Dat zorgde voor steeds meer onrust, ook onder gematigde katholieken. Ze vonden het optreden van de **inquisitie** veel te streng. Het ging voor hen te ver dat mensen die bereid waren hun 'ketterse' opvattingen te herroepen, toch met de dood werden gestraft. Soms leidde de executie van protestanten tot relletjes en probeerden de toeschouwers de terdoodveroordeelden te bevrijden.
Uiteindelijk namen de lagere edelen, die toch al ontevreden waren, het voortouw. Hoge edelen met belangrijke bestuursposten (zoals Willem van Oranje, de stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht) hielden zich in het openbaar op de vlakte. De lagere edelen kwamen in actie. Onder aanvoering van Hendrik van Brederode en Oranjes jongere broer Lodewijk van Nassau togen zij met veel machtsvertoon naar Brussel. Daar boden zij op 5 april 1566 het **Smeekschrift** aan. Hierin verzochten ze de landvoogdes haar broer de koning te vragen de plakkaten tegen ketters af te schaffen. Geschrokken beloofde Margareta dat ze de inquisitie opdracht zou geven voorlopig minder streng op te treden. De beslissing liet ze echter over aan Filips II.

BRON 23 De edelen betreden het paleis op de Koudenberg om het Smeekschrift aan te bieden. Ets van Frans Hogenberg, gemaakt tussen 1566 en 1570.

De edelen vieren feest

Na afloop kwamen de edelen, de meesten nog jong, samen in het Brusselse paleis van een van hen. Ze vierden feest omdat Margareta had beloofd hun verzoek door te geven aan de koning. Er werd flink gedronken en de sfeer werd baldadig. Op een gegeven moment gaf Hendrik van Brederode een teken dat het stil moest zijn en bracht een toost uit op de 'geuzen' (bron 25).

BRON 24

Een toost op de geuzen

Een page gaf hem een bedelzak aan, die hij om zijn hals hing alsof het een scapulier (schouderkleed van een geestelijke) was. Hij nam een eenvoudige houten kom vol met wijn in beide handen en dronk die in één teug leeg. Toen liet hij de kom weer vullen. Terwijl hij hem aanbood aan zijn buurman, riep hij luidkeels: 'Ik heb gedronken op de gezondheid van de geuzen. Leve de geuzen!' Eén voor één deed iedereen hem na.

Uit: de Memoires van Pontus Payen, een katholieke jurist uit Atrecht, tussen 1581 en 1609.

Geuzen (bedelaars), zo had een raadsheer van de landvoogdes hen eerder die dag spottend genoemd. De edelen op het feest maakten er een erenaam van. Later werd die naam overgenomen door iedereen die zich tegen het beleid van Filips II verzette.

BRON 25 Hendrik van Brederode met zijn jachthond. Om zijn hals draagt hij een geuzenpenning. Brederode was een van de oprichters van het Verbond der edelen, dat in 1566 het Smeekschrift aanbood. Kopie naar Anthonis Mor, 1566-67.

2 3 De Opstand breekt uit

DEELVRAGEN

3 **Hoe leidde de onrust in de Nederlanden tot de Opstand?**

Van Smeekschrift tot Beeldenstorm

Na de aanbieding van het Smeekschrift nam de onrust nog meer toe. Tot 1566 hadden de protestanten hun bijeenkomsten in het geheim moeten houden. Nadat de landvoogdes Margareta de edelen had beloofd de inquisitie voorlopig te matigen, vatten de protestanten moed. In alle openheid kwamen zij nu bij elkaar. Omdat ze geen kerkgebouwen hadden, preekten de predikanten buiten de stadsmuren in de openlucht. Tijdens zulke **hagenpreken** riepen sommige calvinistische predikanten de toehoorders op om katholieke kerken in bezit te nemen. Die kerken stonden wel vol met beelden en schilderijen van heiligen. Volgens de predikanten was dit afgoderij. De kerkgebouwen moesten worden ontdaan van die beelden en alle andere pracht en praal. Zo brak in de zomer van 1566 de **Beeldenstorm** uit. Binnen korte tijd verspreidde die zich over de hele Nederlanden.

BRON 26 De Beeldenstorm verspreidde zich razendsnel over de hele Nederlanden.

BRON 27

De Beeldenstorm bereikt Antwerpen

De altaren werden vernield en de graftomben van vorsten, ridders en edellieden met de grond gelijk gemaakt. De prachtige perkamenten boeken met hun rijke illustraties werden verscheurd. De overvloedige voorraden van de kanunniken werden op snode wijze geplunderd en opgevreten. De vaten wijn en bier die ze niet ter plekke konden opdrinken of meenemen sloegen de ketters barbaars aan diggelen in de kelders. Men zag arme nonnen vermomd hun kloosters ontvluchten. Sommigen moesten zich half ontkleed in de woningen van hun verwanten of vrienden in veiligheid brengen. Priesters en monniken renden alle kanten op om te ontkomen aan de klauwen van de hervormde oproerkraaiers, die de hele nacht doorgingen met hun goddeloze daden, terwijl ze met toortsen en fakkels in de hand van kerk naar kerk trokken.

Uit: de Memoires van Pontus Payen, een katholieke jurist uit Atrecht, tussen 1581en 1609.

BRON 28 Toen de hertog van Alva naar de Nederlanden werd gezonden, was hij bijna 60 jaar oud, voor die tijd een oude man.

De IJzeren Hertog

Margareta gaf de stadhouders opdracht in hun gewesten een eind te maken aan de Beeldenstorm. Sommige stadhouders pakten de beeldenstormers hard aan, andere gingen voorzichtiger te werk. Willem van Oranje bijvoorbeeld, die naar Antwerpen was gestuurd, herstelde de rust in de stad door enkele kerken toe te wijzen aan de calvinisten. Dat was wel in strijd met de wensen van Margareta. Bovendien gingen sommige calvinisten en

Gebondenheid aan tijd en plaats

In de Oudheid werd een ramp vaak toegeschreven aan de goden. In de Middeleeuwen overheerste het geloof in één almachtige God en stond het hiernamaals centraal. In de Renaissance bleef het geloof belangrijk, maar ook het leven van de mens op aarde kreeg weer meer waardering. Deze verschillen in denkwijze zijn gebonden aan tijd en plaats.
In de geschiedenis moet je de mensen van vroeger in de eerste plaats proberen te begrijpen vanuit hun eigen plaats en tijd. Oordelen vanuit onze moderne kijk op de zaak kan en mag ook, maar ook wij zijn gebonden aan de plaats en de tijd waarin wij leven. Dat beïnvloedt ons oordeel. Door je goed in te leven in het verleden kun je pas echt begrijpen hoe gedacht werd en waarom mensen in een bepaalde tijd zo handelden en niet anders.

lagere edelen over tot gewapend verzet. De landvoogdes slaagde erin de orde te herstellen en berichtte Filips II dat alles weer onder controle was. Maar die had inmiddels besloten dat er hardere maatregelen nodig waren. Hij had geen vertrouwen meer in de Nederlandse edelen en stuurde daarom zijn beste Spaanse veldheer naar de Nederlanden: de hertog van Alva. Toen hij het nieuws over de komst van Alva vernam, ontvluchtte Willem van Oranje het land. Veel andere edelen en protestanten volgden zijn voorbeeld.
Het duurde even voordat de hertog met zijn Spaanse troepen in de Nederlanden was, maar nadat hij in augustus 1567 in Brussel was aangekomen, greep hij hard in. Hij volgde Margareta op als landvoogd en richtte de **Raad van Beroerten** op. Deze rechtbank moest de daders van de Beeldenstorm straffen. Omdat de raad veel mensen ter dood veroordeelde, stond zij bekend als de 'Bloedraad'. Door Alva's harde beleid vluchtten nog meer mensen.
Alva, die al een dagje ouder werd en dikwijls ziek was, had het in de Nederlanden niet naar zijn zin. Dit was zeker niet de enige reden dat hij dikwijls hard optrad, maar misschien droeg het er wel aan bij. Hij wilde snel de orde herstellen, zodat hij naar huis kon, naar Spanje. Vanwege zijn harde optreden kreeg hij de bijnaam de 'IJzeren Hertog'. Alva was niet populair. Het verzet tegen het beleid van Filips II nam alleen maar toe.

Oorlog in de Nederlanden

Willem van Oranje was gevlucht naar de Dillenburg, het familieslot van de Nassaus in Duitsland. Hier was hij in 1533 geboren. Zijn ouders waren luthers, maar vanaf zijn elfde jaar was hij katholiek opgevoed aan het hof van Karel V in Brussel. Dat was een voorwaarde om het prinsdom Orange in Zuid-Frankrijk te kunnen erven van zijn neef René van Chalon, van wie hij ook de Nederlandse bezittingen van de Nassaus erfde. Na zijn vlucht legde de Raad van Beroerten beslag op Oranjes bezittingen. Hierop begon de prins met de organisatie van het verzet tegen Alva. Hij zocht steun bij de protestantse Duitse vorsten en met geleend geld nam hij huurlingen in dienst. In 1568 viel hij met zijn legers op twee plaatsen de Nederlanden binnen. Hij kreeg minder hulp van de bevolking dan hij had verwacht. Ook moest hij zijn legers uit geldgebrek ontbinden. De inval was mislukt.
In 1572 probeerde hij het opnieuw. Weer ging het mis, maar toen boekten de opstandelingen een onverwacht succes. Om aan geld te komen, had Willem van Oranje aan protestantse piraten **kaperbrieven** verstrekt. Een deel van hun buit moesten deze kapers, de Watergeuzen, aan hem afstaan.
Op 1 april namen de **Watergeuzen** bij verrassing het stadje Den Briel in, toen zij vanwege een storm op zoek waren naar een veilige haven.
Na de inname van Den Briel kozen andere steden in Holland en Zeeland ook de kant van de opstandelingen. Ze waren ontevreden omdat Alva de **Tiende Penning** wilde invoeren, een nieuwe vaste belasting van tien procent over elk verkocht product. Op die manier hoopte Alva niet voortdurend te hoeven onderhandelen met de Staten-Generaal om aan geld te komen. Alva's plan wekte veel verzet en hij moest het opgeven. Toch zagen veel steden in het plan aanleiding deel te nemen aan de Opstand. Holland en Zeeland benoemden Willem van Oranje op eigen gezag opnieuw tot stadhouder.

Alva slaat terug

Alva zette de tegenaanval in: een voor een belegerde hij de opstandige steden. Als een stad zich niet meteen overgaf, kon dat de inwoners duur komen te staan. Steden als Zutphen en Naarden werden geplunderd. Uiteindelijk nam het verzet hierdoor alleen maar toe. De afkeer van de Spaanse soldaten groeide. Hierdoor gingen de gewesten zich meer één voelen. Behalve Vlaming, Brabander, Hollander of Zeeuw voelde men zich steeds meer ook een beetje 'Nederlander'. Haarlem moest zich in de zomer van 1573 na een beleg van zeven maanden toch overgeven, maar Alkmaar en Leiden hielden stand. De Opstand bleek geen hopeloze zaak.

BRON 29

De burgemeester van Leiden spreekt zijn burgers moed in
Besef dat we in onze stad honden, koeien en paarden hebben. En als die op zijn, heeft ieder van ons nog een linkerarm om op te eten, zodat hij met zijn rechterarm de tiran en jullie, zijn bloeddorstige dienaren, van onze muren kan slaan. We zullen altijd de vrijheid van ons vaderland blijven verdedigen. Als er niets anders opzit, zetten we onze stad nog liever in brand, dan dat jullie haar in handen krijgen en wij jullie slaven worden.
Uit: Verslag van het beleg van Leiden, 1574.

2 4 Willem van Oranje en Filips II

DEELVRAAG
4 Hoe kwam het tot een definitieve breuk tussen Filips II en Willem van Oranje?

BRON 30 Filips II vertrekt naar Spanje. Boos beschuldigt hij de prins van Oranje ervan de andere edelen tegen hem op te zetten. Schilderij door Cornelis Kruseman, 1832. Rijksmuseum.

De Spaanse furie

In 1573 kreeg Alva eindelijk toestemming terug te keren naar huis. Filips II gaf don Luis de Requesens bevel naar de Nederlanden te vertrekken om Alva op te volgen als landvoogd. Eigenlijk had Requesens er weinig trek in om landvoogd te zijn over een stel afgelegen, natte, opstandige gewesten. Met tegenzin nam hij zijn intrek in het paleis in Brussel. Het beleid dat hij voerde was gematigder dan dat van Alva. Hij kondigde een **generaal pardon** af voor alle opstandelingen die bereid waren de wapens neer te leggen. Maar in 1576 overleed Requesens plotseling, op een heel ongunstig moment. Door de vele oorlogen die Filips II in heel Europa voerde, was de Spaanse staat bankroet gegaan. Er was daarom geen geld meer om de Spaanse troepen te betalen. Al maandenlang hadden ze geen soldij ontvangen. De soldaten morden. Nu was er bovendien geen landvoogd meer om de discipline te bewaren. De soldaten sloegen aan het muiten. Verschillende steden werden tijdens deze **Spaanse furie** geplunderd.

BRON 31

De Spaanse furie in Antwerpen
De uitslaande brand kon niet worden gedoofd. Niet alleen het prachtige stadhuis, maar ook zeshonderd andere gebouwen gingen in vlammen op. Allemaal vol met kostbare koopwaar en huisraad van onschatbare waarde. Toen ze niemand meer tegenkwamen die zich verdedigde, verspreidden de soldaten zich over de stad om te plunderen. De razernij waarmee ze de huizen binnendrongen, de manier waarop ze mannen en vrouwen behandelden, was niet alleen wreed en onmenselijk, maar is ook verschrikkelijk om te vertellen.
Gerolamo Conestaggio, Geschiedenis van de oorlog in de Nederlanden, 1614.

Van Pacificatie naar verdeeldheid

De Staten-Generaal kwamen op eigen initiatief bijeen en sloten een vredesverdrag met Holland en Zeeland. Bij deze **Pacificatie van Gent** besloten alle gewesten samen de Spaanse troepen uit de Nederlanden te verdrijven. Maar men kon het niet eens worden over het probleem van de godsdienst. Men besloot de oplossing uit te stellen tot later. Voorlopig zouden Holland en Zeeland calvinistisch blijven en de overige gewesten katholiek. Naar de wens van Willem van Oranje beloofde men elkaar niet meer te zullen vervolgen. Tijdens een feestelijke optocht werd Oranje in Brussel onthaald als een vorst. Hij bevond zich op het hoogtepunt van zijn macht.
In de praktijk kwam er weinig terecht van de Pacificatie. De Spaanse troepen trokken zich tijdelijk terug, maar protestanten en katholieken groeiden steeds verder uit elkaar. De katholieken zagen met schrik hoe de calvinisten in veel steden met geweld de macht overnamen. Volgens de katholieken hielden de calvinisten zich niet aan de afspraken. Enkele Waalse gewesten in het zuiden sloten zich daarom aaneen in de **Unie van Atrecht** en besloten in 1579 vrede te sluiten met Filips II. De gewesten die de Opstand wilden voortzetten, verenigden zich datzelfde jaar in de **Unie van Utrecht**.

BRON 32 In 1555 schilderde Anthonis Mor Willem van Oranje als jonge edelman.

Betrouwbaarheid van bronnen

De vraag of je de informatie uit een bron kunt geloven (of de bron betrouwbaar is), is een probleem waarmee je bij het vak geschiedenis voortdurend te maken krijgt. Bronnen kunnen onjuiste informatie bevatten. Een schrijver kan informatie hebben achtergehouden, verdraaid of verkeerd hebben uitgelegd. Het is daarom niet altijd gemakkelijk vast te stellen of een bron betrouwbaar is. Om de betrouwbaarheid van een bron te controleren, stel je drie vragen.

1 *Wanneer is de bron gemaakt?*

Wanneer iemand ooggetuige is geweest van bijvoorbeeld een veldslag, maar pas jaren later opschrijft wat hij allemaal heeft gezien, kan zijn geheugen hem in de steek laten. Over het algemeen geldt: hoe minder tijd er is verstreken tussen de gebeurtenis en het maken van de bron, des te betrouwbaarder is de bron.

2 *Hoe is de maker van de bron aan zijn informatie gekomen?*

Was hij er zelf bij of heeft hij zijn informatie van iemand anders? Hoeveel schakels zitten er tussen het opschrijven van een gebeurtenis en die gebeurtenis zelf? Over het algemeen: hoe minder tussenschakels, des te betrouwbaarder is de bron.

3 *Wat is de bedoeling van de maker van de bron?*

Dit is de belangrijkste en lastigste vraag om te beantwoorden. Wil de maker zo goed mogelijk informeren of wil hij juist, met een bepaald doel, informatie achterhouden of verdraaien? Wil hij een boodschap overbrengen? Is hij zakelijk of overdrijft hij? Is hij neutraal of partijdig? Over het algemeen: hoe zakelijker en onpartijdiger, des te betrouwbaarder de bron.

Betrouwbaarheid onderzoeken is moeilijk omdat een bron volgens het ene punt heel betrouwbaar kan lijken, maar volgens het andere juist niet. Het is daarom nodig een zorgvuldige afweging te maken.

Willem van Oranje vogelvrij

Filips II besloot dat hij van Willem van Oranje af moest zien te komen. Lang geleden had hij hem zelf benoemd tot stadhouder, maar nadat Filips naar Spanje was vertrokken, was er tussen beide mannen wantrouwen ontstaan. Willem was zich steeds meer gaan afzetten tegen het beleid van Filips. Hij en andere hoge edelen vonden dat ze te weinig invloed hadden op het bestuur. Ook vond hij Filips' aanpak van de protestanten veel te streng. Nadat de Raad van Beroerten beslag had gelegd op zijn bezittingen in de Nederlanden, werd hij de leider van de Opstand. In 1580 verklaarde Filips Oranje vogelvrij.

BRON 33

De ban

Al deze woelingen en rampen in onze landen worden veroorzaakt door deze boosaardige huichelaar. Zolang hij zich hier zal ophouden, zal er geen vrede heersen. Hij alleen is het hoofd en de aanstichter van deze onlusten. Kortom: de algemene pest voor de christenheid. Het is dus redelijk en rechtvaardig dat we hem een misdadiger en verrader noemen, een vijand van ons en van onze landen. Wij doen hem in de ban en verbannen hem uit onze landen. Wij verbieden al onze onderdanen met hem te onderhandelen, bij hem te zijn, met hem te spreken in hun huizen, hem te voorzien van levensmiddelen, drinken, vuur of anders van dienst te zijn. Wij beloven dat als er iemand is die dit bevel van ons zou kunnen uitvoeren, en ons zou verlossen van voornoemde pest, wij hem en zijn erfgenamen zullen belonen met 25.000 gouden kronen, in grond of in geld. Als hij niet van adel is, verheffen wij hem in de adelstand als beloning voor zijn dapperheid.

Naar: Filips II, Banvloek, 1580

Willem van Oranje bijt van zich af

Oranje had lang volgehouden dat hij trouw was aan koning Filips II: hij vocht slechts tegen Alva en de andere Spanjaarden, die de Nederlanden onderdrukten zonder dat Filips daarvan weet zou hebben. Nu hij in de ban was gedaan, hield hij de schijn niet meer op: hij publiceerde een apologie (verweerschrift), waarin hij uitlegde waarom het was toegestaan tegen de koning de wapens op te nemen. Filips schond volgens Willem de rechten en privileges van zijn onderdanen en gaf hun geen gewetensvrijheid. Ook leverde Willem harde kritiek op het privéleven van de koning (bron 34).

Drie jaar later maakte de katholiek Balthazar Gerards in Delft met pistoolschoten een einde aan het leven van Willem van Oranje. Hij kon echter niet genieten van de beloning die hem in het vooruitzicht was gesteld. Meteen na de aanslag werd hij gearresteerd. Hij werd ter dood veroordeeld en op een gruwelijke manier terechtgesteld.

BRON 34

Een incestueuze moordenaar

Hij is met zijn eigen nicht getrouwd. Om met haar te kunnen trouwen heeft hij zijn eerdere vrouw, een dochter van de koning van Frankrijk, wreed vermoord. We hebben gehoord dat men daar in Frankrijk meer over weet. Behalve deze verschrikkelijke misdaad heeft hij nog een andere vreselijke moord gepleegd: hij heeft zijn eigen zoon en erfgenaam op een onmenselijke manier omgebracht. Want pas daarna had de paus een goede reden om toestemming te geven voor die gruwelijke bloedschande, dat huwelijk met zijn nicht. Zowel in de ogen van God als van de mensen is het weerzinwekkend. Wie kan het mij kwalijk nemen dat ik niet wens te worden geregeerd door een incestueuze koning, die zijn eigen zoon en vrouw heeft vermoord?

Naar: Willem van Oranje, Apologie, 1581

2 5 De Republiek

DEELVRAAG

5 Hoe legde de Opstand de grondslag voor de Nederlandse staat?

Op zoek naar een nieuwe vorst

Intussen had de nieuwe landvoogd, Margareta's zoon, de hertog van Parma, met veel succes de tegenaanval ingezet. Hij was een goede militair en de Spaanse schatkist was op dat moment net weer vol, zodat hij zijn soldaten kon betalen. Vanaf 1578 viel de ene na de andere stad in de zuidelijke Nederlanden in zijn handen. De opstandige gewesten beseften dat ze niet opgewassen waren tegen het machtige Spanje. Zonder hulp van een machtige bondgenoot zouden ze het niet redden. Frankrijk leek de beste kansen te bieden. Dat land had ook een machtige koning en was bovendien de aartsvijand van Spanje. De Staten-Generaal boden daarom de heerschappij over de Nederlanden aan de hertog van Anjou aan, een jongere broer van de Franse koning. Filips II moest toen wel officieel worden afgezworen als vorst. Dat gebeurde in 1581.

BRON 35

Het Plakkaat van Verlating

Het is iedereen duidelijk dat een vorst door God is aangesteld om zijn onderdanen te beschermen tegen onrecht, leed en geweld, zoals een herder waakt over zijn schapen. De onderdanen zijn niet door God voor de vorst geschapen, alsof zij hem moeten gehoorzamen en als slaven dienen bij alles wat hij beveelt. De vorst is juist aangesteld voor de onderdanen, om hen rechtvaardig te regeren, hen te verdedigen en lief te hebben als een vader zijn kinderen. Wanneer hij dat niet doet, maar in plaats daarvan zijn onderdanen onderdrukt, te zwaar belast en hun de vrijheden, privileges en oude gebruiken ontneemt, moet hij niet worden beschouwd als een vorst, maar als een tiran. De onderdanen hebben dan het recht hem niet meer als vorst te erkennen, maar hem te verlaten en een ander in zijn plaats te kiezen.

Naar: het Plakkaat van Verlating, 1581

De samenwerking met de hertog van Anjou verliep slecht, omdat hij vond dat de gewesten te weinig macht aan hem lieten. Later probeerden de Staten-Generaal het met koningin Elizabeth van Engeland. Maar uit angst voor een oorlog met Spanje, ging ze niet in op het aanbod. Wel verbleef een tijdlang haar vertrouweling de graaf van Leicester als gouverneur in de Nederlanden en steunde ze de opstandige gewesten met geld en soldaten. In 1588 besloot de Staten-Generaal de zoektocht naar een nieuwe vorst te staken.

De Republiek

Toen de Staten-Generaal in 1588 besloot niet langer een nieuwe vorst te zoeken, werden de zeven gewesten van de Unie van Utrecht een republiek: de **Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden**.
De term **republiek** komt van het Latijnse res publica: de publieke (gemeenschappelijke) zaak. In onze tijd is een republiek een staat met een staatshoofd dat door de burgers is gekozen.
De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was bijzonder, omdat er helemaal geen staatshoofd was. De macht was verdeeld tussen de Staten-Generaal en de gewestelijke Staten. De Staten-Generaal bepaalde het buitenlandse beleid en de verdediging van het land. In de Staten-Generaal zaten afgevaardigden van de gewestelijke Staten. De afgevaardigden van de verschillende gewesten moesten het met elkaar eens zien te worden als er een belangrijke beslissing moest worden genomen. Ook stonden ze voortdurend in contact met het eigen gewest om na te gaan of men het daar eens was met het besluit dat was voorgesteld. Vaak gaf de stem van Holland de doorslag. Holland was het rijkste gewest en betaalde daarom het meest aan het leger en de vloot. Dit maakte de **landsadvocaat** of **raadspensionaris** van Holland tot een belangrijk man.
De Gewestelijke Staten regelden binnen ieder gewest of provincie zaken als belastingen, de godsdienst en de rechtspraak. Ook benoemden ze een stadhouder. Vroeger was dat de plaatsvervanger van de landsheer geweest. Nu was hij in dienst van de Staten. In Friesland koos men steeds een afstammeling van Jan van Nassau, een broer van Willem van Oranje. De overige gewesten benoemden altijd een afstammeling van Willem zelf. Deze stadhouder was tegelijkertijd de opperbevelhebber van het leger van de Republiek. Als men het over 'de stadhouder' heeft, gaat het vrijwel altijd over deze stadhouder.

Oorlog, Bestand, weer oorlog en eindelijk vrede

In 1588 leed Spanje een gevoelige nederlaag. Filips II had kosten nog moeite gespaard om een enorme vloot te laten bouwen. Deze vloot, de Armada, was bedoeld voor een invasie van Engeland en de opstandige Nederlanden. De Engelsen en Nederlanders wachtten de komst van de Armada in angst en beven af. Maar het zat de Spanjaarden niet mee. Het grootste deel van de Armada verging met man en muis in een zware storm. Filips II was in één klap een hoop geld en een groot deel van zijn manschappen kwijt. Stadhouder Maurits, een zoon van Willem van Oranje, wist daarna veel van het gebied dat Parma had ingenomen te heroveren.
Toen Filips II in 1598 overleed, zat Spanje financieel aan de grond. Tegelijkertijd wilden veel Hollandse kooplui dat de oorlog zou stoppen. In 1609 werd daarom een wapenstilstand gesloten, die duurde tot 1621. Na afloop van dit Twaalfjarig Bestand werd de oorlog hervat.
Frederik Hendrik, een halfbroer van Maurits, veroverde als stadhouder verschillende steden in het noorden van Brabant en, nog zuidelijker, Maastricht en omgeving.
Hiermee werden de contouren van het huidige Nederland zichtbaar. De nieuw veroverde gebieden werden niet toegelaten als provincies, maar werden als **generaliteitslanden** door de Staten-Generaal bestuurd.
Uiteindelijk hadden beide partijen genoeg van de strijd. Na jaren van onderhandelen werd in 1648 de Vrede van Münster gesloten, waarin Spanje de Republiek als onafhankelijke staat erkende. Na tachtig jaar zwegen eindelijk de kanonnen.

BRON 37 De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bij de Vrede van Münster in 1648.

BRON 36 De twee Spaanse en zes Nederlandse onderhandelaars leggen de eed af op de Vrede van Münster. Holland had twee gezanten gestuurd, de andere gewesten ieder één. De gezanten van Zeeland en Utrecht weigerden de eed af te leggen. Schilderij van Gerard ter Borch uit 1678.

Verdieping bij 2.5

BRON 38 Door zijn successen als legerleider zorgde Stadhouder Maurits voor uitbreiding van de Republiek. Schilderij van Michiel Jansz. van Mierevelt, 1613.

BRON 39 Johan van Oldenbarnevelt, rond 1616 geschilderd door *Michiel Jansz. van Mierevelt*.

Stadhouder versus landsadvocaat

Botsende belangen

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden nam in Europa een bijzondere plaats in. Niet alleen hadden de afzonderlijke gewesten veel macht, maar ook was het een staat zonder vorst aan het hoofd. Binnen de Republiek waren er twee mannen met veel invloed. De eerste was de landsadvocaat of raadspensionaris van Holland. Als woordvoerder van het gewest Holland had hij veel invloed in de Staten-Generaal. Ook bepaalde hij voor een belangrijk deel de buitenlandse politiek. De Hollandse landsadvocaat had meestal de belangen van zijn eigen gewest op het oog. Vaak stond de handel daarom bij hem voorop.
De stadhouder was de aanvoerder van het leger en had bovendien invloed op de benoeming van de stadsbesturen. De stadhouder lette meer op de belangen van alle gewesten samen, en natuurlijk die van het leger. Bovendien waren de stadhouders uit het huis Oranje-Nassau erg ambitieus. Ze waren ook prinsen van Orange in Zuid-Frankrijk. De prinsen van Orange zagen zichzelf als soevereine (zelfstandige) vorsten en dat gaf hun veel aanzien. De stadhouders probeerden met hun uitgebreide hofhouding en luxueuze levensstijl andere vorsten te evenaren. Sommige mensen wantrouwden de bedoelingen van de familie. Dat begon al bij Willem van Oranje. Niet lang voor zijn dood hadden de Staten van Holland en Zeeland hem de titels Graaf van Holland en Graaf van Zeeland aangeboden. In bron 40 lees je hoe een lid van het Amsterdamse stadsbestuur daarop reageerde.

BRON 40

Fraaie woorden

Als Zijne Excellentie vanaf het begin van deze oorlog had laten merken dat hij graaf wilde worden, dan zou hij niet veel hebben bereikt, dunkt mij. De mensen die nu overal de stadspoorten voor hem openden, zouden dat niet hebben gedaan. Men maakte het volk lekker met fraaie woorden als: 'voor de wet, de koning en het volk' en 'de vrijheid van de gewesten.' Voor zover ik weet werd er nooit bij vermeld dat het de bedoeling was Zijne Excellentie erfelijk landsheer van deze gewesten te maken.

Naar: Toespraak van Cornelis Pieterszoon Hooft in de Raad van Amsterdam, 1584.

Door de militaire overwinningen van Maurits en zijn broer Frederik Hendrik nam het aanzien van de stadhouders toe. En daarmee ook hun ambities. Het was onvermijdelijk dat de stadhouders en de landsadvocaten soms met elkaar in botsing kwamen.

Maurits versus Van Oldenbarnevelt

De eerste keer dat er een groot conflict uitbrak tussen stadhouder en landsadvocaat was tijdens het Twaalfjarig Bestand. De stadhouder, Maurits, en de landsadvocaat, Johan van Oldenbarnevelt, hadden eerder grote successen geboekt in de strijd tegen Spanje. Soms waren er wrijvingen geweest, zoals na afloop van de slag bij Nieuwpoort in 1600. Van Oldenbarnevelt had Maurits gedwongen tot een veldtocht tegen het piratennest Duinkerken. Duinkerken werd nooit bereikt, want onderweg werd het leger van de Republiek onderschept door Spaanse troepen. In de veldslag die volgde, had het niet veel gescheeld of Maurits was met zijn leger de zee ingedreven. De stadhouder had dit de landsadvocaat nooit vergeven.

Tijdens het Bestand kwam het smeulende conflict weer aan de oppervlakte. Er ontbrandde een regelrechte machtsstrijd. Eén punt van verschil was de vraag of het Bestand moest worden verlengd. Van Oldenbarnevelt, die de belangen van de Hollandse kooplui voor ogen had, wilde graag vrede. Maurits had als generaal belang bij hervatting van de strijd.
Daarnaast bestond er een conflict tussen twee stromingen binnen de hervormde kerk. De strenge contraremonstranten en de meer tolerante remonstranten stonden elkaar naar het leven. Maurits koos partij voor de contraremonstranten. Onder de Hollandse bestuurders hadden de remonstranten veel aanhangers. Van Oldenbarnevelt gaf de stadsbesturen van Holland toestemming om huursoldaten in dienst te nemen om ordeverstoringen door contraremonstranten tegen te gaan. Volgens Maurits had Van Oldenbarnevelt met zijn besluit verraad gepleegd. Maurits kreeg de andere provincies achter zich. Van Oldenbarnevelt werd gearresteerd en door een rechtbank ter dood veroordeeld.

BRON 41 Maurits wandelt met zijn gevolg langs de bevroren Hofvijver in Den Haag, Adam van Bremen, 1618.

BRON 42

Een achttiende-eeuwse historicus schrijft over het conflict

Binnen de Republiek had niemand zoveel gezag als prins Maurits en advocaat Van Oldenbarnevelt. Het ongeluk wilde dat beide persoonlijkheden vaak met elkaar van mening verschilden. Dikwijls leidde dat tot wrok, tot nadeel van het land. Het is zeker dat prins Maurits al een hele tijd meende dat de advocaat en zijn vrienden erop uit waren zijn gezag te verminderen. In de tijd dat het Bestand werd gesloten, waren er discussies geweest over het veranderen van de regeringsvorm en het versterken van het gezag van de stadhouder. Daarvan was niets terechtgekomen. Men verweet dat de advocaat en was ervan overtuigd dat het zijn bedoeling was de prins klein te krijgen.

Naar: Jan Wagenaar, Vaderlandsche historie, deel 10 (1754).

BRON 43

Een negentiende-eeuwse historicus schrijft over het conflict

Zo zou, door een gewapende meerderheid binnen de Staten van één provincie, ten nadele van de hervormde godsdienst de wet worden voorgeschreven aan de kerk, aan de burgerij, aan vijf gewesten, zonder dat er werd gelet op de Unie van Utrecht en de onverbrekelijke band van de geloofseenheid. Zo'n overheersing kon en mocht niet worden geduld. Aarzeling en uitstel zouden leiden tot burgeroorlog. Door de huursoldaten af te danken bewees Maurits dat Van Oldenbarnevelt zichzelf had overschat. Nu hij een vastberaden tegenstander had getroffen bleek Van Oldenbarnevelts overmoed.

Naar: Guillaume Groen van Prinsterer, Handboek der geschiedenis van het vaderland, 1846

BRON 44 Omringd door de leden van de rechtbank wacht Johan van Oldenbarnevelt het vonnis af. Schilderij door *Cornelis Saftleven*, 1663.

2 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Het veranderende mens- en wereldbeeld van de Renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling.
2 De hernieuwde belangstelling voor het erfgoed van de klassieke Oudheid.
3 De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had.
4 Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.
5 De bijzondere plaats in staatkundig opzicht van de Nederlandse Republiek.

JE WEET

Hoe er tussen circa 1550 en 1650 een Nederlandse staat ontstond.

1 Hoe de kritiek op de rooms-katholieke kerk tot de Reformatie leidde en uiteindelijk tot een splitsing in de christelijke kerk.
2 Waardoor er in de Nederlanden grote religieuze en politieke onrust ontstond.
3 Hoe de onrust in de Nederlanden tot de Opstand leidde.
4 Hoe het tot een definitieve breuk tussen Filips II en Willem van Oranje kwam.
5 Hoe de Opstand de grondslag legde voor de Nederlandse staat.

JE KUNT

1 Je inleven in het denken en handelen van personen uit een andere tijd en in hun leefomstandigheden. Bij het beoordelen van gebeurtenissen en personen kun je rekening houden met gebondenheid aan tijd en plaats. Je bent ervan bewust dat je bij het beoordelen van gebeurtenissen en personen zelf ook bent gebonden aan jouw eigen tijd en plaats.
2 Bronnen beoordelen op hun betrouwbaarheid. Je doet dit door te vragen wanneer de bron is gemaakt, hoe de maker van de bron aan zijn informatie is gekomen en met welke bedoeling hij de bron heeft gemaakt. De antwoorden op deze vragen moet je tegen elkaar afwegen.

1500

1515 ▸ Karel V wordt landsheer van de Nederlanden
1517 ▸ Luther publiceert zijn 95 stellingen tegen de praktijken in de rooms-katholieke kerk

TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS (1500-1600)

1550

1550 ▸ Karel V vaardigt het Bloedplakkaat uit
1555 ▸ Filips II volgt Karel V op als landsheer
1566 ▸ Smeekschrift en Beeldenstorm
1567 ▸ Alva arriveert in de Nederlanden
1568 ▸ Willem van Oranje valt met een huurleger de Nederlanden binnen
1572 ▸ Den Briel wordt ingenomen door de Watergeuzen
1576 ▸ Spaanse furie en Pacificatie van Gent
1579 ▸ Unie van Atrecht en Unie van Utrecht
1580 ▸ Filips II doet Willem van Oranje in de ban
1581 ▸ Plakkaat van Verlating
1584 ▸ Willem van Oranje vermoord
1588 ▸ Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden ontstaat

1600

1609-1621 ▸ Twaalfjarig Bestand
1619 ▸ Terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt
1648 ▸ Vrede van Münster

1650

BRON 45 De Nederlanden tijdens de Opstand.

BEGRIPPEN

aflaat
Bewijs dat (een deel van) iemands zonden zijn kwijtgescholden.

Beeldenstorm
Actie van protestanten (die 'beeldenverering' verafschuwden) om beelden en versieringen uit kerken te verwijderen, bedoeld om onderdak te regelen voor protestantse kerkdiensten.

centralisatie
Proces waarbij een gebied of land steeds meer vanuit één plaats wordt bestuurd, met dezelfde regels voor dat gebied of land.

generaal pardon
Opstandelingen die bereid waren de wapens neer te leggen, zouden niet vervolgd of veroordeeld worden.

generaliteitslanden
Katholiek gebleven delen van de Nederlanden die waren veroverd door de Republiek. Ze werden direct bestuurd door de Staten-Generaal: Zeeuws-Vlaanderen, Noord-Brabant en Zuid-Limburg.

gewest
Gebied in de Nederlanden met eigen bestuur, regels en privileges (provincie).

hagenpreek
Preek voor protestanten, die in de openlucht werd gehouden omdat zij nog geen eigen kerkgebouwen bezaten en met het oog op de veiligheid.

Hervorming
Poging om iets te doen aan de misstanden binnen de katholieke kerk, die leidde tot de stichting van de protestantse kerk (ook Reformatie genoemd).

humanisten
Geleerden die de klassieke cultuur en literatuur bestudeerden en imiteerden.

inquisitie
Organisatie binnen de katholieke kerk die zich bezighield met het opsporen en veroordelen van ketters.

kaperbrief
Brief waarin een vorst aan de ontvanger toestemming geeft koopvaardijschepen van de vijand te kapen.

katholiek
Behorend tot het deel van het christendom dat gehoorzaamt aan de bisschop van Rome, de paus.

ketter
Iemand die zich niet houdt aan de officiële leer en regels van de kerk.

landsadvocaat
Hoge ambtenaar (ook raadspensionaris genoemd) in een gewest. Hij was de woordvoerder van zijn gewest in de Staten-Generaal.

landsheer
Heerser over een gebied dat geen koninkrijk is. In de Nederlanden wordt de titel gebruikt om alle titels van Karel V en Filips II mee samen te vatten.

landvoogd(es)
Vervang(st)er van de landsheer, verantwoordelijk voor het bestuur van alle gewesten in de Nederlanden.

Pacificatie van Gent
Verdrag waarin alle Nederlandse gewesten zich aaneensloten om samen de Spaanse legers te verdrijven.

particularisme
Streven van de gewesten, edelen en steden om de oude voorrechten (privileges) te behouden en zo zelfstandig mogelijk te zijn.

plakkaat
Wet.

predestinatie
De opvatting dat God van tevoren de mensen heeft uitgekozen die na hun dood in de hemel zullen komen.

privilege
Speciaal recht dat een persoon, stad of gewest kreeg van de landsheer.

protestants
Behorend tot het deel van het christendom dat in navolging van Luther, Calvijn en andere hervormers het gezag van de paus verwerpt.

Raad van Beroerten
Rechtbank, ingesteld door Alva, om de daders van de Beeldenstorm te straffen.

raadspensionaris
Zie landsadvocaat.

Reformatie
Zie Hervorming.

republiek
In onze tijd een staat met een gekozen staatshoofd en niet een vorst die de titel heeft geërfd.

Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
Een statenbond van zeven gewesten, waarin de Staten-Generaal het buitenlandse beleid en de verdediging bepaalden. De Gewestelijke staten beslisten over belastingen, godsdienst en rechtspraak. De Republiek had geen staatshoofd.

Smeekschrift
Verzoek van de edelen aan de landvoogdes om de vervolging van ketters te matigen.

Spaanse furie
Muiterij van de Spaanse soldaten, die leidde tot de plundering van onder andere Antwerpen.

stadhouder
Vervanger van de landsheer in het gewest. In de tijd van de Republiek benoemden de gewestelijke Staten de stadhouder. Toen was hij ook opperbevelhebber van het leger.

Staten (Gewestelijke)
Bijeenkomst van de afgevaardigden van de geestelijkheid, adel en steden in een gewest (in de tijd van de Republiek ontbrak de geestelijkheid).

Staten-Generaal
De afgevaardigden van alle gewestelijke Staten bij elkaar.

Tiende Penning
Belasting ingesteld door Alva. Over elk verkocht product moest tien procent belasting betaald worden.

Unie van Atrecht
Bond van Zuid-Nederlandse, Waalse gewesten die na het mislukken van de Pacificatie van Gent vrede sloten met Filips II.

Unie van Utrecht
Bond van de gewesten die na het mislukken van de Pacificatie van Gent besloten de Opstand voort te zetten.

Watergeuzen
Protestantse opstandelingen die op en vanaf zee vochten.

3 De Republiek in de Gouden Eeuw

BRON 1 De haven van Amsterdam, met het druk bevaren IJ op de voorgrond. Schilderij van Reinier Nooms uit 1661, Amsterdam Museum.

DE GOUDEN EEUW
TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN
(1600-1700)

Uitzicht op Amsterdam

Kunstenaar Reinier Nooms zit omstreeks 1652 aan de overkant van het IJ te schetsen. In zijn atelier werkt hij dat uit tot dit schilderij, een gezicht op Amsterdam vanaf het water. Rechts ziet hij een vissersboot met fuiken en links wordt een statenjacht geroeid, een schip waarmee leden van de Staten van Holland en de Staten-Generaal zich verplaatsen. Midden op het water lost een oorlogsschip een saluutschot, als eerbetoon aan de stad. Verder varen er tientallen kleine en grote vracht- en vissersschepen, allemaal onder zeil. Tussen alle zeilen en masten door ziet Nooms Amsterdam liggen.
Wij staan hier naast hem op de noordoever van het IJ, de zeearm van de Zuiderzee waar Amsterdam aan ligt. Reinier Nooms is gefascineerd door de wolkenlucht en vooral door al die schepen die hij ziet. Die leveren het bewijs van wat Nooms eigenlijk doet: hij schildert de belangrijkste Europese haven van zijn Gouden Eeuw, Amsterdam.

BRON 2 Burgemeester Andries Bicker. Schilderij van Bartholomeus van der Helst uit 1642, Rijksmuseum, Amsterdam.

BRON 3 Burgemeesterszoon Gerard Andriesz. Bicker. Schilderij van Bartholomeus van der Helst uit 1639, Rijksmuseum, Amsterdam.

Vader en zoon Bicker

De statige man in zijn donkere, sobere kleding met dat deftige en strenge hoofd boven de brede witte kraag is burgemeester Andries Bicker. Hij is rijk geworden door de handel op Rusland en de Oostzeelanden, met hard werken en zuinig leven. De graanhandel, de 'moedernegotie', was de basis van alle handelsactiviteiten die Amsterdam uiteindelijk in alle continenten bedrijven zou en die van Amsterdam de stapelmarkt voor goederen uit heel de wereld zouden maken. De producten werden elders weer met winst verkocht. De moedernegotie leverde ook in de Gouden Eeuw meer op dan de handel op Azië of op Amerika. Andries Bicker was als burgemeester van Amsterdam, lid van de Staten-Generaal en bestuurder van de Verenigde Oost-Indische Compagnie een machtig man in de Republiek. Zoon Gerard genoot van de rijkdom van zijn vader, kocht dure kleren volgens de laatste mode en at en dronk zijn buikje rond. In de zeventiende eeuw werd Amsterdam het welvarende knooppunt van handelsroutes. De stad werd te klein, zoveel mensen kwamen op die rijkdom af. Onder hen rijke vluchtelingen uit Antwerpen, die hun stad ontvluchtten na de inname door de Spanjaarden. Burgemeester Andries Bicker was nog opgegroeid in middeleeuws Amsterdam. Maar familie van hem bouwde een huis op het Bickerseiland, een nieuw eiland in het IJ. Net zo nieuw als de Herengracht, Keizersgracht, Prinsengracht en de Jordaan.

Nieuwe handelsgebieden, nieuwe ontdekkingen

De gevluchte Antwerpse kooplui brachten hun kennis over de handel in oosterse producten mee. Om onderlinge ruzies te voorkomen en om ook op zee tegen de Spanjaarden op te kunnen, werd de Verenigde Oost-Indische Compagnie opgericht (VOC). Die ging handel drijven met het tegenwoordige Indonesië, China en India, maar ook tussen die gebieden onderling werd handel gedreven. Jan Pieterszoon Coen stichtte daarvoor op Java een bestuurscentrum, Batavia. De schepen van de VOC brachten volop oosterse producten mee naar Nederland. Nieuw was dat je aandelen kon kopen in de VOC. Niet alleen de rijke burgemeester Bicker, maar ook gewone mensen konden dat doen, zoals een huisknecht of een timmerman.
Portugezen kochten in West-Afrika slaven voor hun Braziliaanse plantages. Ze bouwden er ook een slavenstation, El Mina. Nederlandse kaperschepen wachtten de Spaanse en Portugese vloten op als die met zilver en suiker uit hun Amerikaanse koloniën terugkwamen. De beroemdste kaperkapitein was Piet Hein. In dienst van de West-Indische Compagnie (WIC) richtte hij zich op West-Afrika en Amerika en veroverde een complete Spaanse vloot beladen met zilver. De WIC veroverde Portugees Brazilië en nam deel aan de slavenhandel over de Atlantische Oceaan. Nederland kreeg Suriname na een conflict met de Engelsen. Daar werden honderden Nederlandse suikerriet- en koffieplantages ingericht, waarop slaven het zware werk deden.

Tolerant

De calvinistische kerk was bevoorrecht in de Republiek. Alleen als je calvinistisch was, kon je burgemeester worden. Er mochten alleen protestantse kerken gebouwd worden. Katholieken richtten op zolder schuilkerkjes in. Iets anders geloven was namelijk wel toegestaan, maar je mocht het niet laten merken. Alleen de joodse kooplui uit Spanje of Antwerpen mochten hun eigen synagogen bouwen.
Vergeleken met het buitenland was de Republiek tolerant. Sommige onderzoekers voelden zich zo vrij dat ze verkondigden dat je niet alle wijsheid en kennis in de Bijbel kon vinden. Met je verstand kon je alles ontdekken. Zij zagen met de telescoop voor het eerst de reusachtige ringen om Saturnus en ontdekten met een eenvoudige microscoop minuscule bacteriën.

BRON 4 De ruïne van het middeleeuwse kasteel Nijenrode aan de Vecht werd verbouwd tot zomerverblijf. Schilderij van Jacobus Storck (1660-1686), Rijksmuseum, Amsterdam.

Pronken met welvaart

De kooplui in de welvarende Republiek toonden hun rijkdom met deftige grachtenhuizen en zomerpaleisjes buiten de stad. Die hingen ze vol met dure schilderijen. Ook gewone mensen kochten schilderijtjes, niet bij topschilders als Rembrandt, maar bij de duizenden schilders die goedkopere kunst leverden. Arme mensen die vanwege honger in opstand kwamen, kende de Republiek nauwelijks. De lonen waren hoog en brood was er genoeg, vanwege het importgraan. 's Winters kon je extra brood of turf krijgen.

Het belang van de Republiek in de tijd van regenten en vorsten

Uit de Opstand tegen Filips II was de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden ontstaan. Een bijzonder staatje niet met een koning, maar met vertegenwoordigers van steden en adel aan het hoofd: de Staten-Generaal. De kleine Republiek werd in de zeventiende eeuw een belangrijk land in de wereldeconomie en bouwde een koloniaal rijk op in Azië en Amerika. De Nederlandse uitvinders en wetenschappers, nieuwsgierig, praktisch en slim, zijn nu nog wereldberoemd, net als de schilders van de Gouden Eeuw.
Amsterdam werd de belangrijkste Europese handelsstad, die het zelfs lukte om de handel op Azië en Amerika van Spanje en Portugal af te snoepen. Sinds de Ontdekkingsreizen kenden die landen de zeeroutes naar de gebieden waar je specerijen, zijde, porselein, thee, zout, goud, zilver en andere kostbare handelsproducten kon halen. Al gauw ging de jonge Republiek zelf op ontdekkingstocht. Zeevaarders De Houtman en Keyser voeren om Afrika heen naar Azië. Nederlandse kaperschepen veroverden de zilvervloot die van Amerika naar Spanje voer en pakten Brazilië van de Portugezen af. Zo veroverde de Republiek niet alleen een eigen plek in de internationale politiek, maar ook in de internationale economie.

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Het ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
2 Burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland
3 De wetenschappelijke revolutie

HOOFDVRAAG

Hoe kon de Republiek uitgroeien tot een van de belangrijkste landen in Europa?

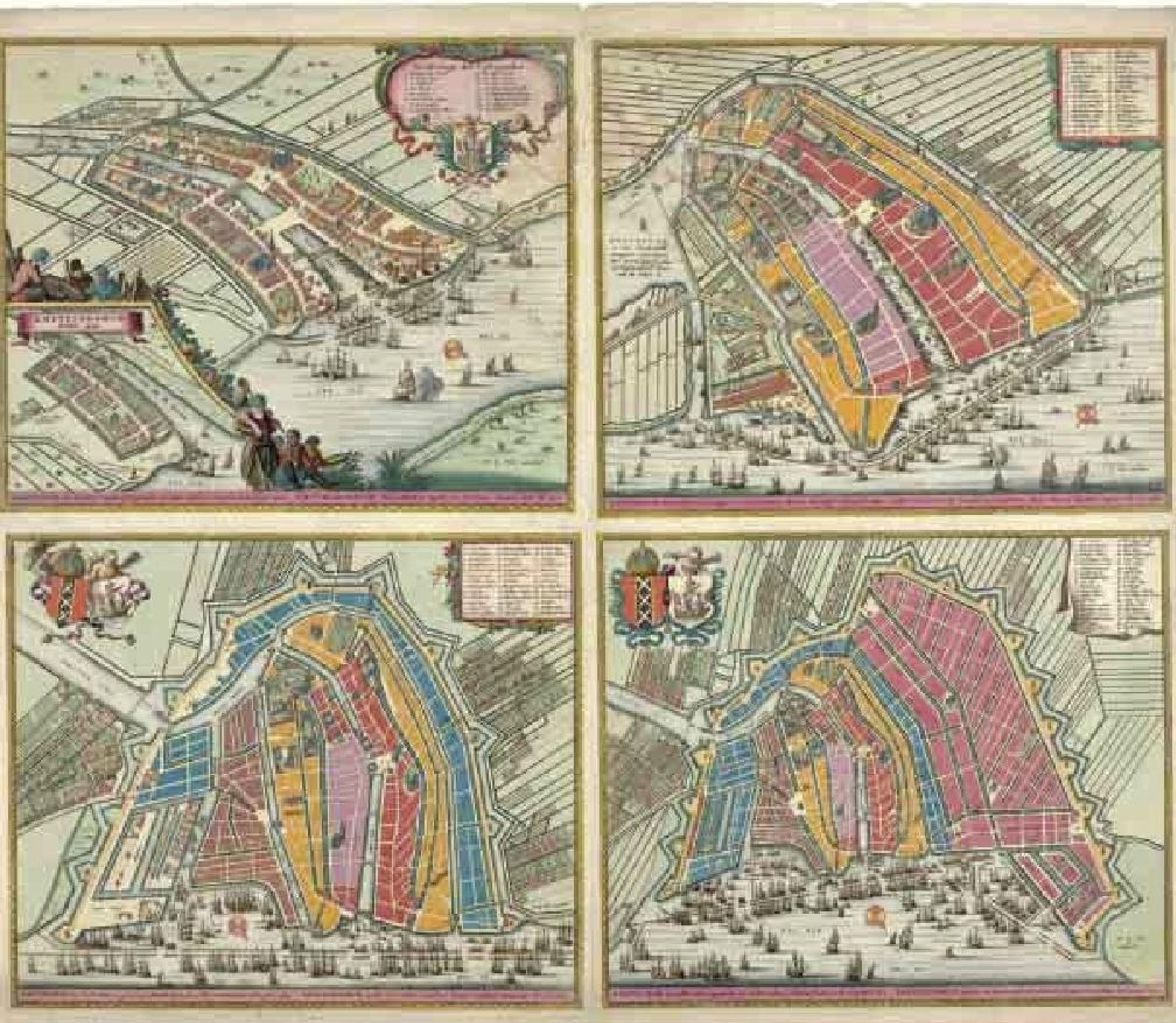
DEELVRAGEN

1 Hoe werd Amsterdam de stapelmarkt van Europa en welke gevolgen had dat voor de landbouw in de Republiek?
2 Waarvoor werd de VOC opgericht en hoe werkte deze handelsmaatschappij?
3 Waar hield de WIC zich mee bezig en waardoor ontstond de trans-Atlantische slavenhandel?
4 Hoe leidde de vrijheid van denken tot meer wetenschap?
5 Hoe kwam de welvaart tot uiting bij de mensen?

3 1 Amsterdam stapelmarkt van de wereld

DEELVRAAG

1 Hoe werd Amsterdam de stapelmarkt van Europa en welke gevolgen had dat voor de landbouw in de Republiek?

BRON 5 De groei van Amsterdam tot aan de laatste uitbreiding van de grachtengordel. Kaart uit 1685-1695, getekend door Nicolaes Pietersz. Berchem, Rijksmuseum, Amsterdam.

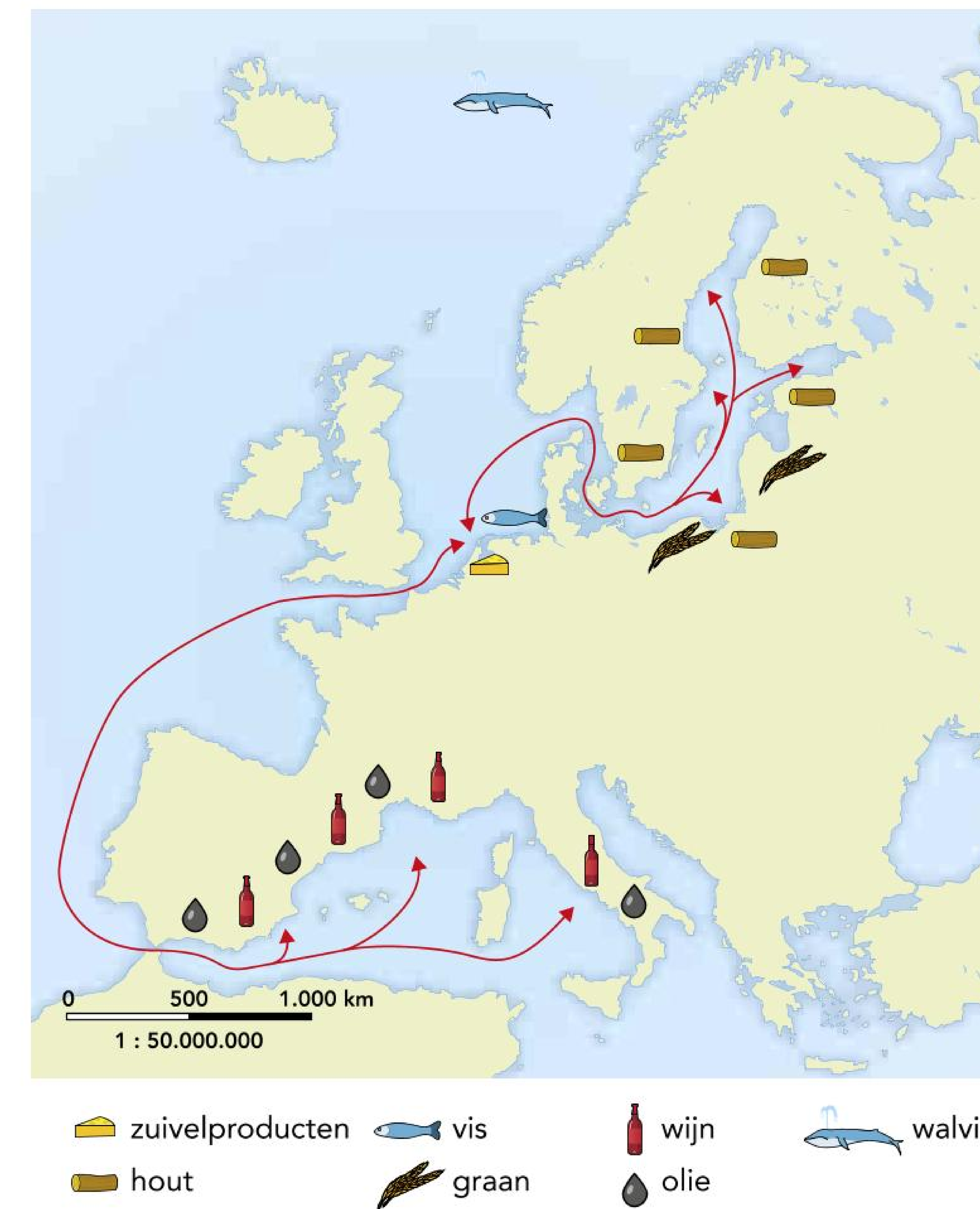
Stadsplanning op zijn zeventiende-eeuws

Vrachtkarren knersen over de hobbelige keien van de smalle straatjes. Afgeladen met huisraad verlaten ze de binnenstad. 'Opzij, kwajongens, opzij!', schreeuwen deftige koetsiers ongeduldig en laten hun zwepen knallen. Zij vervoeren de eigenaren van al die tafels, stoelen en kasten. Het zijn kooplui en fabrikanten, die met hun gezin hun oude huizen in de smalle straatjes rond Damrak en Rokin verruilen voor gloednieuwe woningen. Heel Amsterdam lijkt te verhuizen! Oorspronkelijk is Amsterdam een rechthoekig plaatsje aan de Amstel, met Nieuwendijk en Kalverstraat op de westoever en Warmoesstraat en Nes op de oostoever. De gele vlakken in het kaartje rechtsboven en linksonder zijn nog middeleeuwse uitbreidingen. Dan is het havenstadje vol. Knus, dat wel, maar het wordt echt te klein. Er komen veel mensen in de stad wonen en er worden meer baby's geboren. In de zestiende eeuw wordt er al wat uitgebreid, maar vanaf 1612 gaat het enorme uitbreidingsplan van start dat het stadsbestuur heeft bedacht.

In dat middeleeuwse Amsterdam woonde en werkte iedereen nog door elkaar. De boekhandelaar naast de koopman, de eenvoudige leerlooier met de doordringende stank van rottende huiden naast de burgemeester. Links van de notaris een lawaaiige smid en rechts een slager die zijn slachtafval gewoon op straat gooit.
Eindelijk onder ons, denken de rijke burgers, terwijl ze in hun koetsen achter de verhuiswagens aanhobbelen. Voor hen zijn tegen de oude stad aan brede grachten gegraven. Aan die grachten zijn smalle, hoge, diepe huizen verrezen. Koopmanshuizen met kantoor aan huis en een zolder voor de opslag van goederen. En een grote tuin om tot rust te komen na het geld verdienen. Als halve manen omringen die grachten de oude binnenstad: Singel, Herengracht, Keizersgracht en Prinsengracht. En de leerlooier, de slager, de schilder en hun knechten? Zij verhuizen naar nieuwe etagewoningen en werkruimtes in de Jordaan. Dit is een gloednieuwe stadswijk buiten de nieuwe grachtengordel, speciaal voor werkplaatsen en woningen van de ambachtslui en hun knechten.
Dit gebeurt allemaal tussen 1610 en 1620. Voortaan wonen en werken rijk en arm in Amsterdam apart.

Stadsbewoners en stapelmarkt

Niet alleen Amsterdam, ook andere steden in de Republiek groeiden in die tijd. Toen de grachtengordel van Amsterdam werd volgebouwd, woonde al 60% van de Nederlanders in een stad. De Nederlandse economie werd er meer een van stedelijke handel en nijverheid dan van landbouw en veeteelt. Maar al geruime tijd konden de Nederlandse boeren de grote aantallen stadsbewoners niet meer van voedsel voorzien. Daarom begon handelsstad Amsterdam graan te importeren uit landen rond de Oostzee, zoals Polen. Het werd opgeslagen in graanpakhuizen voordat het aan de molens en bakkerijen in de Republiek verkocht werd. Al gauw kregen andere landen door dat je in Amsterdam graan kon kopen. Als er ergens in Europa tekort aan graan was en de graanprijs flink steeg, kwamen de Amsterdammers in actie. Als hun schepen toch graan uit het noorden haalden, konden ze meteen ijzer uit Zweden meenemen of hout voor de scheepsbouw. Trouwens, leeg heen varen en vol terug is niet rendabel. Daarom namen de Amsterdamse graanschepen Franse of Duitse wijn en wollen, lakense stof uit Vlaanderen mee naar het noorden. Toen de Nederlanders eenmaal om Afrika heen naar Azië konden varen, brachten ze ook specerijen, zijde en thee mee.
Al snel importeerde en exporteerde Amsterdam goederen uit heel Europa, eigenlijk uit de hele wereld. Omdat alles tijdelijk in Amsterdamse pakhuizen en op zolders werd 'opgestapeld', werd de stad de **stapelmarkt** van Europa.

BRON 6 Kaart van Amsterdam als stapelmarkt van Europa.

Die eerste import van graan werd zo de basis voor de handel, oftewel 'negotie', die eeuwenlang het meest op zou brengen: de vaart op Scandinavië en de Oostzee. Die kreeg niet voor niets de eretitel **moedernegotie**.

Amsterdam barst uit zijn voegen

Amsterdammers vervoerden veel vracht voor de havenstad Antwerpen. Van de Antwerpenaren leerden ze hoe je meer kon verdienen aan handelsgoederen. Antwerpse handelaren kochten wol in Engeland. Vlaamse spinners, wevers en ververs bewerkten die voor hen tot gekleurde lakense stoffen. De kooplieden exporteerden die dan weer. Dit leverde hun meer op dan wolhandel alleen. Hun kapitaal groeide en daar ging het om. Dat is **handelskapitalisme**.
Toen de Spanjaarden in 1585 Antwerpen innamen, veranderde de situatie. Het leger van de Republiek stak namelijk van de Zeeuwse eilanden over naar Zeeuws-Vlaanderen en veroverde dat. Zo kreeg Nederland de hele monding van de Schelde in handen. De kanonnen van fort Rammekens en een marinevloot sloten daarna de Schelde af voor internationaal handelsverkeer. Dat betekende het einde van Scheldestad Antwerpen als grootste handelsstad van West-Europa. Protestantse en joodse handelaren en ondernemers vluchtten naar de Republiek. Uit angst voor vervolging vanwege hun geloof en omdat er niets meer te verdienen viel. Vanwege de goede contacten met Amsterdam vestigden velen zich juist daar. De Antwerpse vluchtelingen namen hun internationale handelsnetwerk mee. Hun kapitaal investeerden ze voortaan in Amsterdam.

Maar ook uit Duitsland kwamen godsdienstige en economische vluchtelingen, anders gezegd: mensen op zoek naar werk. Hoe beter het met de economie in de Republiek ging, hoe meer mensen hiernaartoe kwamen. Zoiets geldt ook voor trouwen en kinderen krijgen. Een goede economie biedt toekomst. Er wordt dan meer getrouwd

Oorzaak en gevolg

Om de geschiedenis goed te begrijpen, willen we weten waarom iets gebeurt. Daarbij gebruiken we de begrippen oorzaak en gevolg. Een oorzaak geeft aan waarom iets gebeurt. De Spanjaarden namen Antwerpen in 1585 in. Deze gebeurtenis werd de oorzaak van de vlucht van duizenden rijke kooplui naar Amsterdam. De vlucht is dus een gevolg van de inname door de Spanjaarden. Dit gevolg van de inname van Antwerpen werd op zijn beurt de oorzaak van de groei van Amsterdam tot de grootste Europese handelsstad van de zeventiende eeuw.
Er zijn verschillende soorten oorzaken en gevolgen te onderscheiden. Dat de Spanjaarden Antwerpen veroveren, is een politieke of militaire oorzaak. Het vertrek van de handelaren is een economisch gevolg. Dat er ook handelaren zijn die om hun geloof de katholieke Spanjaarden ontvluchtten, is een godsdienstige oorzaak.
Oorzaken en gevolgen kun je ook indelen in korte en lange termijn en in bedoeld en onbedoeld. Een van de gevolgen van de rijkdom van de familie Bicker was dat ze zoon Gerard konden laten schilderen. Dat is een gevolg op de langere termijn. Dat gebeurt niet onmiddellijk, maar na enige tijd. Een onbedoeld gevolg van hun rijkdom was misschien wel dat hij zo dik was.

BRON 7

Huwelijksregisters en immigratie

Volgens de huidige schattingen vestigden zich in totaal een half miljoen vreemdelingen in de Republiek. Dat was op de totale bevolking van de Republiek zo'n zes tot acht procent. Net als nu was dat percentage voor de steden veel hoger. Bij gebrek aan betrouwbare bevolkingsregisters gebruiken we de huwelijksboeken om te kijken wie er uit het buitenland kwam en wie in de Nederlanden geboren was. Dit werd namelijk aan bruid en bruidegom gevraagd als ze in het huwelijksbootje stapten. In Amsterdam bleek bijna 40% van de bevolking uit het buitenland te komen, meestal Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden. Voor Leiden was dat getal 45% en in Utrecht was twee derde van de bruiden uit Nederland afkomstig en de helft van de bruidegoms uit het buitenland.

Naar: M. Prak, Gouden Eeuw, het raadsel van de Republiek, 2002.

BRON 8 De oude Waag op de Dam in Amsterdam. Het water van het Damrak rechts kwam tot hier. Het nieuwe zeventiende-eeuwse stadhuis is in aanbouw. Schilderij van Jacob van der Ulft uit 1654, Rijksmuseum, Amsterdam.

BRON 9

Beurs en Wisselbank

De stad richtte een Wisselbank (1609) en een Beurs (1611) op om het vertrouwen van kooplui in Amsterdam als handelscentrum te vergroten. Ook ontstond zo de eerste aandelenmarkt. Je nam aandelen in een nieuwe onderneming, waardoor het risico gespreid werd. Daardoor nam de durf om iets nieuws op te zetten toe. De Beurs werd niet alleen een centrum van handel in concrete goederen, maar ook in aandelen. Op en rond de Beurs gonsde het van nieuwtjes en geruchten over oorlogen, stormen, kapersacties, schipbreuken, misoogsten en alles wat maar invloed kon hebben op prijzen en winstverwachtingen. Het belang van de doorvertelde nieuwtjes was van onschatbare waarde, waardoor de behoefte ontstond deze informatie te kunnen nalezen en verifiëren. Hierin werd voorzien door gedrukte nieuwsberichten, die al snel werden opgevolgd door regelmatig verschijnende kranten.

Naar: G. Mak, J. Bank e.a., Verleden van Nederland, 2008

en er komen meer baby's. Dus ook de oorspronkelijke Nederlandse bevolking groeide.
Dit zijn de oorzaken van de verstedelijking van de Republiek en de groei van de Amsterdamse bevolking.

Waag en Beurs

Tegenwoordig kun je via internet van alles kopen en verhandelen. Maar in die tijd waren plekken nodig waar kooplui elkaar konden ontmoeten. Dat kon bij de Waag op de Dam, waar je je koopwaar moest laten wegen. Zo garandeerde de stad dat alles eerlijk verliep. Amsterdam richtte ook een Wisselbank op voor de financiële transacties. Echt handel werd er gedreven in de Beurs, iets verderop.

Specialisatie en commerciële landbouw

De ambachtslieden in de steden gingen ook voor de export werken. Sommige provinciesteden specialiseerden zich in één tak van nijverheid. Leiden en Haarlem bijvoorbeeld werden echte textielsteden: Leiden produceerde lakense stoffen, Haarlem linnen en katoen. De Delftenaren bakten tegels en serviezen: het Delfts-blauw. In Gouda maakten ze tabakspijpen van witte gebakken klei. In Hoorn en Amsterdam bouwden ze zelfs complete schepen als exportartikel.

Nu er via Amsterdam genoeg graan voor brood en pap binnenkwam, begonnen de Nederlandse boeren zich ook te specialiseren. Graan verbouwen op de natte akkers leverde weinig op. De boeren zetten hun akkers daarom om in weilanden en hielden steeds meer vee. Zo zorgden de Hollandse boeren voor melk, boter, kaas en vlees. Ze produceerden voortaan niet alleen voor het eigen dorp, maar voor de hele Republiek en voor de exportmarkt. In de Krimpenerwaard teelden tuinders hennep voor de zeilen en touwen van de scheepsbouw. Groningse, Friese en Hollandse veengravers leverden turf voor de haardvuren en de ovens en smederijen van de nijverheid. Die marktgerichte manier van boerenbedrijvigheid noemen we **commerciële landbouw**.
De hele Republiek leek wel één grote productie- en handelsmaatschappij te worden!
En met succes: Nederland stond aan het begin van een lange periode van voorspoed en welvaart, een **Gouden Eeuw**.

BRON 10 Industriemolens in Dordrecht met de werkplaats eronder. Prent van Aert Schouwman uit 1774, Rijksmuseum, Amsterdam.

3 2 De Oost en de VOC

DEELVRAAG

2 Waarvoor werd de VOC opgericht en hoe werkte deze handelsmaatschappij?

BRON 11 De terugkomst van de tweede expeditie om de zuid naar Indië (1599). Schilderij van Hendrick Cornelisz. Vroom, Rijksmuseum, Amsterdam.

Terug in Amsterdam

Mauritius, Hollant, Overijssel en Vrieslant, dit zijn de namen van de vier grote schepen die Hendrick Vroom in 1599 schilderde. Ze worden omringd door talloze bootjes en boten, volgepakt met Amsterdammers die hen uitbundig verwelkomen. De vloot is zojuist aangekomen op het IJ, na een reis van ruim een jaar over de wereldzeeën. De expeditie van Jacob Cornelisz. van Neck en Jacob van Heemskerck was de tweede die om Kaap de Goede Hoop naar Azië ging. Deze Tweede Schipvaart ging in 1598 van start, met in totaal acht schepen. De eerste bestemming in Azië was Java. Daarna keerden de Mauritius, Hollant, Overijssel en Vrieslant terug, volgeladen met oosterse producten, waaronder 600.000 pond peperkorrels. Om voor zijn zieken aan boord te zorgen, deed Van Neck onderweg nog Sumatra aan.

Nederlanders overzee

Sinds de ontdekkingsreizen brachten Portugezen en Spanjaarden specerijen, zijde, porselein en thee op de Europese markt. Portugese schepen zeilden om Afrika heen naar Azië. Die kostbare handelsproducten leverden veel op. In Antwerpen kon je ze kopen. Na de val van Antwerpen (1585) vluchtten Antwerpse kooplui naar Amsterdam. Ze namen hun kennis van de handel in oosterse producten mee. Amsterdam was al de stapelmarkt van graan in Europa. Op die markt konden specerijen, porselein, thee en zijde ook een plekje krijgen. De Nederlanders zochten nu eigen routes naar Azië. Jacob van Heemskerck en Willem Barentsz probeerden het in 1596 langs het noorden van Europa en Azië. Ze zeilden

BRON 12

Van Neck stond versteld van de prachtige tropische natuur

'Uittermate contenteerde het gezicht de vruchtbare heuvelen en schone valleien. Daar zag men onder veel ombrose [schaduwrijke] bomen een rivierken zachtelijk henenvlieten; wat hoger, veel bezaaide akkers, divers van couleure, en opwaarts, het gebergte dat men de top door de wolken zag uitsteken. Langs de stranden daar de zee lieflijk op was spelende, kwamen veel van den lande, met haar dragende zeer goede vruchten die van de onzen werden gekocht en naar de schepen gevoerd die men daar sierlijk geankerd mocht zien tussen vele lustige eilanden.'
De andere vier schepen voeren door naar de specerijeneilanden, de Molukken. Zij kwamen later ook veilig in de Republiek terug. Het rook er heerlijk aan boord, hun ruimen zaten vol nootmuskaat, foelie en kruidnagel.

BRON 13

Eten aan boord

Ieder bemanningslid had recht op vier pond brood per week en een liter wijn per dag. Op elk schip lagen 600 kazen, 100 tonnen bier, zes tonnetjes paling, vijf tonnen spek en haring, mierikswortel, pruimen, krenten, kappertjes, tabak en een gigantische hoeveelheid boter, gort, bonen en gedroogde vis.

Naar: P.Emmer en J.Gommans, Rijk aan de rand van de wereld, de geschiedenis van Nederland overzee 1600-1800, 2012.

langs Noorwegen, rondden de Noordkaap en gingen toen verder naar het oosten. Ze bleven echter in het ijs steken en moesten op Nova Zembla overwinteren. Van aangespoelde Siberische boomstammen en wrakhout van hun eigen schip bouwden ze een onderkomen, het ‘Behouden Huys’. Willem Barentsz. zelf overleefde het niet, Jacob van Heemskerck wel. We weten er veel van dankzij het dagboek van een van de schepelingen, Dirk de Veer, en archeologische opgravingen op Nova Zembla.
Terug in Holland bleek dat het Cornelis de Houtman ‘om de zuid’ wel was gelukt. Hij nam de route van de Portugezen, rondde Kaap de Goede Hoop en voer de Indische Oceaan over naar Indonesië.

VOC

Heel wat kooplui wilden De Houtman achterna naar Azië. Zij werkten samen in handelscompagnieën, de zogenaamde **voorcompagnieën**, die elkaar stevig beconcurreerden. Het was zo’n voorcompagnie die de reis van Jacob Cornelisz. van Neck en zijn acht schepen financierde, waarmee deze paragraaf begon. Bijgekomen van zijn poolreis wilde ook Jacob van Heemskerck de zuid-route weleens proberen. Het werd een succesvolle onderneming, want zij leverde 265% winst op over het geïnvesteerde kapitaal! Tussen al die voor-compagnieën moest geen ruzie komen, bedacht de Hollandse raadspensionaris Van Oldenbarnevelt, naast stadhouder Maurits de belangrijkste politicus in de Republiek. Door die onderlinge concurrentie zakten bovendien de prijzen. De Republiek was in oorlog met Spanje en had daarvoor veel geld nodig. Daarom nam Oldenbarnevelt in 1602 het initiatief om de **Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)** op te richten. De VOC had een afdeling, Kamer genoemd, in zes Hollandse en Zeeuwse handelssteden. Zo’n Kamer had een eigen scheepswerf, pakhuis en kantoor. Zij huurde voor elke vaart opnieuw zeelui en soldaten. Afgevaardigden van de Kamers vormden samen het bestuur van de VOC, de Heren Zeventien. De VOC kreeg van de Staten-Generaal het alleenrecht om op Azië te varen, het **handelsmonopolie** voor de Republiek. Kooplui buiten de VOC om en zelfs de schepelingen op de VOC-vloot zelf mochten geen eigen handeltje beginnen in bijvoorbeeld peper of nootmuskaat. Elke scheepskist werd gecontroleerd. De VOC mocht ook, net als zelfstandige staten, oorlog voeren en verdragen sluiten met Aziatische vorsten. Aan boord van elke Oost-Indiëvaarder voeren niet voor niets soldaten mee en de zware scheepskanonnen waren heus niet alleen vanwege de zeerovers.

Jacatra werd Batavia

Er viel veel te verdienen met de import van oosterse producten. Spijtig genoeg hadden de hoog ontwikkelde volkeren van Japan, China, India, Indonesië, Arabië en Oost-Afrika geen behoefte aan Europese producten. Behalve aan vuurwapens! Maar om iets te kunnen aankopen in Azië moest een Oost-Indiëvaarder vooral goud en zilver meenemen.
De volkeren van Zuidoost-Azië dreven onderling al eeuwenlang handel. Wilde de VOC hier aan mee doen, dan moest de vloot langer in de Aziatische wateren blijven. Daar waren goed verdedigbare handelssteunpunten, **handelsfactorijen**, voor nodig en een centrale plek voor het bestuur. De VOC stichtte zulke plekken of veroverde ze op Spanje of Portugal. Nog steeds vind je resten ervan in India, Indonesië, Maleisië, China en Japan.

BRON 14 Het fort Batavia. Op de voorgrond een markt onder de palmbomen. Schilderij van Andries Beeckman uit 1661, Rijksmuseum, Amsterdam.

Jan Pietersz. Coen besloot in 1618 dat de juiste plaats voor een centraal bestuur lag bij de plaats Jacatra, aan de oever van de Ciliwungrivier, op de noordwestelijke punt van het eiland Java. De inwoners liet hij wegjagen en hun huizen verbranden. Het handelsfort noemde men Batavia, en het zou uitgroeien tot een complete stad. In dit bestuurscentrum van **de Oost** zetelde Coen tot 1629 als eerste gouverneur-generaal van de VOC in Azië.

Ruilen en kopen

De VOC verdiende uiteindelijk vooral met de **inter-Aziatische handel**. Met meegebracht zilver en goud kocht de VOC bijvoorbeeld zijde, thee en porselein in China. Een deel van die zijde verkocht ze door in Japan. Dat land had zilver, waardoor de VOC nu ook binnen Azië aan betaalmiddelen kwam. De rest ging samen met porseleinen serviezen, schokvrij verpakt tussen de theeblaadjes, in theekisten naar de Republiek. In India sloeg de VOC katoen in voor Indonesië. Daar kocht ze weer specerijen. Op al deze transacties behaalde de VOC winst. Retourvloten brachten regelmatig nootmuskaat, kruidnagels, peper, foelie, zijde, porselein en thee terug naar Holland.
Voor zoiets was het niet nodig om grote gebieden te veroveren, factorijen waren voldoende. De VOC sloot handelsverdragen met de Aziatische vorsten, vrijwillig of met geweld. De Hollanders leverden slag met Arabische koopvaarders, Spanjaarden, Engelsen en andere concurrenten. En zo probeerden zij de markt te beheersen en de winsten te maximaliseren.

De VOC had van de Staten-Generaal het monopolie op de specerijenhandel gekregen en paste dat nu ook toe op de inheemse bevolking. Dat monopolie was echter bedoeld om andere Nederlandse kooplui te verhinderen ertussen te komen. De bewoners van de Banda-eilanden verkochten ondanks het verbod toch zelf nootmuskaat. Jan Pietersz. Coen liet hen door Japanse beulen, specialisten in dat bloederige werkje, onthoofden. Hollandse ‘perkeniers’ namen hun plaats in. De VOC voerde slaven voor hen aan en zo begonnen ze eigen nootmuskaatplantages. Maar behalve de handelsfactorijen, het gebied rond Batavia en een paar eilanden stichtte de VOC geen koloniën in Azië.

Aandelen

Om alles te financieren gaf de VOC aandelen uit. Je gaf geld aan de VOC, en kreeg in ruil daarvoor een aandeel in het bedrijf en een deel van de winst: het dividend. Je kon de aandelen ook kopen en verkopen op de Amsterdamse Beurs. Daarmee was de VOC de allereerste firma ter wereld die aandelen uitgaf. Niet alleen rijke mensen, maar ook ambachtslieden, bakkers of dienstboden kochten een aandeel. Zo werd de VOC ‘van iedereen’.

BRON 15 Illustratie in een achttiende-eeuws boek over Batavia. Door Jan Punt, 1739. Rijksmuseum, Amsterdam.
Dit is een allegorie (een verbeelding waarbij begrippen worden voorgesteld als personen) op de Verenigde Oost-Indische Compagnie. De vrouw met de vlag stelt Batavia voor, het centrum van de VOC op Java. Op de vlag het monogram van de VOC. Naast haar ligt de Hollandse leeuw. Afrikaanse en Oosterse mannen buigen voor haar en bieden haar cadeaus en koninklijke voorrechten aan. Links staan Mercurius, god van de handel, iemand die de Vrijheid verbeeldt en een derde allegorische figuur. Aan de rechterzijde bekijkt een engeltje een kostbare stof. Op de achtergrond een gezicht op de stad Batavia, het middelpunt van de bezittingen van de Hollanders. De prent illustreert de trots van de VOC op haar handelspositie in de Oost.

Oorlog en handel

De oprichting van de VOC was ook tegen de Spanjaarden en Portugezen gericht. Immers, de Oost-Indiëvaarders probeerden hun zeeroutes en handelsgebieden in Azië af te pakken. Dat paste in de strijd die de Republiek nog altijd voerde tegen Spanje: de Opstand. Voor de schepen begon het gevaar al meteen buitengaats. Als Hollandse of Zeeuwse schepen de Noordzee opzeilden voeren ze of door het Kanaal, vlak langs het zeeroversstadje Duinkerken, of door de gevaarlijke wateren ten noorden en oosten van Schotland en Ierland. Duinkerken lag in de Spaanse Nederlanden. De Spanjaarden gaven de Duinkerkers kaperbrieven om hun vijanden aan te pakken, als bewijs dat ze officiële kapers waren en geen ordinaire zeerovers. De Republiek deed overigens hetzelfde. Handel en oorlog gingen hand in hand.

Verdieping bij 3.2

BRON 16 Het Spaanse admiraalschip ontploft tijdens de slag in de Golf van Gibraltar, terwijl het wordt geramd door Van Heemskercks schip. Schilderij door Cornelis Claesz. Van Wieringen, circa 1621, Rijksmuseum, Amsterdam.

Jacob van Heemskerck, ontdekkingsreiziger en admiraal

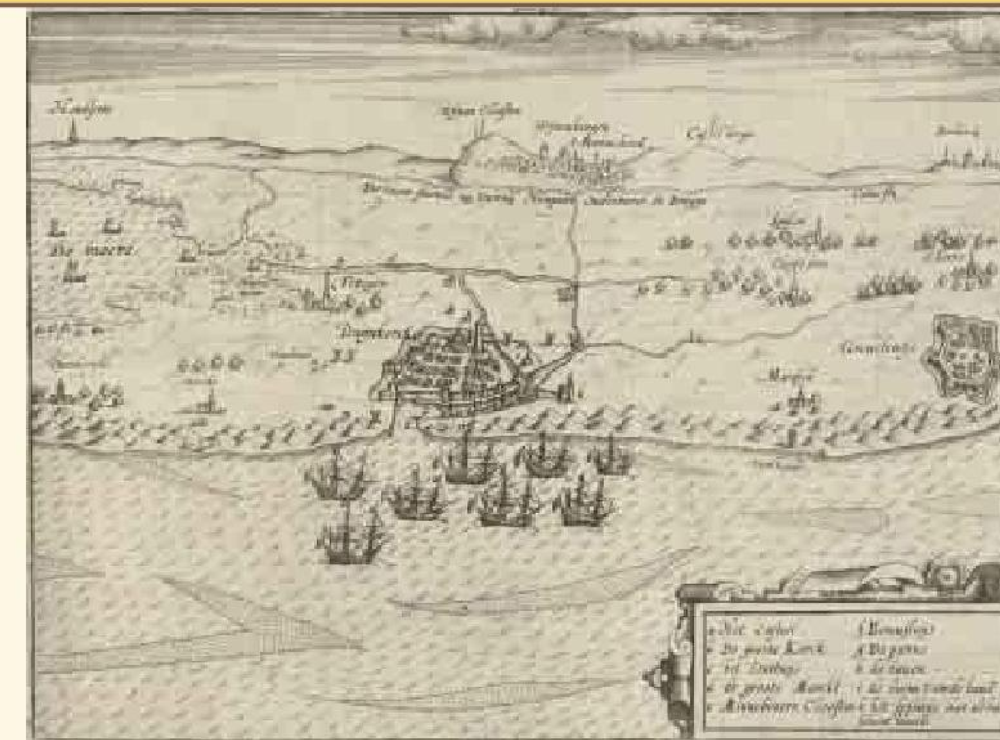
Zeeheld Jacob van Heemskerck

Ze hadden Nova Zembla net gerond toen het ijs het schip insloot van stuurman Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck, die als koopman namens de opdrachtgevers meevoer. Ze brachten de winter van 1596-1597 door in het Behouden Huys, dat ze van aangespoelde Siberische boomstammen en planken van hun gestrande schip hadden gebouwd. Ze aten poolvossen en teerden op de voorraden die ze hadden meegenomen voor de reis heen en terug naar China.
Toen de poolzomer eindelijk weer aanbrak, zeilden ze in twee sloepen naar de noord-Russische plaats Kola. Jacob van Heemskerck voerde het bevel over de sloep waarin Willem Barentsz zat. Die stierf tijdens de tweeduizend kilometer lange tocht in de open schuiten. Allemaal hebben ze onderweg wel gedacht dat hun laatste uur geslagen had. Van Kola bracht een Nederlands koopvaardijschip hen terug naar Holland. Koopman Van Heemskerck was een echte zeeman geworden tijdens deze barre expeditie.

Toen bekend werd dat je Azië ook om Kaap de Goede Hoop heen kon bereiken, scheepte Jacob van Heemskerck zich in voor de Tweede Schipvaart, die succesvolle tocht die veel geld opbracht. Daarna ondernam Van Heemskerck nog een reis en stichtte handelsfactorijen op de specerijeneilanden Ambon en Banda. In de Straat van Malakka veroverde hij een Portugees schip vol Chinese zijde en porselein en bracht de buit mee naar huis. Raadspensionaris Van Oldenbarnevelt was zo onder de indruk dat hij Van Heemskerck tot admiraal benoemde.

Te land en ter zee

Wat tegenwoordig de marine heet, heette toen de admiraliteit. Holland en Zeeland en later ook Friesland hadden eigen admiraliteiten. Die admiraliteiten lieten oorlogsschepen bouwen en uitrusten die samenwerkten in de Staatse oorlogsvloot. In het Kanaal bestreed de marine de Duinkerker kapers, die met een kaperbrief van de Spaanse koning op zak Nederlandse koopvaardijschepen beroofden.

BRON 17 Hollandse schepen voor de havenmond van Duinkerken in de Zuidelijke Nederlanden. Ze hebben net wat kapers verslagen. Anonieme prent, Rijksmuseum, Amsterdam.

Maar ook namen de oorlogsschepen het op tegen de Spaanse armada's, die met verse soldaten en voorraden de Engelse of Nederlandse kust probeerden te bereiken. De strijd tegen de Spanjaarden leek eindeloos, vooral toen omstreeks 1600 bleek dat de Republiek overal goed stand hield. Oldenbarnevelt en de regenten uit de handelssteden wilden graag een wapenstilstand, of liever nog een echte vrede met Spanje. Dit was veel beter voor hun koopvaardij, juist nu die de vleugels uitsloeg in Azië, Afrika en Amerika. Kon die Spaanse oorlogsvloot maar eens behoorlijk worden verslagen, dan zou Spanje wel naar de onderhandelingstafel komen, dacht Oldenbarnevelt.

In de baai van Gibraltar

In 1607 voer Jacob van Heemskercks vloot uit, bestaande uit zijn vlaggenschip de Aeolus, 26 kleinere oorlogsschepen en vier vrachtvaarders voor het transport van proviand en militaire materialen. Doel was om voor de haven van Lissabon de Portugese retourvloot uit Azië te overvallen. Die was er echter nog niet. Van Heemskerck wist dankzij spionage dat admiraal Don Juan Alvarez d'Avila met een vloot van 21 schepen, waaronder tien reusachtige galjoenen, in de Golf van Gibraltar lag. Hij wachtte daar Nederlandse koopvaardijschepen op die naar de Middellandse Zee onderweg waren. De Spaanse admiraal besefte dat hij door de komst van Van Heemskerck in die zo veilig geachte baai was opgesloten. Maar hij vertrouwde op de kustbatterijen rondom de baai, die hun kanonskogels wel op die kaaskoppen zouden afvuren. Ook bracht hij vierduizend Spaanse soldaten en kanonniers aan boord. Zouden die Nederlanders hem diep in de baai durven aanvallen? Vast niet, want ze hadden maar kleine schepen, vergeleken met zijn zeekastelen. Bovendien was het erg lastig om onder zeil zo'n baai binnen te vallen, dwars te gaan liggen om je kanonnen, die onderdeks aan de zijboorden stonden opgesteld, hun werk te laten doen en vervolgens om te keren. Maar Van Heemskerck was niet bang, voer manmoedig op de Spanjaarden af en liet enkele schepen achter om de ingang van de baai te bewaken. Iedere kanonnier en iedere met een musket gewapende marinier kreeg de opdracht vooral op het admiraalschip te vuren. Jammer genoeg werd Van Heemskercks been er bij het eerste Spaanse tegensalvo afgeschoten. Hij stierf aan zijn verwonding, maar dat werd verborgen gehouden, niet alleen voor de Spanjaarden maar ook voor de eigen vloot. Een paar Spaanse galeien raakten in brand en een gelukkig Hollands schot trof de munitiekamer van het admiraalschip, die explodeerde. De Nederlanders enterden het uitgebrande wrak en lieten het op de kust lopen. Ze zetten roeiboten uit en doodden met messen, bijlen en spiesen honderden Spaanse soldaten die probeerden zwemmend of aan een stuk wrakhout hangend het strand te bereiken. In totaal verloren de Nederlanders 100 man en raakten er 60 gewond. Maar de ravage voor de Spanjaarden was compleet: de hele vloot van 21 schepen was vernietigd en meer dan vierduizend man waren gedood, inclusief admiraal Alvarez. Voor het eerst had de Republiek, nog wel in Spaanse wateren, een grote zeeslag van Spanje gewonnen.

BRON 18 Van Heemskercks lijk werd voor een indrukwekkende staatsbegrafenis naar Nederland overgebracht. Boven zijn graf in de Oude Kerk in Amsterdam hing men zijn gehavende harnas en zijn zwaard.

3 3 De WIC en Suriname

DEELVRAAG

3 Waar hield de WIC zich mee bezig en waardoor ontstond de trans-Atlantische slavenhandel?

BRON 19 Braziliaans dorp. Schilderij door Frans Jansz. Post uit 1675-1680, Rijksmuseum, Amsterdam.

Vreemde culturen ontdekken

Ontdekkingsreizen, handel en veroveringen brachten de Europeanen in contact met andere werelddelen en volkeren. Voor de vreemde culturen bestond in de zeventiende eeuw grote belangstelling. In 1630 veroverde de Republiek de Portugese kolonie Pernambuco in Brazilië. Kunstenaar Frans Jansz. Post reisde in 1636, op uitnodiging van gouverneur Johan Maurits van Oranje, naar de kolonie om er het Braziliaanse landschap te schilderen. Pernambuco telde veel verschillende bevolkingsgroepen. We zien een Indiaanse familie op de voorgrond, een Hollands echtpaar dat naar de veranda loopt, een gesluierde Portugese vrouw en bij het hek een slaaf uit Afrika met een korf op zijn hoofd.
Johan Maurits had veel belangstelling voor de exotische natuur en de inheemse indianencultuur. De thuiskomst van gouverneur Johan Maurits was een groot feest. Voor zijn deftige Mauritshuis dansten Tapuya-Indianen, met alleen een schaamkoordje, een soort string, om. En ze schreeuwden bloedstollende oorlogskreten. 'Schandalig!', roddelden de Haagse dominees onder elkaar. Schaamde Johan Maurits zich niet om zulke primitieve heidenen te vertonen? De dominees wisten niet dat deze Indianen Johan Maurits' grootste bondgenoten waren geweest toen Portugese legers de kolonie wilden heroveren. Niet alleen uit belangstelling voor de natuur waarin zij leefden en hun cultuur, maar ook hierom stond hij tolerant tegenover deze oorspronkelijke inwoners van Brazilië met hun eigen geloof.

Kaapvaart en slavenhandel

De Nederlanders wilden ook naar West-Afrika en Amerika. In 1621 werd daarvoor de **West-Indische Compagnie (WIC)** opgericht. Van de Staten-Generaal kreeg zij het monopolie op de handel op die gebieden. Net als de VOC liet ook de WIC zien dat handel en oorlog samengingen. Met officiële kaperbrieven van de Staten-Generaal kaapte de WIC Spaanse en Portugese schepen beladen met goud, zilver, koffie en suiker voor Europa. Zo veroverde kaperkapitein Piet Hein in 1628 bij Cuba de Spaanse **zilvervloot**.
Op de afbeelding van bron 20 zie je slaven, handelsgoederen en slavenfort El Mina, op de westkust van Afrika. Dat fort was door de Portugezen gebouwd om de goudmijn te beschermen. Spoedig ontdekten ze dat je op de West-Afrikaanse kust slaven kon kopen. In Afrika werden krijgsgevangenen altijd al als slaaf verhandeld. Die konden ze goed gebruiken op de suikerplantages in hun nieuwe kolonie Brazilië. De aanvoer van slaven was niet constant. Alleen als Afrikaanse koningen oorlog voerden, onderling of met de Arabieren, kwamen er slaven op de markt. Portugal ging daarom het fort El Mina gebruiken om de slaven in te 'bewaren' tot het volgende slavenschip naar Brazilië kon worden beladen.

STAATKUNDIG-GODGELEERD ONDERZOEKSCHRIFT
OVER
De Slaverny, als niet strydig tegen de Christelyke Vryheid,
WELK,
ONDER HET GEHENGEN VAN DEN ALGENOEGZAMEN GOD,
En de Voorzittinge van den Hoog-Eerwaarden en Wyd-beroemden Heere
JOAN VAN DEN HONERT, T. H. SOON,
Doctor der Heylige Godgeleerdheid; Professor in dezelve Wetenschap, en in de Kerkelyke Geschiedenissen, in de Hollandsche Universiteit; en Predikant in de Gemeente des HEEREN te LEIDEN,
Aan eene openlyke en gematigde beproeving onderwerpt
JACOBUS ELISA JOANNES CAPITEIN, een Moor uyt Africa,
SCHRYVER EN VERDEDIGER.
Uyt het Latyn vertaalt
DOOR
HIERONYMUS DE WILHEM,

TE LEIDEN, BY PHILIPPUS BONK. 1742.

BRON 20 Slaven bij het fort El Mina op de westkust van Afrika. Titelpagina van een proefschrift uit 1742. 'De Slavernij, als niet strijdig tegen de christelijke vrijheid'. Rijksmuseum, Amsterdam.

In 1630 veroverde de WIC Portugees Brazilië, inclusief de slavenplantages. Omdat er op de plantages steeds nieuwe slaven nodig waren, veroverde de WIC ook het Portugese slavenfort El Mina op de westkust van Afrika. Enkele eilanden van de Antillen, zoals Curaçao, werden voor de WIC doorvoerstations aan de overkant van de Atlantische Oceaan. Maar weinig Hollanders hadden zin in een kolonistenbestaan. Daarom werd Brazilië na twintig jaar opgegeven.
De WIC bleef wel actief in de winstgevende **trans-Atlantische slavenhandel**. Vanuit de Republiek werden vuurwapens, alcohol, katoenen stoffen en goud en zilver naar West-Afrika gebracht om slaven te kopen. Die menselijke handelswaar werd in Noord- en Zuid-Amerika aan plantagehouders verkocht. Op hun terugweg naar de Republiek namen de schepen Amerikaanse katoen, rietsuiker, rum, tabak en koffie mee. Ze voeren in een driehoek, zou je kunnen zeggen: Europa, Afrika, Amerika, Europa. Daarom heet dit ook wel de **driehoekshandel** (zie ook bron 33 van hoofdstuk 1).
Het was belangrijk de slaven gezond te houden. Uitgerekend is dat 17% van hen de overtocht echter niet overleefde. Die sterfte was overigens bijna even groot als onder de scheepsbemanningen in die tijd (20%). De Afrikanen besmetten de bemanning met Afrikaanse ziekten en werden zelf ziek van Europese virussen en bacillen. Op de slavenmarkten inspecteerden plantagehouders de slaven en lieten hen brandmerken als eigendomsbewijs. Ook plantagehouders hadden belang bij gezonde slaven, want een slaaf kostte tweemaal het jaarloon van een ambachtsman. Daarom waren er niet alleen op de slavenschepen, maar ook in de plantagekoloniën speciale dokters aanwezig. Toch was door de wrede behandeling en de bevattelijkheid van Afrikanen voor Europese en inheemse Amerikaanse ziekten de sterfte zo groot, dat er constant nieuwe aanvoer nodig was.

Wereldeconomie en concurrentie

Met de Moedernegotie, de VOC en de WIC verbond de Republiek de economieën van Europa, Azië, Afrika en Amerika. De driehoekshandel door de WIC is er een goed voorbeeld van. Zo ontstond er een **wereldeconomie.**
Engeland werd zo jaloers dat het bij wet besloot dat alleen Engelse schepen goederen van en naar Engeland mochten vervoeren, of schepen uit het land van afkomst

BRON 21 Diorama van een 'du', een slavendans met vertelling. De afrankeri (uiterst links), is de vertelster. De man in het rode pak speelt voor koning. Du's werden een paar keer per jaar gehouden. Als de plantage-eigenaar ze verbood, dreigde er een staking of een opstand. Rijksmuseum, Amsterdam.

van de handelswaren: de **Acte van Navigatie** (1651). Omdat de handelaren uit de Republiek hun handel op Engeland op de oude voet wilden voortzetten, braken er in 1652 en 1665 zeeoorlogen tegen de Engelsen uit. Tijdens de Tweede Engelse Zeeoorlog voer admiraal Michiel de Ruyter dwars door een ketting die voor de Engelse marinehaven Chatham over het water was gespannen. Hij verwoestte een aantal oorlogsbodems en bracht in triomf het Engelse vlaggenschip de Prince Charles naar de Republiek. De houten versiering van de hoge achtersteven, de spiegel, hangt nu in het Rijksmuseum. Toch werd door deze Engelse zeeoorlogen duidelijk dat de internationale concurrentie steeds groter werd. Bij de Vrede van Westminster (1674) die na de Tweede Engelse oorlog gesloten werd, verwierf Engeland de Noord-Amerikaanse kolonie Nieuw Nederland met Nieuw Amsterdam, het huidige New York. In ruil daarvoor kreeg de Republiek Suriname waar de ondernemers hoopten winstgevende suikerrietplantages te beginnen.

Plantagekolonie Suriname

Suriname werd de grootste **plantagekolonie** van de Republiek. Aan de benedenloop van de machtige Surinaamse rivieren lagen poldertjes met dijkjes, sloten, windmolentjes en sluisjes, met daarin de suikerriet- en koffieplantages. De plantagehouder woonde in een groot houten huis, de tien tot 250 slaven in hutjes en houten schuren. De opbrengst ging via Paramaribo naar Europa. Regelmatig vluchtten opstandige slaven het bos in. Daar probeerden deze 'marrons' of 'bosnegers' te overleven. Ze overvielen plantages om andere slaven te bevrijden en om aan vrouwen te komen.

BRON 22

De Indianen van Suriname

In Nederlands (Suriname), Frans en Brits Guyana leefden in de tijd van Columbus ongeveer 70.000 indianen. Van hen was er in de negentiende eeuw nog een half procent over. Dat kwam vooral door de 'import' van Afrikaanse en Europese ziekten. In 1686 sloot de gouverneur van Suriname, Van Aerssen van Sommelsdijck, een vredesverdrag met de indianen. Indianen werden bondgenoten in de strijd tegen marrons. Indianen werden niet tot slaaf gemaakt. Toch kochten plantagehouders wel eens 'rode slaven', maar dat waren krijgsgevangenen uit indianenoorlogen tussen de Cariben en Arawakken. Indiaanse slaven waren niet verplicht op plantages te wonen en te werken, maar werden ingezet bij jacht en visserij. Hun kinderen werden ook niet automatisch slaaf.

Naar P. Emmer en J. Coemans, Rijk aan de rand van de wereld, de geschiedenis van Nederland overzee 1600-1800, 2012.

Slavernij afschaffen?

In de achttiende eeuw ontstond er in de Republiek af en toe discussie over de vraag of je zwarte Afrikanen wel als slaaf mocht verhandelen en gebruiken. Het ging erom of slavernij wel klopte met het christendom, maar ook vroeg men zich serieus af of die donkergekleurde wezens mensen of dieren waren. In het laatste geval hadden ze geen ziel en konden ze dus gerust in slavernij gevoerd worden.
In 1742 schreef een godgeleerde en kenner van de kerkelijke geschiedenis een proefschrift over de kwestie van de slavernij. De afbeelding in bron 20 is de titelpagina van dat proefschrift.

BRON 23

Dominee Kals wil de slavenbevolking bekeren

Jan Willem Kals trok in 1732 naar Suriname 'om de heidenen te bekeren'. Hij wilde de zielzorg niet beperken tot plantagehouders, maar uitbreiden tot de indianen en slaven. Zijn ideeën over een vreedzame samenleving van blank en zwart werden in de kerkenraad van Paramaribo met gehoon begroet:
'Wel Dominee! Laat ons diegene bekeren die met ons een Vel hebben, en van ene Verwe [kleur] met ons zijn en laat die vervloekte Chams kinderen [bedoeld werden de zwarten] voor den duivel varen, die zijn geschapen om ons Koffie en Suiker te planten!'

Naar G. Mak, G. van Ees, P.de Rooij en R. van Stipriaan, Verleden van Nederland, 2008.

Pas op 1 juli 1863 werd in Nederland eindelijk de slavernij verboden. In onze tijd wordt op 1 juli niet alleen in Suriname, maar ook in Nederland het Keti-Koti-feest gevierd: het feest van het 'verbreken van de ketenen'.

3 4 Geloof, tolerantie en onderzoek

DEELVRAAG

4 **Hoe leidde de vrijheid van denken tot meer wetenschap?**

BRON 24 De Portugese synagoge in Amsterdam. Ets door Romeyn de Hooghe uit 1675, Rijksmuseum, Amsterdam.

Geloof en tolerantie

In de Republiek was de Hervormde Kerk de 'bevoorrechte kerk'. Calvinistische dominees werden betaald door de overheid en alleen calvinisten konden burgemeester of bestuursambtenaar worden. Ook mochten alleen calvinisten kerken hebben. Toch mocht je in stilte wel een ander geloof aanhangen. Wat iemand in zijn hart geloofde, daar bemoeide de overheid zich niet mee. Katholiek zijn bijvoorbeeld mocht, maar katholieken mochten geen processies houden of kerken bouwen. Daarom verbouwden zij hun zolder wel tot **'schuilkerk'**, zoals 'Ons' Lieve Heer op Solder' in Amsterdam. Via een zijsteegje kwamen de gelovigen naar binnen en namen dan de trap omhoog.
Het lijkt vreemd misschien, als je ziet wat je allemaal niet kon en niet mocht als je niet calvinistisch was, maar voor die tijd was de Republiek tolerant. In andere landen werden mensen die niet de officiële godsdienst aanhingen meestal streng vervolgd.

Handel en tolerantie

Johan Maurits van Nassau was tolerant tegenover de Indianen, omdat hij bondgenoten zocht tegen de Portugezen. En ook tegenover de katholieke Portugese plantagehouders, omdat Nederlanders geen kolonist in Brazilië wilden worden. Zijn tolerantie kwam dus voort uit politieke en economische belangen. Dat zag je wel meer in de Republiek. De joodse vluchtelingen uit Antwerpen mochten in Amsterdam wél een 'kerk' bouwen, de Portugese synagoge. Ooit waren deze joden uit Portugal naar Antwerpen gevlucht en van daaruit in 1585 naar Amsterdam. Hun kennis van de handel en hun rijkdom kon Amsterdam goed gebruiken.

Wetenschap en tolerantie

Johan Maurits liet tekenaars, schilders, biologen en aardrijkskundigen de Braziliaanse natuur en cultuur bestuderen. Die nieuwsgierigheid hadden velen toen. Dankzij de vrijheid van denken en omdat je stilletjes je eigen geloof mocht houden, waren natuurwetenschappelijke onderzoeken mogelijk. Uitvindingen doen werd zelfs een rage.

BRON 25

Een geweldige amateur: Antoni van Leeuwenhoek
Van Leeuwenhoek was laken- en zijdehandelaar. Later werd hij gemeenteambtenaar te Delft. Hij ontwikkelde zich als bioloog en maker van microscopen. Dat deed hij zelf, als een soort amateur-instrumentenmaker. Uiteindelijk had hij er 527, met vergrotingen van 40 tot 270 maal. Hij schreef op wat hij door zijn microscopen zag. Behalve de 'kleijne diertgens', die in het water leven ontdekte hij bacteriën, rode bloedlichaampjes en 'zaaddiertjes': spermatozoïden. Omdat Van Leeuwenhoek geen academische opleiding had genoten, sprak en schreef hij geen Latijn, de geleerdentaal van die tijd. De medicus Reinier de Graaf introduceerde hem bij de Royal Society, hét wetenschappelijk instituut te Londen. Zijn wetenschappelijke aantekeningen werden vertaald en verschenen in de 'Philosophical Transactions'. Zo werd Van Leeuwenhoek, van een eenzaam werkende amateur-onderzoeker, een wereldberoemde wetenschapper. Zelfs koningin Mary van Engeland en de Russische tsaar Peter de Grote kwamen hem opzoeken in Delft.
Naar: website Teylers Museum Haarlem, 2015.

BRON 26 Zeventiende-eeuwse microscoop, zoals Antoni van Leeuwenhoek die zelf maakte. Museum Boerhaave, Leiden.

BRON 27 Aan het eind van de achttiende eeuw vond men het mooi om een leergierige jongen die thuis door een microscoop kijkt af te beelden. Prent door Jacob Ernst Marcus (1784-1826), Rijksmuseum, Amsterdam.

Antoni van Leeuwenhoek vond een microscoop uit en ontdekte in het vocht in koeienogen, in waterdruppels en in tandplak 'kleijne diertgens, duijsent mael cleijnder dan een luys'. Voor het eerst zag een mens bacteriën!
Anderen onderzochten hoe de natuur precies werkte. Wat zit erachter? Christiaan Huygens vond het in de wiskunde. Hij vond in 1651 de telescoop uit en ontdekte als eerste mens de ringen rond de planeet Saturnus. Hoe scherper hij de lens sleep, merkte hij, hoe meer je kon zien. Die scherpte, leerde de natuurkunde hem, hangt af van het brandpunt. En omdat natuurkunde wiskunde gebruikt, is wiskunde de basis van alles, verkondigde Huygens.

Het bepalen van de juiste tijd was belangrijk om je positie op zee te bepalen. Elke 15e van de 360 lengtegraden (een afstand van de omtrek van de aarde gedeeld door 24) staat de zon namelijk een uur verder. Met een nauwkeurige klok kun je bijhouden hoever je oost- of westwaarts bent gevaren. De middeleeuwse klok kon dat niet. Huygens ontwierp daarom het slingeruurwerk. Dankzij de slinger deden de gewichten regelmatiger hun werk ondanks de deining van het schip op de golven. Toch voldeed dit uurwerk nog niet erg goed. Alles slingert op zo'n schip en dus ook de nauwkeurigste klok.

BRON 28 Planeten, zoals op deze vaas, werden populair dankzij Christiaan Huygens. Rijksmuseum, Amsterdam.

Baruch de Spinoza

Veel opzien baarde de joodse denker Baruch de Spinoza. In een tijd dat nagenoeg alle mensen in God geloofden en een godsdienstig leven leidden, durfde hij te schrijven dat de Bijbel door mensen bedacht is en niet door God gedicteerd. God is geen persoon, verkondigde hij, maar het goddelijke zit in elk stukje natuur. Wie met zijn verstand de natuur onderzoekt in plaats van met de Bijbel of de joodse Thora, komt pas echt dicht bij God. 'Verstand' is in het Latijn van de geleerden 'ratio'. Spinoza's idee over de rol van het verstand noemen we daarom **rationalisme**. De joodse voorgangers, de rabbijnen, zetten Spinoza uit de joodse gemeenschap. Het Amsterdamse stadsbestuur verbande hem. Maar dat was pas nadat zijn werk uit het Latijn in het Nederlands was vertaald, toen iedereen zijn denkbeelden kon lezen. Spinoza was een voorman van de **wetenschappelijke revolutie** die in de Gouden Eeuw losbarstte.

BRON 29 Huygens vond ook het slingeruurwerk uit. De slinger hangt achter beide figuurtjes. Rijksmuseum, Amsterdam.

3 5 Laat zien dat je het goed hebt

DEELVRAAG
5 Hoe kwam de welvaart tot uiting bij de mensen?

BRON 30 De rijke koopman David de Leeuw en zijn gezin. Schilderij door Abraham Tempel in 1671, Rijksmuseum, Amsterdam.

Een harmonieus gezin

David de Leeuw is maar wat trots op zijn gezin. Mooi uitgedost zit hij daar, met zijn vrouw Cornelia Hooft en hun kinderen. Moeder Cornelia heeft de kleine Suzanna op schoot, met een fluit in haar hand. Dochter Cornelia houdt een liedboek vast en Weyntje bespeelt het klavecimbel. Rechts zit Pieter met zijn viola da gamba en achter hem Maria, ook met een liedboek in de hand.
De Leeuw liet schilder Abraham Tempel zijn gezin al musicerend portretteren. Samen muziek maken wilde zeggen: we streven naar harmonie, eensgezindheid, in ons gezin. Dit wordt onderstreept door zijn trotse handgebaar en de strelende vingers van zijn vrouw. Tegelijk tonen zij hun vroomheid: ze spelen namelijk een religieus lied. Dat heeft een museummedewerker met een loep ontdekt. Met dit schilderij aan de wand liet David de Leeuw zien hoe goed hij het had. Rijke kooplui en regenten, de elite van de Republiek, gaven kunstenaars graag opdrachten. Dat was niet goedkoop. Topschilders als Rembrandt van Rijn en Frans Hals vroegen voor hun werk het vijfvoudige van het jaarloon van een werkman. Maar je had ook complete schilderijenfabrieken, die goedkopere schilderijen produceerden. Tijdens de Gouden Eeuw zijn er in de Republiek naar schatting vijf miljoen schilderijen gemaakt. Daardoor konden ook de bakker, de kruidenier en andere zelfstandigen met een schilderijtje, ets of tekening pronken.

Hogere lonen, hogere prijzen

Er waren natuurlijk wel echt arme mensen in ons land, maar vergeleken met het buitenland viel dat mee. Door de enorme groei van de economie was er in de Gouden Eeuw altijd een tekort aan werklieden. De lonen waren hier hoger, om nieuwe werkkrachten te lokken. Maar de prijzen waren ook hoger. Bovendien verdiende je in de winter minder dan in de zomer. Winterdagen duren immers korter. Dit winterloon was voor velen te weinig om rond te komen. Dan kon je als aanvulling gratis brood afhalen, of klompen, of turf voor de kachel. Zo werd de ergste armoede verzacht. Dat heette de **bedeling**. Rijke mensen werkten hieraan mee, omdat dat zo hoorde volgens de opvattingen van de kerk. Door de import van graan uit de Oostzee-landen was er nooit te weinig brood, het basisvoedsel in die tijd. Hongeroproeren kende de Republiek dan ook niet, in tegenstelling tot andere landen. Gewone mensen pronkten trouwens niet alleen met een schilderijtje aan de wand, maar ook met hun netheid. Nergens werd zoveel in en rond het huis gepoetst als in de Republiek, vonden buitenlandse bezoekers.

BRON 31 Het zeventiende-eeuwse stadhuis van Amsterdam, tegenwoordig koninklijk paleis op de Dam. Rechts zie je de zijkant van de Waag. Tussen Waag en stadhuis zie je nog net een stukje van de middeleeuwse Nieuwe Kerk. Schilderij van Gerrit Berck Heide uit 1672, Rijksmuseum, Amsterdam.

Buitenhuizen en stadhuis

Waar je pas echt mee kon pronken, dat was met een buitenhuis aan de Vecht, de Amstel of in de duinstreek. De familie ging daar voor de zomermaanden heen, terwijl de heer des huizes in Amsterdam bleef werken. Niet alleen de succesrijke handelaren pronkten met hun paleisjes, ook instellingen en steden toonden hun status met gebouwen. Het grootste 'paleis' werd gebouwd door de regenten en voor de regenten van Amsterdam. Het nieuwe stadhuis op de Dam was bij zijn officiële opening in 1655 zelfs het grootste gebouw van Europa.

BRON 32 Galgenveld op Volewijck op de noordoever van het IJ. Prent van Anthonie van Borssom uit 1664. Rijksmuseum, Amsterdam.

BRON 33
Feestgedicht bij de opening
'De Zeven Gewesten, alle uit een Duitse stam
Bekennen dat hun heil van Godt en Amsterdam
Gelijk een morgendouw en zegen neer komt vallen.'
Uit: Feestgedicht van Vondel, in opdracht van het stadsbestuur

BRON 34 Niet alleen rijke burgers, ook de stadhouders bouwden luxe verblijven en lieten zich portretteren, bij voorkeur als vorsten. Familieportret van Frederik Hendrik, prins van Oranje, en zijn vrouw Amalia van Solms en hun drie jongste dochters Albertina Agnes, Henriëtta Catharina en Maria. Boven het hoofd van de stadhouder twee engeltjes (putti in het Italiaans) met lauwerkransen. Geschilderd door Gerard van Honthorst in 1647, Rijksmuseum, Amsterdam.

Het reusachtige gebouw heeft twee open binnenplaatsen. Daartussenin ligt de Burgerzaal, die tot aan het dak reikt. Precies een gebouw uit de Klassieke Oudheid. De architect vergelijkt Amsterdam hiermee met het oude Rome, centrum van het Romeinse Rijk! Deze architectuur werd **classicisme** genoemd. Op de vloer van de Burgerzaal zie je twee enorme mozaïeken, een kaart van de toen bekende wereld en een kaart van de hemel met sterren en planeten. Amsterdam heerst over hemel en aarde, wil die vloer zeggen. Iedereen mocht naar binnen om de macht van Amsterdam te ervaren. Behalve de Burgerzaal heeft het kamers om in te vergaderen en kantoortjes voor ambtenaren.

Onderin zetelde de rechtbank van de stad. Als je veroordeeld werd tot geseling of een andere lijfstraf of als je ter dood moest worden gebracht, gebeurde dat op een podium, zodat iedereen het kon zien. Eerst op een voor de gelegenheid getimmerd podium bij de Waag, later een vlak voor het stadhuis. Gedode misdadigers of afgehakte handen of andere lichaamsdelen van minder zwaar gestraften werden per schuit naar de overkant van het IJ gebracht, naar het galgenveld.

Rampjaar 1672

De tegenstelling tussen de stadhouder en de regenten in de steden kwam na de Vrede van Münster (1648) tot een nieuwe uitbarsting. Stadhouder Willem II was in 1650 onverwacht aan de pokken overleden. In een gemeenschappelijke vergadering besloot de Staten-Generaal geen stadhouder meer aan te stellen. Raadspensionaris Johan de Witt kreeg de touwtjes in handen. Uiteindelijk kwam er toch weer een nieuwe stadhouder, maar dat was pas in 1672. Toen overvielen Engeland, Frankrijk en de bisschoppen van Münster en Keulen de Republiek van alle kanten. Dat jaar wordt niet voor niets het **Rampjaar 1672** genoemd. Op zee ging het nog wel, maar het landleger stelde weinig voor en Lodewijk XIV, die de Rijn als natuurlijke noordgrens van Frankrijk wilde, rukte zelfs op tot bij Abcoude, onder de rook van Amsterdam. Toen riep het volk om een Oranje die als stadhouder de Republiek moest redden. Daarin slaagde Willem III inderdaad, maar de jarenlange strijd tegen Frankrijk betekende wel dat de Republiek enorm veel geld kwijt was aan soldaten en het in stand houden van vestingsteden.

BRON 35 Lodewijk XIV, koning van Frankrijk, trekt bij Lobith de Rijn over op 12 juni 1672. Op de voorgrond zit hij op een paard tussen zijn officieren. Op de oevers van de Rijn wordt kanonvuur uitgewisseld. De Franse troepen waden al naar de overkant. In werkelijkheid zat Lodewijk op dat moment veilig in een naburig klooster af te wachten hoe dit afliep. Maar de schilder, Adam Frans van der Meulen, gaf hem graag een heldenrol. Schilderij uit 1690, Rijksmuseum, Amsterdam.

Verdieping bij 3.5

De moord op de gebroeders de Witt

BRON 36 De lijken van de gebroeders de Witt aan de wipgalg. Schilderij door Jan de Baen (1672-1675), Rijksmuseum, Amsterdam.

Een gruwelijk schilderij

Twee lijken zijn omgekeerd aan een wipgalg opgehangen. Een wipgalg werd meestal gebruikt om gevangenen aan hun armen of benen op te hangen om hen te folteren. Maar aan deze wipgalg op het Groene Zoodje, midden in Den Haag, hangen de zojuist vermoorde gebroeders Johan en Cornelis de Witt. Zo is het gemakkelijker om hen te kunnen bespuwen, hun darmen eruit te halen en op de grond te smijten, lichaamsdelen af te snijden en te verkopen of hun bloed in bekertjes te doen om op hen te toosten.
Zo kwaad was de menigte in Den Haag op beide broers, die hoge functies in de Republiek bekleedden. Ze hadden landverraad gepleegd, schreeuwde men, en een moordaanslag op hun politieke tegenstander stadhouder Willem III van Oranje beraamd.

BRON 37

Uit een geschiedenisboek uit 1835 ...
Buiten gekomen, zag hij zijnen dierbaren broeder met de kolven der geweren vermoorden, en blies nu zelf, onder het hakken, houwen, steken, slaan en schieten zijner verwoede moordenaars, weldra de laatste adem uit. De lichamen van dit uitmuntend broederpaar werden naar het schavot gesleept en van alle kleederen beroofd. Men sneed hun de vingers, den neus, de ooren en teenen af, veilende dezelve voor eenige stuivers te koop. Een uit de onzinnige menigte boorde Cornelis de Witt een oog uit het hoofd, en verslond het; een ander sneed een stuk vlees uit zijn ligchaam, zeggende: 'Ik heb voorgenomen dit stukje te braden, om het op te eten, al wist ik dat ik er aanstonds aan barsten zou.'
Naar: G.Engelberts Gerrits, Keur der gedenkwaardige tafereelen uit de geschiedenis der Nederlanden van de vroegste dagen af tot op den tegenwoordige tijd, 1835.

Hoe kon het zover komen?

In 1648 was de Tachtigjarige Oorlog met Spanje eindelijk afgelopen. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was als zelfstandige mogendheid erkend door de grote Europese landen. De Europese handel, de commerciële landbouw en de activiteiten van de VOC en de WIC hadden grote rijkdom gebracht. Maar wie was eigenlijk de baas in dit kleine landje aan de Noordzee? De stadhouder die het leger aanvoerde, en daarom in oorlogstijd zo belangrijk was geweest? Of de afzonderlijke gewesten, in wiens dienst Oranje eigenlijk stond? Het gewest Holland, met daarin de belangrijke handelssteden van de Republiek, was voor het laatste. Die partij noemen we Staatsgezinden, aanhangers van meer macht voor de Statenvergaderingen van de gewesten en de Staten-Generaal. De stadhouders van Oranjes, ambtenaren eigenlijk, gedroegen zich veel te veel als een soort koningen, vonden zij. Omgekeerd meenden de Oranjes dat bijvoorbeeld de regenten van Amsterdam met hun paleisachtige stadhuis veel te ver gingen. Toen stadhouder Willem II enkele jaren na de Vrede van Münster stierf, besloot de Staten-Generaal geen stadhouder meer aan te stellen. Een week na de dood van zijn vader werd een prinsje geboren, Willem III. Van zo'n klein jongetje zouden de Staatsgezinden geen last kunnen krijgen, dachten ze. Toch was het kereltje populair onder de bevolking, die zijn verjaardag vierde als 'Prinsjesdag'.

BRON 38 Viering van Prinsjesdag in een herberg. Er wordt gedronken, gegeten en gelachen. Aan de muur boven de bedstee hangt een schilderij van de prins. Boven de tafel een papieren kroon met een oranjetak en een bel. Schilderij door Jan Havicksz. Steen (1660-1679), Rijksmuseum, Amsterdam.

Vanaf 1653 werd Johan de Witt als raadspensionaris van Holland de belangrijkste politicus van het land, eigenlijk een soort premier. Holland vond de marine belangrijker dan het leger. De marine was nuttig om de handelsvloot en handelsroutes te beschermen. En een leger? Dat was na de vrede met Spanje minder belangrijk. Daarom investeerde Johan de Witt vooral in de marine. Zijn broer Cornelis de Witt maakte als gedeputeerde [afgevaardigde] bij de marine namens de Staten-Generaal, alle zeeslagen mee aan boord van het admiraalschip.
Een tijd ging het goed; de oorlogsvloot kon de Engelsen de baas. Maar het Verenigd Koninkrijk was zo boos over de concurrentie met de Hollanders op zee, dat het ging samenwerken met de koning van Frankrijk, Lodewijk XIV, en zelfs met de bisschoppen van Münster en Keulen. Nu werd de Republiek ook over land bedreigd. Johan de Witt probeerde wat hij kon om een oorlog te vermijden, maar in 1672 was het zover: legers van de Zonnekoning en beide bisschoppen drongen de Republiek binnen. Ze veroverden snel een flink aantal gewesten. Dat kwam door de gebroeders De Witt, vonden veel Nederlanders. Die hadden jarenlang het leger verwaarloosd. Onder grote druk van het volk trad raadspensionaris Johan de Witt af. Hij werd zelfs beschuldigd van landverraad, omdat men dacht dat hij het leger expres verwaarloosd had. Prins Willem III van Oranje werd stadhouder. Maar dat was niet genoeg in dit Rampjaar 1672.

Aanslagen en een lynchpartij

Eerst werd een moordaanslag op Johan de Witt gepleegd, waardoor hij behoorlijk gewond raakte. Zijn broer Cornelis werd op zijn beurt beschuldigd van het beramen van een moordaanslag op de kersverse stadhouder. Hij moest voor het gerecht verschijnen en werd drie uur lang gefolterd in de Gevangenpoort in Den Haag. Hij bleef ontkennen, maar werd ten slotte toch veroordeeld tot verbanning. Dat vond het volk niet genoeg, en waarschijnlijk Oranje ook niet. Toen Johan de Witt, die vlak bij de Gevangenpoort woonde, zijn verzwakte broer opzocht, wilde de Haagse bevolking bloed zien. De broers werden uit de cel van Cornelis gehaald en gruwelijk vermoord. Hun ondersteboven opgehangen lichamen werden vlakbij tentoongesteld aan een galg op de executieplaats het Groene Zoodje.

BRON 39 De gebroeders De Witt opgewacht buiten de Gevangenpoort. Even later worden ze vermoord met lansen, zwaarden, messen en geweren. Anonieme tekening naar een prent van Romeyn de Hooge, Rijksmuseum, Amsterdam.

BRON 40

Die noodlottige zaterdagochtend

Rond half tien arriveerde Johan de Witt. De al afgetreden raadspensionaris, juist hersteld van een moordaanslag, woonde dichtbij op de Kneuterdijk. De Haagse burgers lieten hem ongehinderd passeren. Toen Johan om half elf wilde vertrekken, hield de massa hem tegen en bedreigde hem. Hij had geen andere keus dan terug te keren naar het vertrek op de eerste etage waar Cornelis, door de pijniging voor de rechtbank verzwakt, lag.

Naar: M. Prak, Plaatsen van Herinnering, Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw, 2006

BRON 41

Zilversmid Hendrick Verhoeff haalde de De Witten uit de Gevangenpoort

Hij zei boven in de cel van Cornelis de Witt tegen Johan de Witt: 'Mijnheer, hoe ben je soo ver van ons lieven Heer afgeweeken, dat ghij soo godloos een Lant waer je soo geaght en gsien waert aan de Franschen hebt overgegeeven?'
Buiten gekomen riep hij: 'De prins boven, De Witten onder, die anders meynd [wie er anders over denkt], die slaet de donder!'

Naar: R. Prud'homme van Rein, Moordenaars van Jan de Witt, 2013.

BRON 42

Gedichtje na de moordaanslag op Cornelis de Witt

'De Wit gewondt en weer gesont?
In hondert jaer geen droever maer (bericht).
Was hy gedoot,
't Lant had geen noot.'

Naar: J., J. en B. Blokker, Nederland in twaalf moorden. Amsterdam 2008.

3 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie.
2. Burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland.
3. De wetenschappelijke revolutie.

JE WEET

Hoe de Republiek kon uitgroeien tot een van de belangrijkste landen in Europa.

1. Hoe Amsterdam de stapelmarkt van Europa werd en welke gevolgen dat had voor de landbouw in de Republiek.
2. Waarvoor de VOC opgericht werd en hoe deze handelsmaatschappij werkte.
3. Waar de WIC zich mee bezighield en waardoor de trans-Atlantische slavenhandel ontstond.
4. Hoe de vrijheid van denken leidde tot meer wetenschap.
5. Hoe de welvaart tot uiting kwam bij de mensen.

JE KUNT

Je kunt de begrippen oorzaak en gevolg hanteren. Een oorzaak geeft aan waarom iets gebeurt. Wat er gebeurt is het gevolg. Oorzaak en gevolg vormen meestal een keten waarbij het gevolg ook weer een oorzaak is. Je kunt verschillende soorten oorzaken en gevolgen onderscheiden, zoals politieke, economische, culturele en godsdienstige. Ook is er variatie in de tijd. Dan spreken wij van korte en lange termijn. Bovendien zijn er bedoelde en onbedoelde oorzaken.

1585

- **1585** ▸ Antwerpenaren vluchten naar Amsterdam uit angst voor de Spanjaarden

TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN (1600-1700)

- **1595-1596** ▸ Willem Barentsz. en Jacob van Heemskerck proberen een route om het noorden. De Houtman en Keyser bereiken Indië via Kaap de Goede Hoop

1600

- **1602** ▸ Oprichting van de VOC
- **1610-1620** ▸ Grachtengordel en Jordaan in gebruik genomen
- **1621** ▸ Oprichting van de WIC
- **1624** ▸ Nieuw Amsterdam gesticht op Manhattan

1625

- **1628** ▸ Piet Hein verovert de Spaanse zilvervloot
- **1630** ▸ De WIC verovert Portugees Brazilië en slavenstation El Mina

1650

- **1651** ▸ Jan Pietersz. Coen sticht bestuurscentrum Batavia
- **1651** ▸ Christiaan Huygens vindt de telescoop uit
- **1652-1654** ▸ Eerste Engelse Zeeoorlog
- **1655** ▸ Nieuwe stadhuis op de Dam officieel geopend
- **1665** ▸ Admiraal De Ruyter valt Engelse oorlogsvloot aan in marinehaven Chatham
- **1667** ▸ Nieuw Nederland, met Nieuw Amsterdam, geruild voor Suriname
- **1672** ▸ Rampjaar

1675

1700

BEGRIPPEN

Acte van Navigatie
Alleen Engelse schepen mogen goederen van en naar Engeland vervoeren.

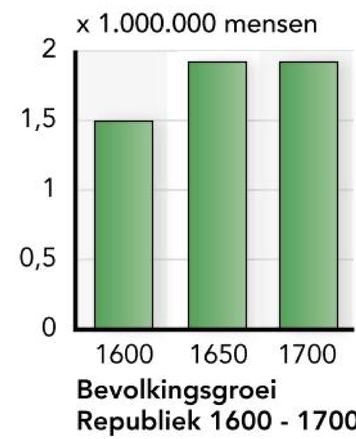
bedeling
Uitdelen van brood en turf aan armen en mensen die van hun winterloon niet kunnen rondkomen.

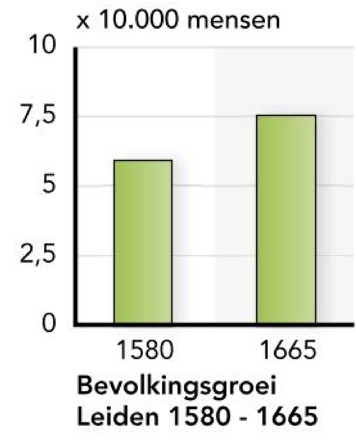
classicisme
Stijl in kunst en architectuur die de (bouw)kunst van Grieken en Romeinen in de Oudheid nadoet.

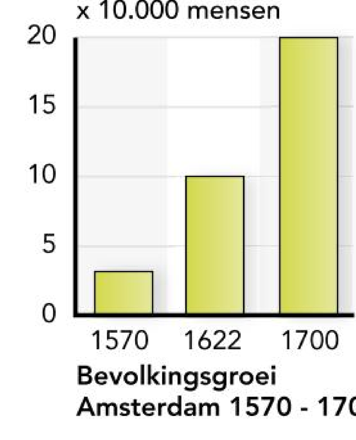
commerciële landbouw en veeteelt
Boeren werken voor de nijverheid of voor de exporten niet alleen meer voor eigen dorp of streek.

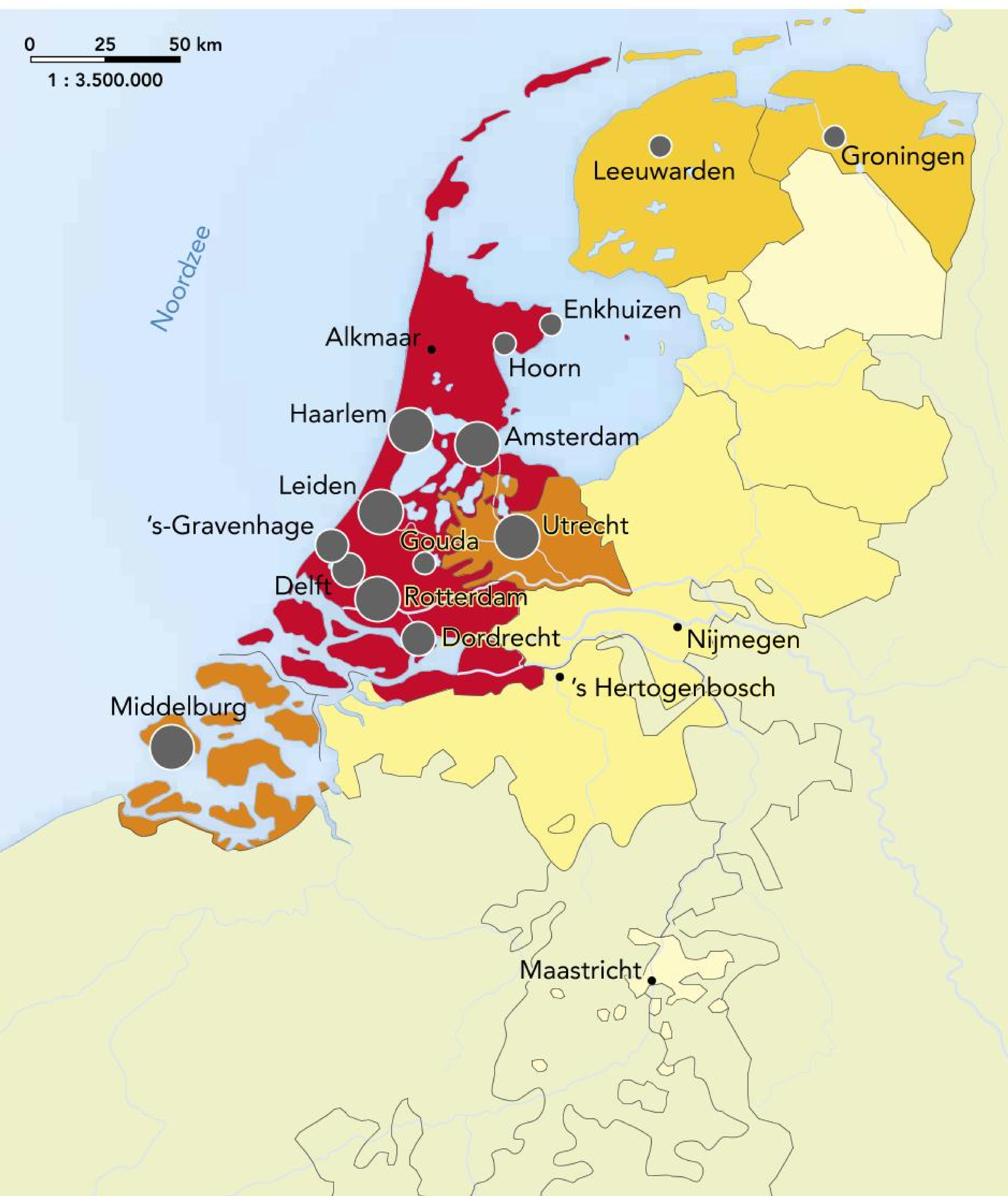
driehoekshandel
Zie trans-Atlantische slavenhandel.

Gouden Eeuw
Naam, later bedacht voor de lange periode van voorspoed en welvaart voor de Republiek in de zeventiende eeuw.

BRON 43 De bevolkingsgroei en bevolkingsdichtheid in de Republiek rond 1650.

handelsfactorij
Versterkt steunpunt voor de handel van bijvoorbeeld VOC of WIC.

handelskapitalisme
Je vermeerdert je kapitaal door handel te drijven én door gekochte (ingevoerde) materialen en grondstoffen te laten bewerken en daarna te verkopen met meer winst dan met handel alleen.

handelsmonopolie
Het alleenrecht om in een gebied (of in een bepaald product) handel te drijven.

inter-Aziatische handel
Handel tussen Aziatische landen onderling.

moedernegotie
De eerste en eeuwenlang belangrijkste internationale handel van Nederlanders met de landen rond de Oostzee.

de Oost
Alle gebieden waarmee de VOC handel dreef.

plantagekolonie
Kolonie met katoen-, suiker- of tabaksplantages, meestal met slavernij.

Rampjaar 1672
De Republiek in oorlog met Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen. Willem III stadhouder, de gebroeders de Witt vermoord.

rationalisme
Proberen de wereld te begrijpen met het verstand, in plaats van vanuit het geloof.

schuilkerk
Kerk, ingericht op een zolder. Anderen dan calvinisten mochten hun geloof niet openlijk uitoefenen.

stapelmarkt
Uit alle windstreken worden goederen naar de handelsstad vervoerd om van daaruit weer verhandeld te worden.

trans-Atlantische slavenhandel
Handel in slaven van Afrika over de Atlantische Oceaan naar Amerika. Onderdeel van een driehoekshandel: vanuit Nederland koopwaar (katoenen stoffen, geld) naar Afrika, van Afrika slaven naar Amerika, van Amerika koopwaar (ruwe katoen, koffie, tabak, suiker) naar Nederland.

Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
Handelsmaatschappij met de monopolie op de zeevaart naar Azië.

voorcompagnie
Voor de VOC werd opgericht ondernamen kooplui samen in een voorcompagnie reizen naar Azië.

wereldeconomie
Stelsel van handels- en financiële relaties dat de hele wereld omspant.

West-Indische Compagnie (WIC)
Handelsmaatschappij met het monopolie op de zeevaart naar West-Afrika en de Amerika's.

wetenschappelijke revolutie
Snelle ontwikkeling in West-Europa op het gebied van uitvindingen en wetenschap.

zilvervloot
Jaarlijkse Spaanse vloot met de opbrengst van de zilvermijnen uit de Amerika's.

4 Verlichting en Revolutie

BRON 1 De presentatie van de leden van de nieuw opgerichte Koninklijke Academie van Wetenschappen aan Lodewijk XIV. Schilderij van Henri Testelin, gemaakt rond 1667. De koning zit in het midden. Zijn minister van financiën Colbert, gekleed in het zwart, presenteert de leden van de Academie. Een opvallende aanwezige is Christiaan Huygens (zesde persoon links van Colbert), afkomstig uit de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

VROEGMODERNE TIJD
TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN, 1600-1700
TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES, 1700-1800

Lodewijk XIV en de wetenschap

Op het schilderij is een aantal belangrijke wetenschappers bijeengebracht, die zijn afgebeeld te midden van globes, kaarten, fossiele geraamtes en boeken. Alle aanwezigen staan. Slechts één persoon zit: koning Lodewijk XIV van Frankrijk. Hij is ook de enige die een hoed draagt. Naast hem, geheel in het zwart gekleed, staat zijn minister van financiën, Colbert. Hij overhandigt de koning de lijst met namen van de leden van de zojuist opgerichte Academie van Wetenschappen.
Op de achtergrond bevindt zich een gebouw dat nog niet klaar is: het Observatorium van Parijs, van waaruit de sterren bestudeerd kunnen worden. De architect van dat gebouw, Claude Perrault, staat waarschijnlijk ook op dit schilderij. Als je heel goed kijkt, zie je naast het Observatorium een opstelling met een telescoop. Misschien wel naar het ontwerp van Christiaan Huygens. Die kreeg in 1666 een bedrag van maar liefst 6.000 livres aangeboden om naar Parijs te komen en lid te worden van de Academie. Helemaal rechts houdt een man op een trap een kaart omhoog. Deze kaart is het ontwerp voor een verbindingskanaal tussen de Middellandse Zee en de Atlantische Oceaan. Het kanaal zou later ook werkelijk gegraven worden. Onder de boeken zie je grote vellen met ontwerpen voor gebouwen, onder andere voor forten.

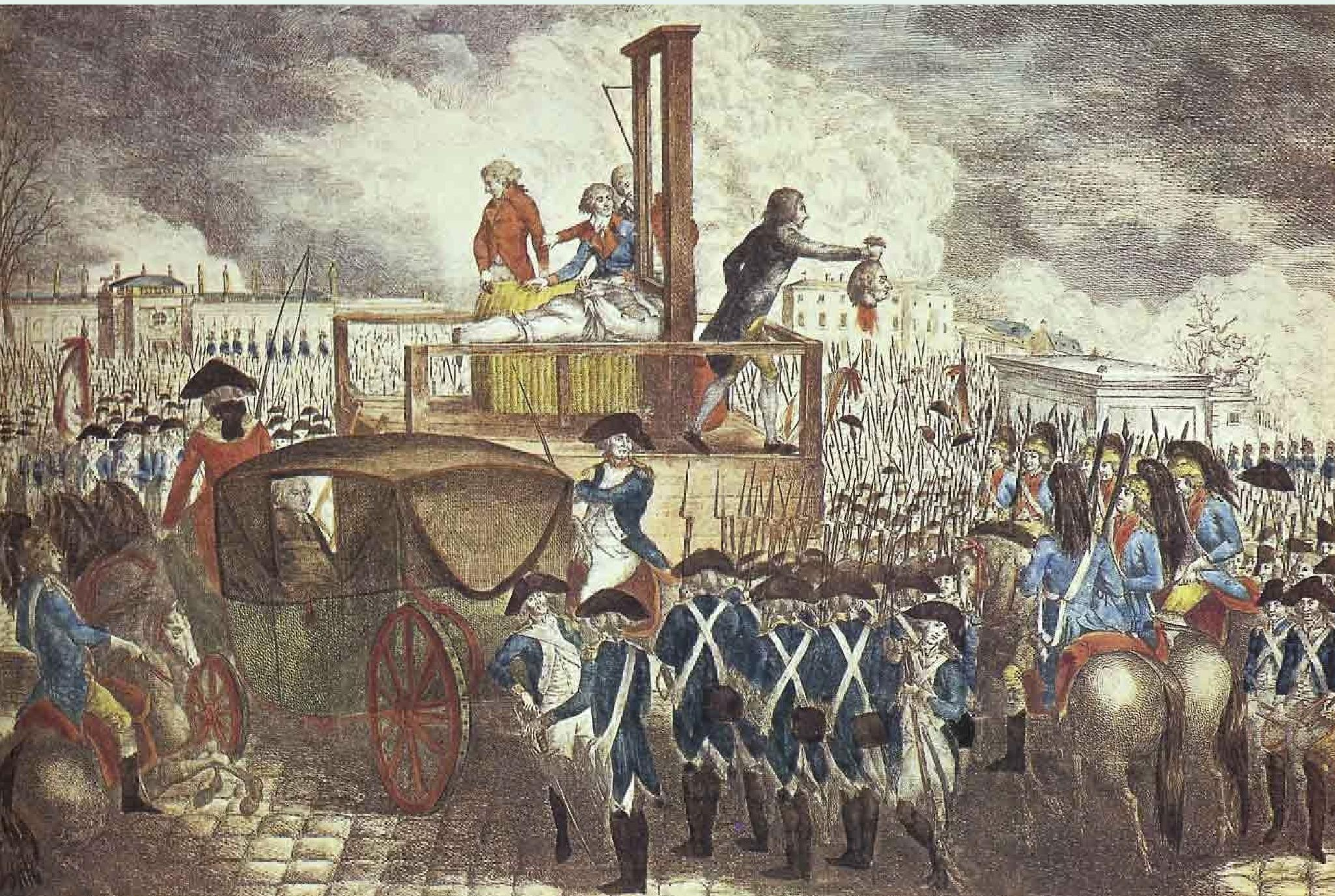
Vorsten en wetenschap

Op het schilderij is Lodewijk XIV op het toppunt van zijn macht. Hij laat zich afbeelden met de belangrijkste wetenschappers van zijn tijd. Hij wilde laten zien dat zo veel mogelijk kennis bijeengebracht moest worden om Frankrijk verder te brengen en de koning machtiger te maken.
Lodewijk was veel beter dan de eerdere vorsten van Frankrijk in staat in zijn eentje het politieke en economische beleid van zijn land te bepalen. Van zijn leermeesters had hij geleerd niemand te vertrouwen en zijn macht zo groot te maken 'dat niemand er nog aan kon ontsnappen'. Bovendien was hem geleerd dat hij alleen aan God verantwoording schuldig was. Hij zou uitgroeien tot hét voorbeeld van **absolutisme**.

Wetenschap en Verlichting

In de zeventiende eeuw was er een groeiende interesse voor onderzoek en wetenschap. Ook koningen als Lodewijk XIV hadden daarvoor veel belangstelling. Iemand als Christiaan Huygens werd niet voor niets aan het Franse hof uitgenodigd. Er was een hele nieuwe manier van denken ontstaan en in heel Europa hielden de wetenschappers contact met elkaar.
In de achttiende eeuw wordt die kennis ook op andere terreinen van de samenleving toegepast. Filosofen gingen zich afvragen hoe een land wetenschappelijk verantwoord bestuurd kon worden en hoe de samenleving zo goed mogelijk georganiseerd kon worden. Door de samenleving en de onderlinge relaties tussen mensen goed te bestuderen, kwamen de filosofen tot het inzicht dat de ongelijkheid die er tot dan toe was helemaal niet zo eerlijk was en dat de koning ten onrechte alle macht opeiste. Al die nieuwe denkbeelden en ideeën bij elkaar noemen we de '**Verlichting**'. In Frankrijk werden die ideeën bijzonder populair en de almacht van de koningen raakte enorm betwist.

In 1789 brak, mede door de verlichte denkbeelden op bestuurlijk en maatschappelijk gebied, de **Franse Revolutie** uit. Uiteindelijk werden de Franse koning en koningin daarvan het slachtoffer. Het volk wilde niet langer geregeerd worden door een koning en Lodewijk XVI eindigde onder de guillotine op de Place de la Republique, dat later de naam Place de la Concorde zou krijgen. Zijn hoofd werd er weliswaar met behulp van dit nieuwe apparaat wetenschappelijk verantwoord afgehakt, maar daar is dan ook alles mee gezegd. Het afgehakte hoofd werd net als dat van andere onthoofde personen aan het publiek getoond (bron 2).
Na deze woelige periode greep een nieuwe sterke man de macht: Napoleon Bonaparte. Op de slagvelden in Europa behaalde hij enorme successen, ook wanneer hij tegenover een overmacht stond. Een deel van zijn succes is te verklaren uit zijn wetenschappelijke benadering van oorlogvoering, waarbij observeren en waarnemen de basis vormden. Van invloed van het volk wilde hij niets weten. Hij kroonde zichzelf in 1804 tot keizer.

BRON 2 Het hoofd van Lodewijk XVI wordt aan het publiek getoond. Ingekleurde gravure uit 1793.

BRON 3 De keizerskroning van Napoleon,1804. Afgebeeld is het moment dat hij zijn vrouw Josephine tot keizerin kroont. Schilderij van Jacques-Louis David uit 1806 .

Het belang van de Verlichting en de Franse Revolutie

In Frankrijk leefden de vorsten na Lodewijk XIV te midden van verlichte denkers, maar zelf waren zij niet verlicht. De Franse Revolutie rekende af met het oude vorstenhuis en het oude politieke systeem, dat voortaan het **Ancien Régime** werd genoemd. Ook aan de standenmaatschappij en de horigheid kwam een einde. De revolutionairen waren erg trots op hun nieuwe politieke systeem en wilden dat andere landen ook kennis zouden nemen van hun gelijkheidsidealen en andere nieuwe politieke idealen. Uiteindelijk was het Napoleon die door het voeren van een reeks oorlogen de idealen van de Franse Revolutie verspreidde. Zelf regeerde hij als een alleenheerser, maar wel een met Verlichtingsidealen. Zijn optreden zou Europa voorgoed veranderen. Niet alleen zag de kaart van Europa er na de Napoleontische oorlogen anders uit, heel wat mensen bleven zich inzetten voor meer gelijkheid en inspraak in het bestuur. De afspraak om rechts van de weg te rijden, de invoering van huisnummers en achternamen en het metrieke stelsel zijn allemaal voorbeelden van maatregelen die na het vertrek van de Fransen bleven bestaan. Het hielp de machthebbers na Napoleon bij het opzetten van een efficiënter bestuur en betere belastinginning.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het streven van vorsten naar absolute macht
2. Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
3. De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

HOOFDVRAAG

Waardoor ontstond de Franse Revolutie en welke politieke en maatschappelijke veranderingen bracht die teweeg?

DEELVRAGEN

1. Hoe bestuurde Lodewijk XIV Frankrijk?
2. Welke kritiek hadden de Verlichtingsfilosofen op de absolute heersers en welke ideeën hadden zij over politiek en bestuur?
3. Hoe leefde de Franse bevolking aan de vooravond van de Franse Revolutie?
4. Hoe verliep de Franse Revolutie en waarom liep die uit op de Terreur?
5. Wat veranderde er door de komst van Napoleon?

4 1 Lodewijk XIV, een absoluut heerser

DEELVRAAG
1 **Hoe bestuurde Lodewijk XIV Frankrijk?**

BRON 4 Voor de poorten van Parijs wordt hard gevochten tegen de opstandelingen die zich 'de Fronde' noemen. Op de achtergrond de Bastille. Met grote moeite wisten kardinaal Mazarin en de moeder van Lodewijk XIV, Anna van Oostenrijk, de opstandige hoge adel te verslaan. Schilderijen als deze waren belangrijk in de propaganda van Lodewijk XIV, hij wilde ermee laten zien dat er opgetreden zou worden tegen ieder verzet. Onbekend schilder, rond 1652 gemaakt.

Een moeizame start

In januari 1649 stond Frankrijk er niet goed voor. Lodewijk XIV was op dat moment elf jaar oud en al ruim vijf jaar koning. Zijn moeder, Anna van Oostenrijk, regeerde in zijn naam als regentes. Ze vertrouwde daarbij geheel op haar eerste minister kardinaal Mazarin, die haar adviseerde in alle staatszaken. Het land was in oorlog met Spanje en dat kostte veel geld. De staatskas was leeg, en de minister van Financiën wilde daarom de belastingen verhogen. Het Parlement van Parijs, het hoogste gerechtshof van de stad, wilde daar niets van weten. Er braken opstanden uit en de troon van Lodewijk was in gevaar. Lodewijk en zijn moeder ontvluchtten midden in de nacht de stad. Het was ijskoud en het paleis waar zij hun toevlucht moesten zoeken was niet verwarmd, er waren zelfs geen echte bedden.
Lodewijk lag die nacht bibberend in een veldbedje terwijl zijn moeder en Mazarin Parijs lieten belegeren (bron 4). Uiteindelijk lukte het Mazarin om verdeeldheid te zaaien onder de opstandelingen en zo de macht weer stevig in handen te krijgen. De troon was gered en toen hij vijftien was, werd Lodewijk in de kathedraal van Reims officieel tot koning gekroond. Na de dood van kardinaal Mazarin in 1661 besloot Lodewijk voortaan alleen te regeren. De kardinaal had hem geadviseerd geen nieuwe eerste minister meer te benoemen en alles alleen te besluiten. Ministers voerden voortaan alleen nog uit wat de koning wilde. Lodewijk was echter nog wel bang voor de hoge adel. Zouden ze zich niet opnieuw tegen zijn macht gaan verzetten?

BRON 5 Het paleis van Versailles.

De adel onder de duim

Lodewijk XIV was er vast van overtuigd geraakt dat de hoge adel niet te vertrouwen was. Hij verliet Parijs, waaraan hij een hekel had, en liet in de buurt van de stad, in het dorpje Versailles, een nieuw paleis bouwen. In 1682 was het paleis klaar. Er werden grote feesten, jachtpartijen en officiële bijeenkomsten georganiseerd waar de adel verplicht bij aanwezig was. Iedereen die iets van de koning gedaan wilde krijgen moest meedoen aan de festiviteiten in het paleis. Zo af en toe deelde de koning gunsten uit. Het was bijvoorbeeld een hele eer als je aanwezig mocht zijn bij het ontwaken en opstaan van de koning. In het paleis en de bijgebouwen woonden uiteindelijk 1200 adellijke gezinnen en 4800 bedienden. Zo kon Lodewijk de adel goed in de gaten houden.
Mensen die zich niet aan de regels van de koning hielden, liepen het risico een 'lettre de cachet' te krijgen, een brief met het koninklijke zegel waarmee je zonder pardon in de gevangenis kon worden gegooid. Een van de eersten die dit overkwam, was de zeer rijke minister van financiën Fouquet in 1661. Hij had het gewaagd om zijn prachtige paleis aan de koning aan te bieden om te gebruiken als feestzaal. De koning vatte dat op als een belediging en zag Fouquet als een grote concurrent. Hij liet hem opsluiten, pikte zijn bezittingen in en organiseerde vervolgens een enorm ruiterfeest waaraan het volk van Parijs zich kon vergapen. Voortaan liet hij zich de Zonnekoning noemen. Hij liet al zijn paleizen, meubels en koetsen met zonnen versieren. Het was nu wel duidelijk wie in Frankrijk in het middelpunt stond!

Grip op de handel

De belangrijkste minister van de koning, minister van financiën Colbert, was niet van adel maar van burgerlijke afkomst. Terwijl de adel druk bezig was met feestvieren of het verkrijgen van kleine gunsten van de koning, dacht Colbert na over de vraag hoe hij de staatskas kon spekken en Frankrijk nog groter en machtiger kon maken. Hij wilde twee dingen bereiken: de Fransen moesten meer gaan verdienen, zodat de belastingopbrengst omhoog zou gaan. Ook het innen van de belastingen wilde hij verbeteren, zodat de belastinginners minder geld in hun zakken zouden steken en er meer geld naar de staatskas zou vloeien.
Colbert was een hardwerkende maar ook gewiekste man. Zijn eerste doel probeerde hij te realiseren door de handel te bevorderen en de import uit het buitenland juist te belemmeren. Hij richtte staatsfabrieken op en haalde de benodigde ambachtslieden uit alle windstreken: glasblazers uit Italië, papiermakers uit de Nederlanden en goudsmeden uit Duitsland. Zo kon men luxe producten voortaan in Frankrijk zelf maken. De invoer uit het buitenland werd juist heel duur, omdat Colbert hoge invoerbelastingen liet heffen. Hij gaf opdracht kanalen te laten graven, zodat het transport van goederen binnen Frankrijk beter verliep.
Het tweede doel, een doelmatiger inning van de belasting, bereikte hij door een betere organisatie. Geestelijkheid en adel betaalden geen belasting. Rijke mensen kochten daarom adellijke titels, zodat ook zij geen belasting hoefden te betalen. Colbert verbood die handel in adellijke

BRON 6 De koning aan het werk in zijn paleis in Versailles. Hier slaat hij een aantal edelen tot ridder in de door hem zelf ingestelde orde van de heilige Lodewijk. In het paleis vonden vele feesten en officiële ceremoniën plaats. De adel had het er druk mee. Schilderij van François Marot 1710.

BRON 7 Jean-Baptiste Colbert, zoon van een lakenhandelaar, bracht het tot minister van Financiën. Ondanks zijn enorme inzet en slimme maatregelen had Frankrijk na de dood van Lodewijk XIV een enorme staatsschuld.

BRON 8 Colbert liet luxe producten in Frankrijk vervaardigen. Lodewijk XIV bezoekt de Manufacture des Gobelins waar tapijtwevers luxe wandtapijten maakten. Naar een schilderij van Charles Le Brun (1729-1734).

titels en controleerde de titels die recht gaven op belastingvrijstelling. Hij benoemde dertig opzichters (intendanten), die elk in een deel van Frankrijk streng toezicht hielden op de belastinginning. Al snel kregen zij de bijnaam 'de dertig tirannen'.
Het beleid van Colbert was succesvol. Maar helaas gaf de koning de toegenomen inkomsten net zo snel weer uit. Hij luisterde niet naar de adviezen van Colbert om wat minder geld aan zijn hofhouding en oorlogen te besteden. De koning besliste nu eenmaal in zijn eentje. De gewone burgers betaalden de rekening, omdat de geestelijkheid en de adel nog altijd geen belasting hoefden te betalen.

Eén wet, één geloof, één vorst

De koning zette in 1685 een nieuwe stap om zijn macht te vergroten: hij verklaarde het Edict van Nantes ongeldig. Met dit document, dat koning Hendrik IV in 1598 had uitgevaardigd, was destijds een eind gekomen aan de godsdienstoorlogen in Frankrijk. De Franse protestanten (zij werden Hugenoten genoemd) kregen toen vrijheid van geloof. De goed georganiseerde Hugenoten verkregen eigen versterkte steden, scholen en kerken en vormden min of meer een staat binnen de staat. Lodewijk XIV vond dat onacceptabel en nam de Hugenoten hun rechten weer af.

BRON 9

Vervolging van de Hugenoten
'Begin 1681 vaardigde de koning een decreet uit, waarbij hij alle ambtenaren die van ons geloof waren, schorste. Dit had een grote uittocht uit onze kerken tot gevolg. Men hoorde over niets anders spreken dan over de edicten en decreten, die maakten dat het vrijwel onmogelijk was ons leven op oude voet voort te zetten.'
Uit: Dagboek van Jean Migault, een protestantse schoolmeester.

BRON 10 Lodewijk XIV gekroond door de Godin van de Overwinning. Op de achtergrond de stad Maastricht. Schilderij uit 1673, gemaakt door Pierre Mignard in opdracht van de koning.

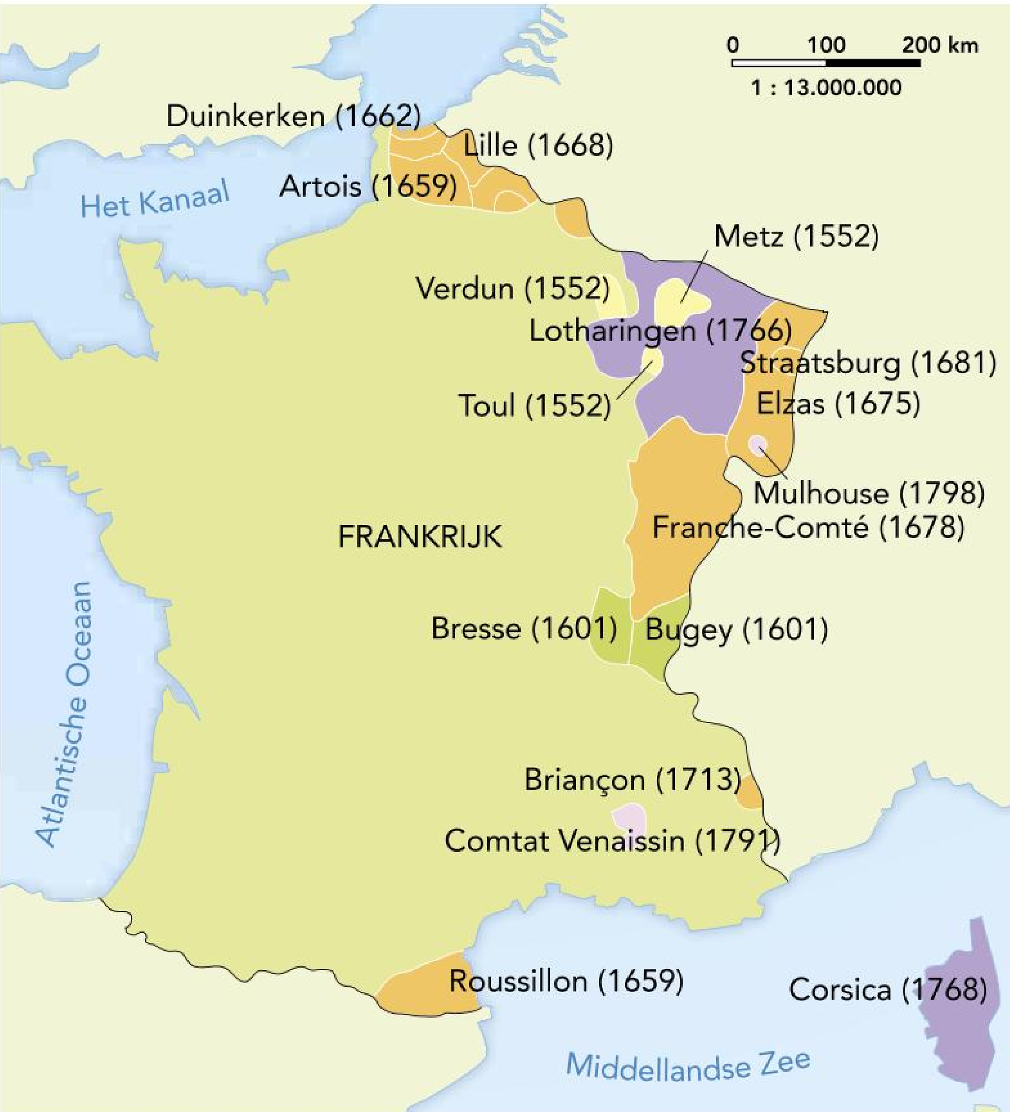
Voor mensen als Migault werd de toestand onhoudbaar. Migault moest zijn bijbaan als notaris opgeven, omdat de Hugenoten allerlei beroepen niet meer mochten uitoefenen. Ze kregen te maken met gedwongen inkwartiering van soldaten, die de huizen van de Hugenoten kapot maakten en leegplunderden. De koning wilde van de Hugenoten allemaal keurige katholieke onderdanen maken en probeerde te verhinderen dat zij het land zouden verlaten. Voor velen zat er niets anders op dan zich te bekeren tot het katholicisme. Jean Migault wilde zich echter niet bekeren en vluchtte naar Amsterdam. Later reisde hij door naar Duitsland, waar hij opnieuw schoolmeester werd. Met hem vluchtten er nog zo'n 200.000 Hugenoten het land uit, de grootste Europese migratie in die tijd.
Lodewijk was nu op het toppunt van zijn macht. Hij had bereikt dat er in Frankrijk één koning was die zijn burgers de wetten voorschreef en er maar één geloof toestond. Hij had echter niet kunnen verhinderen dat veel Hugenoten het land waren ontvlucht.

Van oorlog naar oorlog

Lodewijk was een absoluut heerser. Dat betekent dat hij in zijn eentje over het voeren van oorlogen kon beslissen. Op jacht naar nog meer roem en glorie voerde Lodewijk geldverslindende oorlogen tegen onder meer Spanje, de Republiek en het Heilige Roomse Rijk. Lodewijk joeg met die oorlogen alle belangrijke Europese heersers tegen zich in het harnas. Hij rustte zijn soldaten uit met bajonetten, in die tijd een nieuw en zeer dodelijk wapen. Aan het eind van zijn leven kwam hij tot de conclusie dat al die oorlogen vooral veel geld gekost hadden. Lodewijk liet zijn land bijna bankroet achter: de schuld bedroeg twee miljard livres. Hij adviseerde zijn opvolger, Lodewijk XV, dan ook geen oorlogen te voeren, maar de lasten van zijn onderdanen te verlichten.

De gevolgen van de absolute heerschappij van Lodewijk

Lodewijk regeerde in zijn eentje 54 jaar lang over het land met het grootste aantal inwoners van Europa. Frankrijk had achttien miljoen inwoners in die tijd. Lodewijk had de adel politiek uitgeschakeld, de belastinginning laten verbeteren en de economie moderner gemaakt. Op het gebied van kunst en cultuur was hij een voorbeeld geworden voor de vorsten in heel Europa. Helaas werd het grote nadeel van zijn absolute heerschappij ook duidelijk. Het bleek zelfs voor iemand als Colbert onmogelijk om de nadelige effecten van Lodewijks beleid in te dammen. Terwijl Lodewijk XIV steeds weer op zoek ging naar roem op het slagveld en meer pracht en praal om zijn persoonlijke macht te onderstrepen, moesten de gewone mensen steeds meer belasting betalen. Hun huizen en landerijen werden dikwijls geplunderd door rondtrekkende soldaten.

BRON 11 Frankrijk tussen 1552 en 1798. Lodewijk XIV heeft heel wat veroveringen op zijn naam staan.

Ze begonnen zich af te vragen waarom de derde stand, de gewone burgers, steeds opnieuw voor alle ellende moest opdraaien. Bij de begrafenis van Lodewijk werd er met modder naar de stoet gegooid. Het was duidelijk dat het volk niet tevreden was.

BRON 12

Een tijdgenoot beschrijft zijn herinneringen aan Lodewijk XIV
Hij hield van luxe en daardoor raakten dure gewoontes in de mode. Hij had daar politieke redenen voor, want daardoor dwong hij de mensen aan het hof boven hun stand te leven waardoor ze volkomen van hem afhankelijk werden om hun luxe leventje te kunnen volhouden. Uiteindelijk werd het hele land hierdoor besmet, tegenwoordig wordt een man met een bepaalde positie alleen nog beoordeeld op zijn vermogen om enorme hoeveelheden geld uit te geven. Deze belachelijke gewoonte heeft al tot enorm veel verwarring geleid. Het dreigt uit de hand te lopen en brengt het land aan de rand van de afgrond.
Naar: Louis de Rouvroy, Comte de Saint-Simon, Herinneringen aan het bewind van Lodewijk XIV, 1750.

4 2 Verlichting: theorie en praktijk

DEELVRAAG

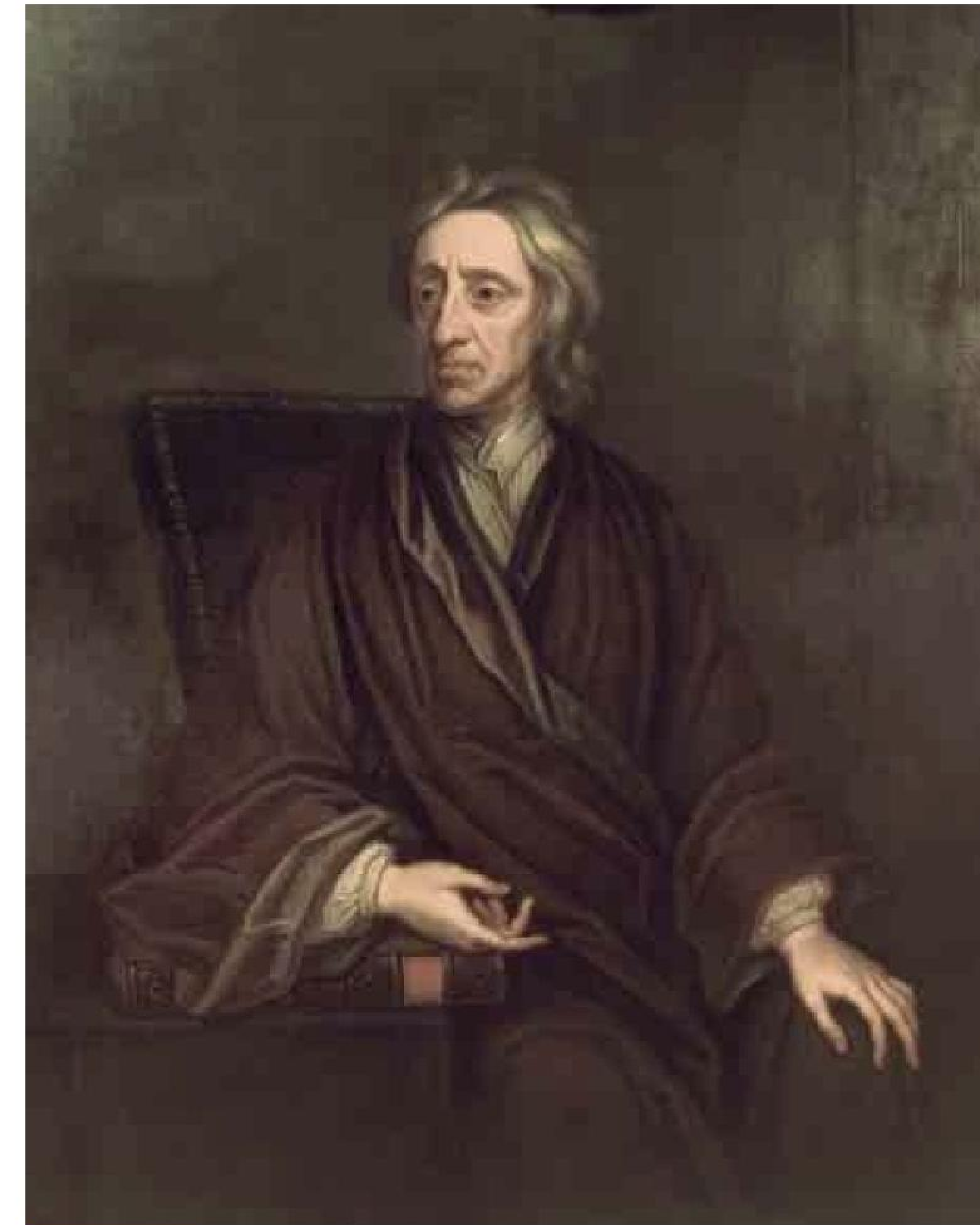
2 Welke kritiek hadden de Verlichtingsfilosofen op de absolute heersers en welke ideeën hadden zij over politiek en bestuur?

BRON 13 Iedereen leek wel geïnteresseerd in wetenschap! Een gezelschap kijkt toe bij een nieuwe uitvinding. Schilderij van Joseph Wright of Derby, 1768.

De rede wordt steeds belangrijker

Uitvinders en natuurwetenschappers als Christiaan Huygens en Isaac Newton slaagden er steeds beter in de natuur te doorgronden. Hun manier van werken en denken leidde tot het **rationalisme**, omdat de wetenschappers steeds meer vertrouwden op hun eigen verstand en niet op het geloof. In West-Europa gingen geleerden nu ook nadenken over mogelijke verbeteringen in bestuur en maatschappij. In Frankrijk noemde men de mensen die de nieuwe ideeën over de ideale samenleving verspreidden filosofen. De invloed van de kerk nam af. Het idee van een absoluut heerser die door God was aangewezen om in zijn eentje het land te regeren, kreeg in de loop van de achttiende eeuw steeds minder aanhangers. Wie mag het land besturen en hoe moet dat gebeuren? Mag je iemand zomaar oppakken, zoals Lodewijk XIV deed met Fouquet? Wat geeft iemand het recht om belastingen te heffen bij hardwerkende burgers? Vragen waar veel discussie over mogelijk was. De periode waarin deze vragen opkwamen en nieuwe ideeën over de samenleving ontstonden, noemen we het tijdperk van de Verlichting.

BRON 14 De Engelse Verlichtingsfilosoof John Locke.

John Locke en het natuurrecht

Locke was de eerste filosoof die opschreef dat absolutisme in tegenspraak is met de rede. Hij stelde dat ieder mens bij de geboorte een 'onbeschreven blad' is. Het gevolg van dat idee is dat ieder mens volgens Locke gelijkwaardig is en gelijke rechten heeft. Een land moet natuurlijk wel geregeerd worden en het is dan handig om een vorst de opdracht te geven dat te doen uit naam van het volk. Het volk moet in ruil daarvoor luisteren naar diens wetten. Een vorst die de belangen van zijn volk niet behartigt, mocht van Locke afgezet worden.
Locke stelde ook dat de natuurwetten bepalen dat alle mensen recht hebben op 'leven, vrijheid en bezit'. Daarmee bedoelde hij vooral dat vorsten niet zomaar iemand ter dood mogen veroordelen, in de gevangenis mogen gooien of bezittingen van iemand afnemen. Ook vorsten moeten de natuurwetten respecteren.
Locke (1632-1704) was een geleerde uit Oxford. Hij studeerde medicijnen en was als arts succesvol. Hij had een groot geloof in de 'rede', het vermogen van mensen om logisch na te denken. Als tijdgenoot van Lodewijk XIV zag hij hoe Lodewijk zijn absolute macht had weten te vergroten. In Engeland gebeurde juist het omgekeerde. Koning Karel I, die niet naar het Engelse parlement wilde luisteren, werd opgepakt en onthoofd. Een burgeroorlog brak uit en na een tijdje zonder koning besloten de Engelsen dat ze toch weer een koning wilden. In 1685 verkreeg de katholieke Jacobus II de troon.

BRON 15

John Locke over absolute heersende vorsten

Voor de onderdanen zorgen zij voor maatregelen, wetten en rechters die de onderlinge vrede en veiligheid moeten waarborgen. Maar de absolute heerser staat zelf boven die wetten, als hij mensen pijn doet of de verkeerde dingen doet is het toch goed omdat hij het doet. Als je dan beschermd wil worden tegen de ellende en schade die hij je aan kan doen, word je beschouwd als een rebel.

Naar: John Locke, Twee verhandelingen over een regering voor burgers, 1689.

Het Engelse parlement zette Jacobus uiteindelijk drie jaar later af, omdat men vreesde dat hij streefde naar absolute macht. Willem III, stadhouder van de Republiek en getrouwd met Mary, de protestantse dochter van Jacobus, hielp om Jacobus te verjagen en werd koning van Engeland. Willem III moest beloven dat hij niets zou doen zonder toestemming van het parlement. De afspraken werden vastgelegd in The Bill of Rights. De Engelsen hadden wat zij wilden: een protestantse koning die niet al te veel macht had. Locke was betrokken bij de voorbereidingen van al deze gebeurtenissen. Het accepteren van de Bill of Rights door Willem III vonden de Engelsen heel belangrijk. Zij noemden dit dan ook de 'Glorious Revolution'.

Gebondenheid aan tijd en plaats

Als je een bron leest, moet je altijd rekening houden met de achtergrond van de schrijver en de tijd waarin deze de bron schreef. Vragen die je over een bron uit de tijd van de revoluties in Engeland en Frankrijk kunt stellen zijn: Wat is de politieke achtergrond van de maker van de bron? Is hij een katholiek of een protestant? Is hij een rijke burger, van adel of juist een arme sloeber? Is hij slachtoffer van bepaalde gebeurtenissen?
Het verschijnsel dat datgene wat mensen schrijven en denken wordt beïnvloed door de tijd waarin ze leven en de positie die ze in de samenleving innemen, noemen we **standplaatsgebondenheid** of **gebondenheid aan tijd en plaats**. Bij John Locke zie je heel duidelijk dat de chaotische tijd waarin hij leefde, waarin er een felle strijd werd gevoerd tussen het Engelse parlement en de vorsten, van invloed is geweest op zijn standpunten.

Montesquieu en de 'scheiding der machten'

Iemand die nog scherper nadacht over een goede verdeling van de macht was Charles de Secondat, baron de Montesquieu. Hij is net als Locke een voorbeeld van iemand die probeerde de verhoudingen binnen de samenleving zo goed mogelijk te bestuderen en dan, net als een natuurkundige, logische conclusies te trekken. Hij was van adellijke komaf en had een positie in het Parlement (het gerechtshof) van Bordeaux. Een baantje dat hij later voor veel geld verkocht.
Zijn kritiek op de Franse samenleving verstopte hij in een roman, waarin hij twee Perzen door Europa liet reizen en alle vreemde en opmerkelijke dingen liet opschrijven in brieven. Hij schreef het boek anoniem en liet het in de Republiek drukken. Het boek was enorm populair, veel Fransen hadden het stiekem ergens in een laatje liggen. Er was veel kritiek op de adel in verwerkt. Montesquieu vond velen van hen ijdele nietsnutten. Ook stond er in het boek veel kritiek op de absolute macht van de koning.

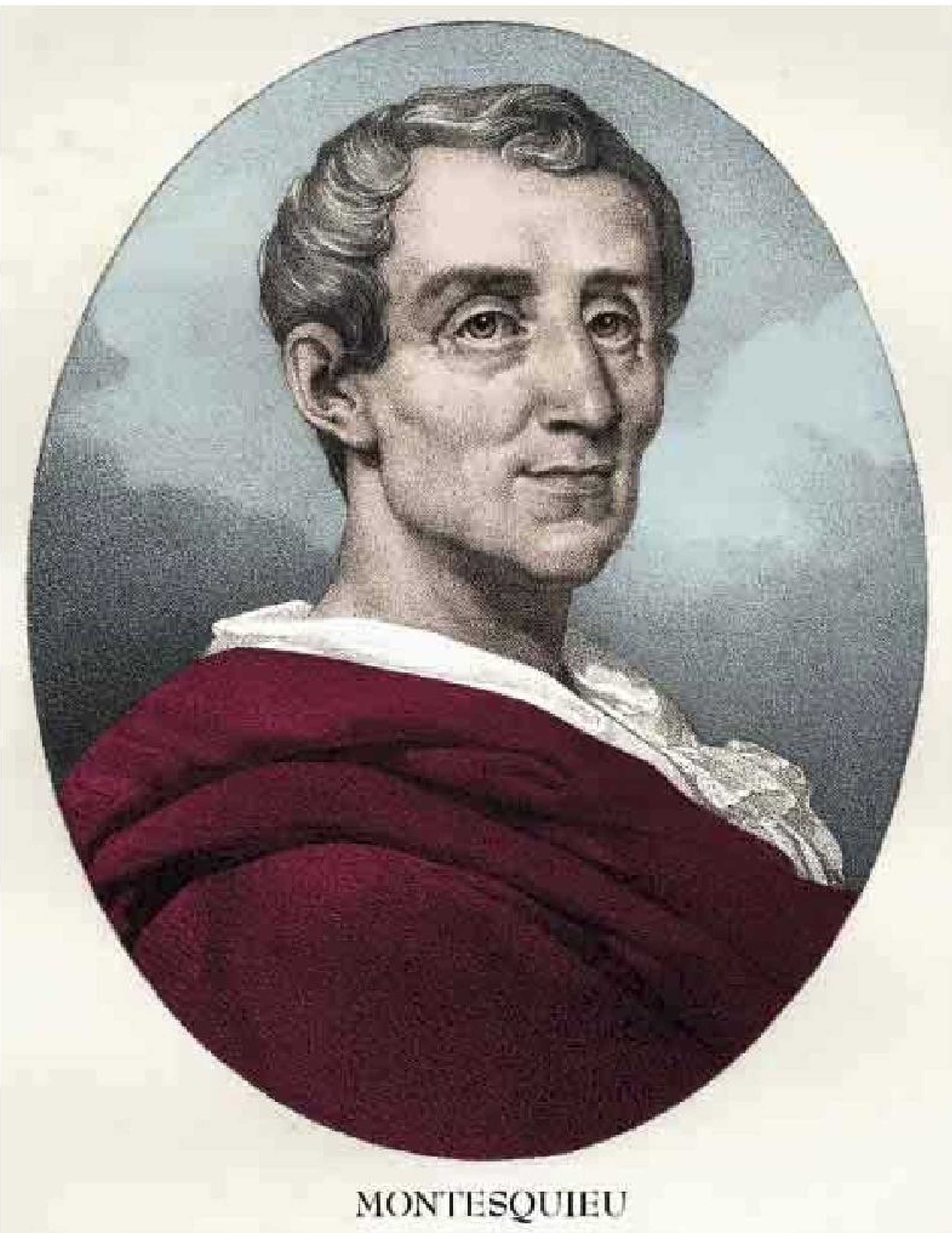
BRON 16

De Perzen ontmoeten een man van adel

Ik ontmoette een man die zo trots was, zijn snuiftabak zó hooghartig gebruikte, zijn neus zo opvallend snoot zonder rekening te houden met wie dan ook, met zoveel kalmte op de grond spuugde en zijn honden met zoveel overdreven aandacht behandelde, dat ik niets anders kon dan hem bewonderen. Ik dacht bij mezelf: Jeetje, als ik me zo zou gedragen aan het Perzische hof. Stel dat we ons zo zouden moeten gedragen als zij, dan zouden we wel heel gemeen moeten zijn. We zouden constant moeten bedenken hoe we de mensen die ons iedere dag hun respect kwamen tonen zouden kunnen beledigen en op hun plaats wijzen.

Uit: Montesquieu, Perzische brieven, 1721.

Later verbleef Montesquieu anderhalf jaar in Engeland en bestudeerde daar de wetten. Hij wilde weten hoe de Engelsen erin geslaagd waren de macht van de koning in te perken. Montesquieu ontwierp daarna de leer van de **Trias Politica** of 'scheiding der machten'. Volgens hem waren er drie machten: ten eerste de wetgevende macht, die het recht heeft om wetten goed of af te keuren, ten tweede de uitvoerende macht, die het recht heeft om te zorgen dat de wetten worden nageleefd en ten derde de rechtsprekende macht. Hij was van mening dat die drie machten nooit in handen van één persoon mogen komen. 'Dan is alles verloren,' schreef Montesquieu. Macht is gevaarlijk en moet altijd begrensd worden. De drie machten moeten elkaar daarom voortdurend controleren en in bedwang houden. Montesquieu wilde dat niemand bang zou zijn van de macht van de staat en dat iedereen in vrijheid zou kunnen leven en werken.

BRON 17 De Franse Verlichtingsfilosoof Charles de Montesquieu.

Verspreiding van de nieuwe ideeën

Het was in Frankrijk niet gemakkelijk vrijuit te discussiëren en boeken te publiceren die kritiek uitten op het bestaande systeem. Veel verlichte denkers kwamen korte of langere tijd in de gevangenis terecht. Boeken moesten in het buitenland gedrukt worden en waren erg duur. Er waren nog geen echte kranten. Populair werden de bijeenkomsten in de salons, georganiseerd door rijke dames. Daar wisselden de filosofen hun ideeën uit, las men elkaar voor uit boeken en maakte muziek.
In 1751 werd alle kennis die tot dan toe bekend was gebundeld en uitgebracht in de Encyclopédie, het belangrijkste werk van de Franse Verlichting, grotendeels georganiseerd door de filosoof Diderot. Veel belangrijke filosofen werkten eraan mee, zoals Rousseau en Voltaire, over wie je in de Verdieping meer leest. Er stonden ook prachtige illustraties in, bijvoorbeeld over de nieuwste uitvindingen die gebruikt werden in bedrijven of onderzoeksinstituten. De boeken werden verboden omdat die de standenmaatschappij en de absolute macht van de koning bekritiseerden. Toch verschenen ze in een voor die tijd enorme oplage: wel vijfduizend stuks.
Zo begrepen velen dat mensen die hun verstand gebruikten, veel konden bereiken en hadden bereikt. In Frankrijk zou een rationeler en rechtvaardiger bestuur kunnen komen.

4 3 Het Ancien Régime

DEELVRAAG

3 **Hoe leefde de Franse bevolking aan de vooravond van de Franse Revolutie?**

BRON 18 Honger en armoede in Frankrijk.

Een achterlijk land

De Engelsman Arthur Young, die in 1787 door Frankrijk reisde, beschreef uitvoerig de verschillen tussen de mensen aan de vooravond van de Franse Revolutie. Steeds weer vergelijkt hij Frankrijk met Engeland en dan steekt hij niet onder stoelen of banken dat hij Frankrijk maar een achtergebleven gebied vindt. Parijs kan niet tippen aan Londen, de wegen zijn waardeloos, het paleis van Versailles vond hij niet veel soeps. In sommige gebieden draagt bijna niemand schoenen. Het werk op het land is vaak slecht georganiseerd. In Engeland hoeven de vrouwen op de boerderijen niet te werken, in Frankrijk lijken de vrouwen bijna al het werk te moeten doen.
Zijn verklaring voor de achterlijke toestand van Frankrijk is dat de mensen die het land bezitten, meestal adellijke lieden en soms rijke burgers, het helemaal verkeerd aanpakken: ze profiteren van het platteland maar interesseren zich totaal niet in de ontwikkeling daarvan. Had hij gelijk?

BRON 19

Een Engelse visie op Frankrijk

De ceremonie van de dag was dat de Koning de Graaf van Berry, zoon van de graaf van D'Artois, de Blauwe Band omhing. Het muziekgezelschap van de koningin was aanwezig in de kapel waar de ceremonie werd uitgevoerd, maar de muziek was nauwelijks te horen. Tijdens de ceremonie zat de koning tussen zijn twee broers en aan zijn houding en onoplettendheid was te merken dat hij waarschijnlijk liever had willen jagen. Dat was heel wat beter geweest dan het aanhoren van een of andere feodale eed. Omdat ik zoveel pompeuze onzin aan moest zien, dacht ik eerst dat het om de kroonprins ging, ik vroeg het een dame naast me. Ze lachte me in m'n gezicht uit, de kroonprins krijgt de Blauwe Band immers direct na zijn geboorte! Dat ik dat niet wist!
De vijfde juli ging ik naar Montauban. De armen zijn hier écht arm. De kinderen gaan gekleed in vreselijke vodden, ze zouden er nog beter uitzien als ze niets aan zouden hebben. Schoenen en kousen zijn luxegoederen. Een knap meisje van een jaar of zes, zeven, gekleed in een enorme hoop vodden, speelde met een stok en lachte naar me, mijn hart kromp ineen om haar zo te zien. Ze bedelde niet en toen ik iets gaf leek ze eerder verbaasd dan dankbaar. Bijna een derde van de landbouwgrond in deze provincie is niet in gebruik en bijna alle landbouwgrond ligt er verwaarloosd bij. Waar halen koningen, ministers parlementen en staten eigenlijk hun vooroordelen vandaan als zij al die miljoenen uitgehongerde en werkloze arme sloebers zien die net zo goed productief zouden kunnen zijn maar door maximale uitbuiting en feodale vooroordelen in deze toestand zijn beland?

Naar: Arthur Young, Reizen door Frankrijk, gepubliceerd in 1792. Dit deel van het reisverslag is uit 1788.

De koning en de standen

Vóór de Franse Revolutie, in de tijd die later het Ancien Régime zou heten, stond de koning aan het hoofd van de regering. Hij nam alle belangrijke beslissingen, of het nu ging over oorlog en vrede of over de belastingen. De theorie van het 'droit divin' rechtvaardigde de positie van de koning. Het betekende dat de koning alleen verantwoording schuldig was aan God. Lodewijk XIV, XV en XVI gingen er allemaal vanuit dat zij het hoogste gezag over hun onderdanen rechtstreeks van God hadden ontvangen.

Net zoals in de meeste Europese landen, was de Franse samenleving in de achttiende eeuw een **standenmaatschappij**. De grote verschillen in rechten en plichten tussen de drie standen, geestelijkheid, adel en burgerij, waren steeds meer een punt van discussie.
De eerste stand was de geestelijkheid, mensen met een functie binnen de katholieke kerk. Sommige van hen waren heel rijk, zoals de bisschoppen. Sommigen waren arm, zoals de dorpspriesters. De katholieke kerk had 10% van het land in haar bezit maar hoefde daarover geen belasting te betalen. De taak van de geestelijkheid was de zielzorg, maar slechts een klein aantal geestelijken was daarbij betrokken. De verlichte denkers ergerden zich aan de bevoorrechte positie van de katholieke kerk. Zij streefden naar een tolerantere samenleving met gelijke rechten voor alle godsdiensten.
De tweede stand bestond uit de adel, mensen met titels als baron of graaf. Hun belangrijkste inkomstenbron was de pacht en andere inkomsten uit het land dat zij bezaten. De adel hoefde geen belasting te betalen omdat zij, zo werd het in die tijd uitgelegd, hun diensten aan het vaderland al betaalden met hun 'bloed': zij vervulden belangrijke functies binnen het leger. Naast militaire adel bestond er ook een administratieve adel: mensen die belangrijke functies in het bestuur en de rechtspraak hadden. Veel edelen verlangden terug naar vroegere tijden toen de koning nog niet zoveel macht naar zich toe had getrokken en de adel nog invloedrijk was in het bestuur.
Alle andere mensen werden ingedeeld bij de derde stand. Dokters, advocaten en kooplieden, maar ook boeren en werklieden uit de steden, in totaal 90% van de bevolking. Het verschil in rijkdom tussen de leden van de derde stand was enorm. De rijke burgers waren het meest ontevreden. Zij hadden niets te vertellen, terwijl zij wel steeds belangrijker waren geworden voor de wetenschappelijke en intellectuele ontwikkeling en de welvaart van de samenleving.

BRON 20

Abbé de Sieyès over de derde stand
'Dus, wat is de Derde Stand? Alles, maar dat alles is geketend en onderdrukt. Wat zou het zijn zonder de bevoorrechte standen? Alles, maar dan vrij en welvarend. Niets kan slagen zonder de Derde Stand en alles zou oneindig veel beter zijn zonder de andere standen.'
Naar: Qu'est-ce que le tiers état?, pamflet, geschreven door Abbé Sieyes, begin 1789.

Boeren en belasting

Er waren dan wel steeds meer rijke burgers, maar de meeste Fransen woonden op het platteland en werkten als boer. Niet overal waren de boeren heel erg arm maar ze moesten wel allemaal veel belasting betalen. Veel grond was in bezit van rijke landeigenaren. In Frankrijk betaalden boeren pacht, vaak in de vorm van een deel van de oogst. Daarnaast moesten zij grondbelasting en een belasting per persoon betalen. Heel erg oneerlijk, omdat de helft van de grond eigendom was van de koning, de adel en de geestelijkheid, terwijl de boeren die de grond pachtten de grondbelasting moesten betalen. Een andere gehate belasting was de *gabelle*, de zoutbelasting. Er werd streng op toegezien dat iedereen de verplichte hoeveelheid zout kocht, wel zeven pond per persoon per jaar!

BRON 21 De drie standen. De derde stand ligt onder een steen waar de eerste en tweede stand op staan. Op de steen staat 'Taille (grondbelasting), Impots (belasting) et Corvees (herendiensten)'.

Verdieping bij 4.3

BRON 22 De terechtstelling van Jean Calas in Toulouse, 1762. Hij werd op gruwelijke wijze ter dood gebracht omdat hij als protestant zijn tot het katholicisme bekeerde zoon vermoord zou hebben. Voltaire zocht het tot op de bodem uit en kwam tot de conclusie dat Calas onschuldig was.

Voltaire, Rousseau en hun navolgers

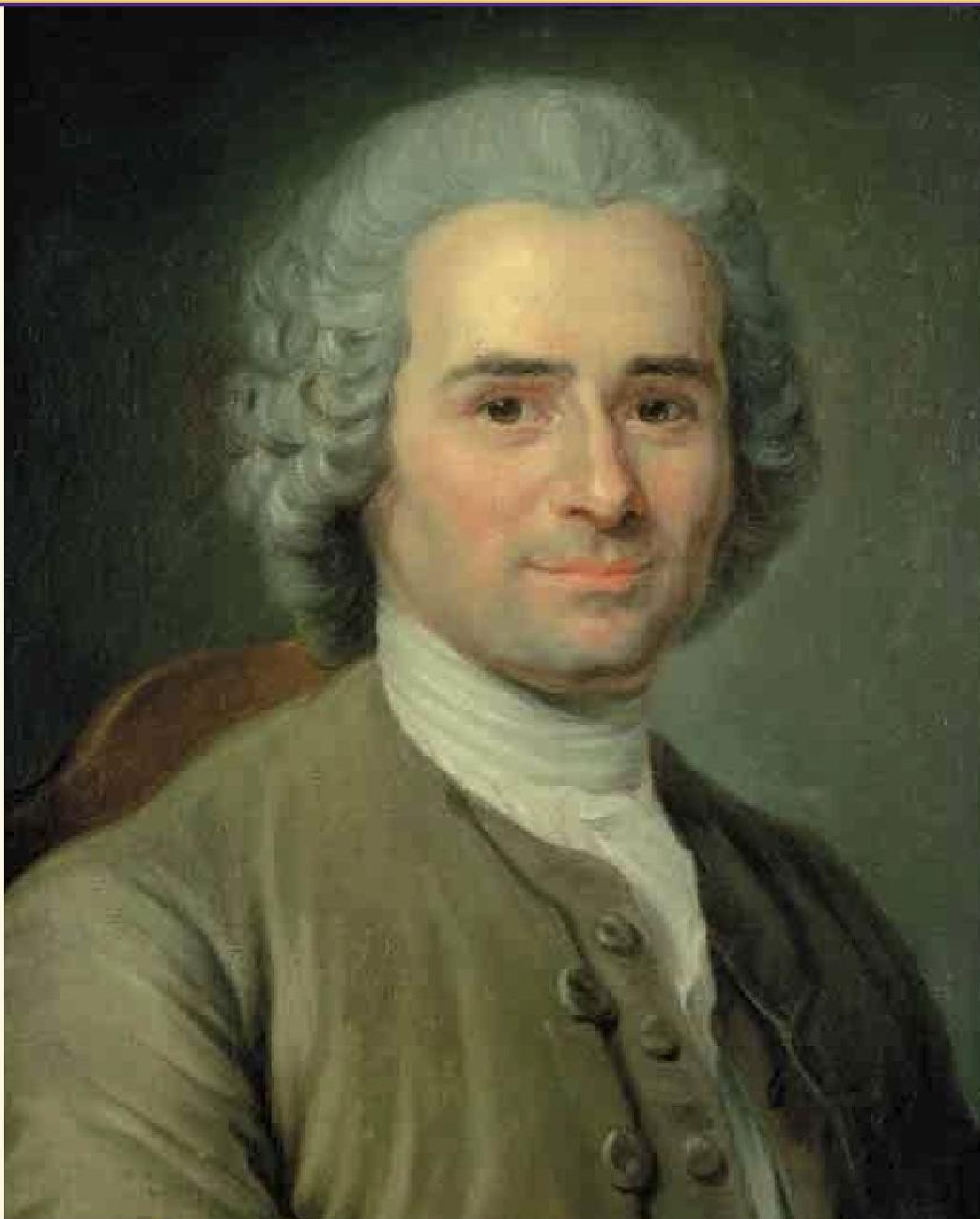
In deze verdieping kom je er met behulp van bronnen achter wat deze filosofen in Frankrijk wilden verbeteren en welke invloed zij hadden op belangrijke (latere) deelnemers aan de Franse Revolutie.
Je leest bronnen van Franse filosofen uit de tijd van de Verlichting en van historici die er later over schreven. Je leest ook bronnen van mensen die zich lieten inspireren door de filosofen. Vraag je steeds het volgende af: Wie schreef dit?, Wanneer was dat? Wat wilde de schrijver bereiken? Welke omstandigheden kunnen de schrijver ertoe gebracht hebben zijn ideeën zo te formuleren?

BRON 23

Voltaire over de vrijheid van geweten en de staat
Voltaire is een van de felste verlichte denkers. Vanwege zijn scherpe pen werd hij verschillende keren in de Bastille opgesloten. Hij streed fanatiek tegen ongelijkheid en religieuze onverdraagzaamheid.
'Mag iedere burger geloven en denken wat volgens zijn eigen inzicht juist is? Dat moet inderdaad kunnen, op voorwaarde dat hij de openbare orde niet verstoort. Van een waardig burger van een staat wordt niet verwacht dat hij het juiste geloof heeft, maar dat hij de gewoontes van het land respecteert. Als het al een misdaad is als iemand geen aanhanger is van het dominante geloof, dan wordt voorbij gegaan aan het feit dat de eerste christenen ook geen aanhangers waren van het dominante geloof en dan worden de daden van de mensen die de eerste christenen martelden goedgepraat.'
Fragment naar: Voltaire, Idées républicaines, 1762.

BRON 24

Voltaire over 'universele tolerantie'
Er is niet veel voor nodig om te bewijzen dat christenen elkaar moeten tolereren. Ik ga zelfs verder en beweer dat we alle mensen als onze broeders moeten beschouwen. Wat!? Een Turk, Jood en een Siamees mijn broeder noemen? Ja, natuurlijk, want zijn we niet allemaal kinderen van dezelfde vader en geschapen door dezelfde God?
Fragment naar: Voltaire, Traité sur la Tolérance, 1763.

BRON 25 Jean Jacques Rousseau (1712-1778), Verlichtingsfilosoof. Hij vond dat de beschaving geen goede uitwerking op de mensen had en hen onvrij maakte. Hij vereerde de natuur. Vooral zijn romans waren enorm populair in Frankrijk. Pastel van Maurice Quentin de la Tour uit 1753.

BRON 27

'Wat is de derde stand?'

Emanuel Joseph Sieyès was een Franse priester die ondanks zijn theologische opleiding voornamelijk geïnteresseerd was in de denkbeelden van de Verlichting. Hij schreef in januari 1789, nog voor het uitbreken van de Franse Revolutie, een pamflet over de derde stand. Hij zou later belangrijke posities bekleden in het bestuur tijdens de Franse Revolutie en tijdens Napoleon.

'Het doel van dit geschrift is nogal eenvoudig. Wij vragen ons slechts drie dingen af.

1 Wat is de derde stand? Alles!
2 Wat is hij tot nu toe in onze staatsvorm geweest? Niets!
3 Wat verlangt hij? Iets te worden!

Het is onmogelijk te zeggen welke plaats de adel en de geestelijkheid in de maatschappij moeten innemen. Dat is hetzelfde als vragen welke plaats zou moeten worden toegekend aan een kwaadaardige ziekte die het zieke lichaam van een man aantast en kwelt.'

Uit: E. Sieyès, Qu'est-ce que le tiers-état? 1789.

BRON 26

Over Rousseau en het maatschappelijk verdrag

In 1762 publiceerde Rousseau zijn beroemdste boek: *Over het maatschappelijk verdrag* (*Du contrat social*). Het boek begint met de openingszin: 'Ieder mens is vrij geboren en overal ligt hij in ketenen.' Rousseau bedoelde hiermee dat de mensen te weinig invloed hadden op hun eigen bestaan en gevangenen waren van de eisen die anderen aan hen stellen. Hij ergerde zich aan de ongelijkheid in de samenleving. In het 'Maatschappelijk verdrag' schrijft Rousseau ook:

'Omdat ieder mens vrij geboren is en over zichzelf mag beslissen, mag niemand hem iets opdragen zonder dat hij er zelf mee instemt. De aanname dat iemand die de zoon is van een slaaf als slaaf geboren is, zou betekenen dat deze niet als mens geboren is.'

De oplossing was volgens hem dat mensen met elkaar vrijwillig afspraken maken om zich te onderwerpen aan de gemeenschappelijke wil. Op die manier konden zowel de belangen van de gemeenschap (de staat) als die van het individu behartigd worden. Door de mensen gelijk te maken voor de wet zouden de andere verschillen tussen de mensen minder belangrijk worden, zoals verschillen in kracht en intelligentie. Rousseau was er ook van overtuigd dat een staat die goed werd bestuurd minder criminaliteit zou kennen en minder gruwelijke straffen. Als iemand zich echter niet aan de in vrijheid gemaakte afspraken wilde houden, kon zo iemand als vijand van de staat beschouwd worden; 'Zo iemand wordt door zijn daden een rebel en landverrader; door de wetten te schenden is hij niet langer een onderdeel van de samenleving. Hij óf de samenleving moet ten onder gaan.'

J.J. Rousseau, Du contrat social, 1762.

4 4 De Franse Revolutie

DEELVRAAG

4 Hoe verliep de Franse Revolutie en waarom liep die uit op de Terreur?

BRON 28 Dit schilderij van de opening van de Staten-Generaal op 5 mei 1789 laat goed zien wat de verschillen waren tussen de afgevaardigden van de verschillende standen. Geschilderd door Auguste Couder in 1839.

De schatkist is leeg

In 1788 was koning Lodewijk XVI behoorlijk in paniek. Van zijn voorgangers had hij een enorme staatsschuld geërfd en alle pogingen daar iets aan te doen waren mislukt. Ministers van Financiën die iets aan de bevoorrechte positie van de eerste en tweede stand hadden willen veranderen, waren steeds door de koning ontslagen omdat hij bang was de steun van die standen te verliezen. Hij en zijn vrouw Marie-Antoinette werden openlijk bekritiseerd, vooral omdat duidelijk was geworden dat de koning en de koningin niets deden om hun eigen uitgaven te beperken. Over Marie-Antoinette gingen de vreselijkste roddels rond. Zij was het symbool geworden voor alles wat mis ging in Frankrijk.

In de herfst riep de koning de **Staten-Generaal** bijeen. Dat was voor het eerst sinds 1614! Doel was om de belastingen anders te gaan heffen, zodat er meer inkomsten zouden zijn voor de schatkist. Aan alle drie de standen werd daarnaast gevraagd klachten van hun eigen stand te verzamelen.

BRON 29

Wensen van de derde stand uit Dourdan

Dat het recht om te jagen de bezittingen van de burgers niet mag schaden en dat burgers altijd hun land mogen betreden, onkruid mogen weghalen en na de oogst het land direct mogen leeghalen.

Dat burgers en gemeentes de corvées (herendiensten) kunnen afkopen door betalingen in geld of goederen en dat de hoogte daarvan bepaald wordt door Zijne Majesteit op basis van het overleg in de Staten-Generaal.

Doléances de Dourdan, Archives Yvelines.

Het land was in rep en roer: wie mogen er worden afgevaardigd? Wat moet er in de klachtendossiers worden opgeschreven? Overal werd gediscussieerd en de discussie ging over meer dan alleen belastingen. De geschriften van filosofen als Voltaire en Rousseau waren nog altijd populair en ideeën over gelijkheid en meer inspraak in het bestuur werden in de cafés en koffiehuizen besproken.

Het ene na het andere pamflet verscheen waarin de derde stand meer rechten opeiste. Spotprenten stelden de bevoorrechte positie van de eerste en tweede stand aan de kaak en bespotten de koning en de koningin.
Om het allemaal nog erger te maken, waren de oogsten die zomer mislukt en volgde een ijskoude winter. In het voorjaar van 1789 waren de prijzen van het brood enorm gestegen en leden de mensen honger. Broodrellen kwamen in het hele land voor.
In die gespannen situatie kwamen de Staten-Generaal op 4 mei 1789 in Versailles bijeen. De opening was plechtig, de afgevaardigden schreden in een lange processie de zaal binnen: 300 voor de eerste stand, 300 voor de tweede stand en 600 voor de derde stand. Iedere stand droeg de voorgeschreven kleding. De eerste stand in hun ambtsgewaden, de tweede in lange jassen van goudbrokaat en de derde stand in zwarte kleding, zonder versierselen. De verschillen waren meteen duidelijk!
De teleurstelling was enorm toen bleek dat de koning iedere stand, zoals vanouds gebruikelijk was, apart wilde laten vergaderen en de stemming niet per hoofd maar per stand wilde laten plaatsvinden. Hoe kon de derde stand op die manier iets voor elkaar krijgen?

Bestorming van de Bastille

De statenleden van de derde stand besloten zich niets meer van de andere standen aan te trekken. Ze riepen zichzelf uit tot **Nationale Vergadering**. Enkele geestelijken en adellijken waren al overgelopen, er volgden er meer. De zaal waar ze tot dan toe hadden vergaderd, werd voor hun neus gesloten en daarom vergaderden zij verder in de nabijgelegen kaatsbaan (een soort sporthal). De afgevaardigden zwoeren een plechtige eed: zij waren de ware vertegenwoordigers van het volk en ze zouden niet eerder weggaan dan dat Frankrijk een **grondwet** zou hebben.
Toen bleek dat de derde stand écht niet van plan was om zoals de koning wilde per stand te stemmen, gaf hij toe. Hij beval de andere standen zich bij de derde stand te voegen. Was de koning om? Nou nee, hij had ondertussen zijn troepen Parijs laten omsingelen. De hongerige inwoners van Parijs waren woedend. Ze lieten zich gemakkelijk ophitsen door mensen die al heel lang op dit moment hadden gewacht. Een van hen, de journalist Camille Desmoulins, sprak de menigte toe. Hij riep: 'Er is voor ons nog maar één kans op redding en dat is wapens te bemachtigen en een kokarde als herkenningsteken dragen.' Zelf trok hij twee pistolen en riep iedereen op zijn voorbeeld te volgen. Later schreef hij hierover dat zijn voorstel met onvoorstelbaar gejuich werd ontvangen. De menigte bestormde de Bastille, de gevangenis die hét symbool van de willekeur van de absolute vorsten was geworden. Overal in het land kwam de arme en hongerige boerenbevolking nu in opstand. Rijke landhuizen en kloosters werden geplunderd, eigendomspapieren verscheurd en verbrand. Het oude bestuur viel uit elkaar.
De afgevaardigden van de derde stand in de Nationale Vergadering hadden dit misschien niet verwacht, maar ze zagen hun kans schoon. In de nacht van 4 op 5 augustus werden de voorrechten van de adel en geestelijkheid afgeschaft. Er werd een verklaring opgesteld: de **Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger**. Iedereen had voortaan recht op vrijheid van godsdienst en van meningsuiting. Iedereen was gelijk voor de wet. Er werd hard gewerkt aan een grondwet om deze rechten vast te leggen. Deze grondwet kwam er daadwerkelijk in 1791. De koning raakte bijna al zijn macht kwijt. Hij stond niet te juichen om de grondwet goed te keuren. Wat moest hij doen?

BRON 30 Anonieme Franse spotprent uit 1789. Op de prent valt te lezen: 'Ik ben geruïneerd omdat ik hem heb vetgemest. En nu weet ik niet wat te doen.'

BRON 31 Bestorming van de Bastille. De Bastille was het symbool van de willekeur van de koning en de onderdrukking van de politieke vrijheden. Voltaire had er bijvoorbeeld vastgezeten. Op het schilderij wordt de directeur (in grijs met wit) tussen twee revolutionairen afgevoerd. Even later wordt hij door de massa vermoord, zijn hoofd afgesneden en op een piek gestoken. Schilderij van een tijdgenoot, anoniem.

De Revolutie leidt tot Terreur

Al vanaf het begin was er veel discussie over de vraag of Frankrijk een koninkrijk moest blijven of een Republiek moest worden. De koning wist niet te overtuigen en nam nogal eens verkeerde besluiten. Hij woonde inmiddels niet meer in Versailles. Een hongerige groep vrouwen uit Parijs had hem gedwongen naar Parijs te verhuizen. Ruim een jaar later probeerde hij te vluchten. Hij werd herkend en gedwongen terug te keren. Was deze koning nog wel te vertrouwen? Ondertussen was het leger nog niet echt onder controle en waren de problemen met de schatkist nog niet opgelost. Veel Franse edelen waren naar het buitenland gevlucht en begonnen daar legers te vormen. De machthebbers van andere Europese landen beschouwden de Revolutie als een grote bedreiging voor hun eigen macht en wilden verhinderen dat die zou overslaan naar hun eigen land. Zij hielpen de gevluchte edelen. Frankrijk begon daarom in 1792 een oorlog tegen Oostenrijk en Pruisen en leed in het begin de ene na de andere nederlaag.
Uiteindelijk kostten al deze gebeurtenissen de koning zijn kop. Hij en zijn vrouw kregen de schuld van het slechte verloop van de oorlog. Hij werd afgezet en Frankrijk werd tot Republiek uitgeroepen. Begin 1793 werden na een spannend proces eerst de koning en later zijn vrouw Marie-Antoinette onthoofd. De spanningen en verdeeldheid namen hierdoor nog verder toe. De gematigde groep, de **Girondijnen**, was extra verdacht omdat daaronder veel voorstanders van de monarchie waren geweest. De radicale groep, de **Jacobijnen** onder leiding van Robespierre, greep de macht. Er volgde een periode die bekend is geworden als de **Terreur**. Er werd afgerekend met iedereen die geen overtuigd voorstander van de Republiek leek te zijn. Robespierre vond dat deze 'vijanden' in het belang van de Republiek verpletterd moesten worden. Terwijl het volk stond te juichen, rolden alleen in Parijs al de hoofden van ruim 13.000 mensen, waaronder de belangrijkste gematigde revolutionairen. Onder het zingen van de Marseillaise, het strijdlied van de Franse Revolutie, ondergingen zij hun lot. In totaal werden in deze periode in Frankrijk 40.000 mensen ter dood gebracht. Robespierre zag overal vijanden en liet uiteindelijk ook mensen uit zijn eigen kring oppakken en vermoorden. Dat leidde tot zijn eigen ondergang. Het parlement, nu de Conventie genaamd, veroordeelde hem en zijn naaste medewerkers op 28 juli 1794 tot de dood door de guillotine.

4 5 Keizer Napoleon

DEELVRAAG
5 Wat veranderde er door de komst van Napoleon?

Napoleon Bonaparte

In een revolutie komen vaak mensen bovendrijven die gebruikmaken van de nieuwe situatie en de kans om hogerop te komen met beide handen aangrijpen. Zo iemand was Napoleon. Afkomstig uit een verarmde adellijke familie van het eiland Corsica, viel hij al snel op als kundig legeraanvoerder.
De regering die na de periode van de Terreur de macht had overgenomen in Frankrijk was niet populair. De oorlog verliep beter maar er was veel corruptie. Sommige mensen verdienden schatten aan de oorlog, terwijl aan de andere kant de honger en armoede niet minder waren. Een koningsgezinde opstand dreigde Parijs in chaos te storten. Op koelbloedige wijze liet Napoleon Bonaparte in de straten van Parijs met artillerie schieten op de contrarevolutionairen. Zo redde Napoleon de Revolutie en als beloning kreeg hij het bevel over het Frans-Italiaanse leger. Na enkele grote successen op het slagveld zagen de meeste Fransen Napoleon als de sterke man die orde op zaken kon stellen. Het kostte hem weinig moeite om na een staatsgreep in 1799 de macht voor zichzelf op te eisen. Eén ding had hij geleerd van de Revolutie: bij iedere verandering hoort een nieuwe grondwet. Hij ging onmiddellijk aan de slag, want hij hield niet alleen van het bedenken van strijdplannen voor zijn legers, hij zag zichzelf ook als wetgever.

De revolutiegeneraal wordt keizer

Napoleon liet alle wetten en regels vastleggen in één wetboek, de **Code Napoléon**. Daarin regelde hij dat overal en voor iedereen dezelfde wetten en straffen golden. Verder zorgde hij ervoor dat heel Frankrijk weer vanuit één plaats bestuurd werd en verbeterde hij het onderwijs. In de buitenlandse gebieden die hij had veroverd, golden deze wetten ook. Hij liet daar, net als in Frankrijk, de standenmaatschappij en de horigheid afschaffen. Om zijn eigen macht te onderstrepen, kroonde Napoleon zichzelf in 1804 tot keizer. Napoleon wilde alles het liefst alleen doen. Inspraak van het volk vond hij zonde van zijn tijd. De vrijheid van meningsuiting was in zijn keizerrijk weer afgeschaft. Hij liet iedereen in de gaten houden en voerde ook de censuur weer in.
Ondertussen gingen de oorlogen gewoon verder. Napoleon moest en zou successen op het slagveld behalen. Daardoor bleef hij populair. Al ten tijde van de Terreur was er een nieuw systeem in Frankrijk ingevoerd om aan soldaten te komen, de 'Levée en masse', een soort dienstplicht.

BRON 32 Napoleon liet zich graag afbeelden als groot leider en legeraanvoerder. Van buitenbeentje uit Corsica werkte hij zich op tot keizer. Schilderij van Louis David uit 1800.

Napoleon weet niet van ophouden

Napoleon wilde Engeland met zijn koloniën en opkomende industrie op de knieën krijgen, maar durfde een overtocht niet aan. Uiteindelijk probeerde hij Engeland uit te putten door het Continentaal Stelsel in te voeren. Hij verbood alle handel met Engeland vanaf het Europese continent. De Engelsen konden dit natuurlijk niet zomaar laten gebeuren. Stukje bij beetje heroverden zij belangrijke Spaanse en Portugese havens. Rusland, dat door Napoleon was gedwongen mee te doen aan het **Continentaal Stelsel**, hield zich niet aan de bepalingen ervan. Napoleon voelde zich uitgedaagd.
Napoleon dacht steeds meer aan zijn eigen positie en steeds minder aan zijn manschappen. Hij trok in juni 1812 met een enorm leger van ruim 600.000 soldaten naar Moskou, diep in Rusland. Het leidde tot niets. In november had hij nog maar 150.000 man over. De Russen voerden onverwachte aanvallen uit en stalen voedsel, munitie en reserveonderdelen. De tactiek van de verschroeide aarde deed de rest: er was nergens iets bruikbaars te vinden voor de Franse soldaten, omdat de Russen de dorpen en steden waar zij doorheen trokken in brand staken.

BRON 33 Dit schilderij van Clément-Auguste Andrieux uit 1852 laat zien hoe Napoleon op 18 juni 1815 bij Waterloo werd verslagen. Voor het eerst stond hij oog in oog met zijn grote tegenstander, de Engelse generaal Wellington. Tegen de gezamenlijke legers van Engelsen, Nederlanders en Pruisen bleek hij niet op te kunnen.

Napoleon liet zijn soldaten in de steek en ging ervandoor. Zij waren niet op de inmiddels invallende winter voorbereid. Uiteindelijk keerden maar rond de 18.000 soldaten terug. Een jaar later versloeg een enorm leger, bestaande uit Russische, Oostenrijkse en Pruisische troepen Napoleon bij Leipzig. Hij werd verbannen naar het eiland Elba.
In Frankrijk bleef Napoleon populair. In 1815 ontsnapte hij van het eiland en binnen 100 dagen wist hij weer een enorm leger op de been te krijgen. De andere Europeanen waren een stuk minder enthousiast. De verontruste geallieerden verzamelden hun legers nu in de Zuidelijke Nederlanden en versloegen Napoleon voorgoed bij Waterloo, een dorpje in de buurt van Brussel. Hij werd nu verbannen naar een klein eilandje midden in de Atlantische Oceaan, St. Helena. Daar kon hij zijn memoires gaan schrijven.

Wat bleef er over van de idealen van de Franse Revolutie?

Na de definitieve verbanning van Napoleon keerde de broer van Lodewijk XVI terug naar Frankrijk als koning Lodewijk XVIII. Maar de bestuurlijke en maatschappelijke verhoudingen van voor de Franse Revolutie kwamen niet meer terug. Er kwam een grondwet waarin de macht van de nieuwe koning werd beperkt. Ook in de meeste Europese landen die door de Fransen bezet waren geweest, gold voortaan een grondwet die de macht van de vorst beperkte en alle mensen voor de wet gelijk maakte. Godsdiensten werden niet meer achtergesteld. Het bleek bovendien heel handig dat door de praktische maatregelen van Napoleon zoals de invoering van achternamen en huisnummers er veel efficiënter bestuurd kon worden.
In de dagelijkse praktijk probeerden de vorsten toch hun macht te herstellen en bleven discriminatie of achterstelling van groepen mensen bestaan. Het bleek achteraf toch moeilijk om de idealen van de Verlichting helemaal in te voeren; dat zou nog heel wat jaren van maatschappelijke strijd vergen.

Verdieping bij 4.5

Verlichtingsidealen in Nederland

In deze Verdieping kom je te weten welke invloed de Verlichtingsidealen hier in de periode tussen 1787 en 1815 hadden en hoe de Fransen bijdroegen aan het ontstaan van het moderne Nederland zoals we dat nu nog kennen. Je komt daarachter door kennis te maken met een aantal personen die daarbij een rol speelden: Joan Derk van der Capellen tot den Pol, Hendrik Daendels, koning Lodewijk Napoleon en koning Willem I. Wie van hen droeg het meeste bij aan de invoering van Verlichtingsidealen in Nederland? En wie het minste?

BRON 34 Portret van Joan Derk van der Capellen tot den Pol in de vorm van een grafmonument. Op de lans een vrijheidshoed en op de achtergrond een vallende ster.

Nog voordat de Franse Revolutie uitbrak, probeerden ook in de Republiek diverse groepen mensen een revolutie op gang te brengen. Zij lieten zich onder andere inspireren door het pamflet 'Aan het volk van Nederland', dat was geschreven door Joan Derk van der Capellen tot den Pol. Hoewel hij zelf van adel was, verzette hij zich tegen het machtsmisbruik van de adel uit Overijssel. Hij zat in de Staten van Overijssel, maar werd daar vanwege zijn kritiek op stadhouder Willem V uitgezet.
Zijn denkbeelden werden enorm populair, zijn navolgers noemden zich **patriotten**. Overal in de Republiek ontstonden patriottische clubs, die streefden naar meer invloed van het volk. Zij begonnen zich te bewapenen en wilden de regenten en stadhouder verjagen. De **Patriottenbeweging**, zoals deze opstand genoemd is, mislukte echter en een flink aantal patriotten vluchtte naar Frankrijk. Toen in 1795 de Fransen de Republiek binnenvielen en in hun kielzog de gevluchte patriotten meekwamen, dachten verlichte mensen dat nu eindelijk hun idealen uitgevoerd konden worden. Na drie jaren geruzie kwam in 1798 de Staatsregeling tot stand. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden werd opgeheven en heette voortaan de **Bataafse Republiek**. De Fransen wilden echter meer invloed op het bestuur en Napoleon stuurde in 1806 zijn broer Lodewijk Napoleon. Lodewijk werd koning van het koninkrijk Holland. Hij maakte van het koninkrijk Holland een echte gecentraliseerde eenheidsstaat en liet de Nederlandse taal standaardiseren. Er kwam een Schoolwet om het onderwijs te verbeteren. Zijn broer Napoleon vond dat Lodewijk Napoleon te veel de belangen van het koninkrijk Holland behartigde en te weinig deed voor Frankrijk. Hij stuurde zijn broer weg en lijfde Holland bij Frankrijk in. Na de verbanning van Napoleon besloten de andere landen tijdens het Congres van Wenen (1814-1815) dat prins Willem Frederik, zoon van de laatste stadhouder Willem V, nu koning (Willem I) van Nederland, België en Luxemburg moest worden.

BRON 35

Joan Derk van der Capellen tot den Pol verzette zich tegen de herendiensten die de Overijsselse boeren voor de adellijke grondbezitters moeten doen.
'Alle mensen zijn met dezelfde vermogens van lichaam en ziel begiftigd, door dezelfde noden gekweld, door dezelfde verlangens gedreven, aan dezelfde kwalen onderhevig, tot hetzelfde einde – de dood – voorbestemd. Of het geluk de één gunstig gezind is geweest en de ander juist niet, dat kan geen wezenlijk verschil uitmaken. Dat geeft hem die kundig, rijk of sterk is niet het recht om zijn minder met aardse goederen gezegende, minder bekwame, zwakkere naaste als zijn eigendom te beschouwen en te gebruiken. De natuur kent geen meesters en slaven.
Uit een redevoering van Joan Derk van der Capellen tot den Pol voor de Staten van Overijssel in 1778.

BRON 36 Op dit schilderij van A. de Lelie en E. van Drielst uit 1795 zie je een Nederlandse generaal in Franse dienst, Herman Willem Daendels. Hij wijst in de richting van Amsterdam, waar hij iemand heen stuurde om ervoor te zorgen dat Amsterdam op tijd een bestuur van patriotten zou krijgen en niet hoefde te worden aangevallen door de Fransen.

Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens Willem I

Nederland werd onder Willem I een constitutionele monarchie, waarbinnen koning Willem I veel macht had. Op 2 december 1813 legde hij een eed af op het voorlopig ontwerp van de grondwet. Hierdoor was Willem I geen absoluut vorst meer. Hij werd bijgestaan door ministers, maar die hadden weinig te vertellen: de koning kon ze ontslaan wanneer hij wilde. Er was een parlement, de Staten-Generaal, dat jaarlijks de begroting kon vaststellen. De koning kon het parlement omzeilen door de mogelijkheid om via Koninklijke Besluiten te regeren, een mogelijkheid die ook in de grondwet stond omschreven. Slechts een klein aantal rijke mannen had kiesrecht. Alle bestaande godsdiensten kregen recht op gelijke bescherming en iedereen was gelijk voor de wet. Ook stond in de grondwet dat de overheid zorg moest dragen voor het onderwijs en jaarlijks verslag moest doen van de stand van zaken binnen het onderwijs.

BRON 37 Lodewijk Napoleon, broer van keizer Napoleon Bonaparte, koning van het Koninkrijk Holland 1806-1810 Schilderij van Charles Howard Hodges, 1808.

BRON 38 Koning Willem I in vol ornaat. Schilderij uit 1819 door Joseph Paelinck.

4 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Het streven van vorsten naar absolute macht
2 Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
3 De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

JE WEET

Waardoor de Franse Revolutie ontstond en welke politieke en maatschappelijke veranderingen die teweegbracht.

1 Hoe Lodewijk XIV Frankrijk bestuurde
2 Welke kritiek de Verlichtingsfilosofen op de absolute heersers hadden en welke ideeën zij hadden over politiek en bestuur
3 Hoe de Franse bevolking leefde aan de vooravond van de Franse Revolutie
4 Hoe de Franse Revolutie verliep
5 Wat er veranderde door de komst van Napoleon

JE KUNT

Je kunt je inleven in het denken en handelen van personen uit een andere tijd en in hun leefomstandigheden. Bij het beoordelen van gebeurtenissen en personen kun je rekening houden met gebondenheid aan tijd en plaats. Je bent je ervan bewust dat je bij het beoordelen van gebeurtenissen en personen zelf ook bent gebonden aan jouw eigen tijd en plaats.

BEGRIPPEN

absolutisme
Manier van regeren waarbij de vorst alle macht in handen heeft omdat God hem al die macht gegeven zou hebben.

Ancien Régime
Maatschappelijke orde van voor de Franse revolutie, die gekenmerkt wordt door feodaliteit, horigheid en het streven van vorsten naar absolute macht.

Bataafse Republiek
Nederland van 1795 tot 1801, toen de patriotten de macht hadden, gesteund door de Franse bezetter.

Code Napoléon
Wetboek dat Napoleon liet opstellen en waarin gelijkheid voor de wet was opgenomen. De Code Napoléon vormt nog steeds de basis van het burgerlijk wetboek in veel Europese landen.

1650

1661-1715 ▸ Lodewijk XIV regeert Frankrijk persoonlijk

TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN (1600-1700)

TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)

1685 ▸ Edict van Nantes opgeheven

1700

1750

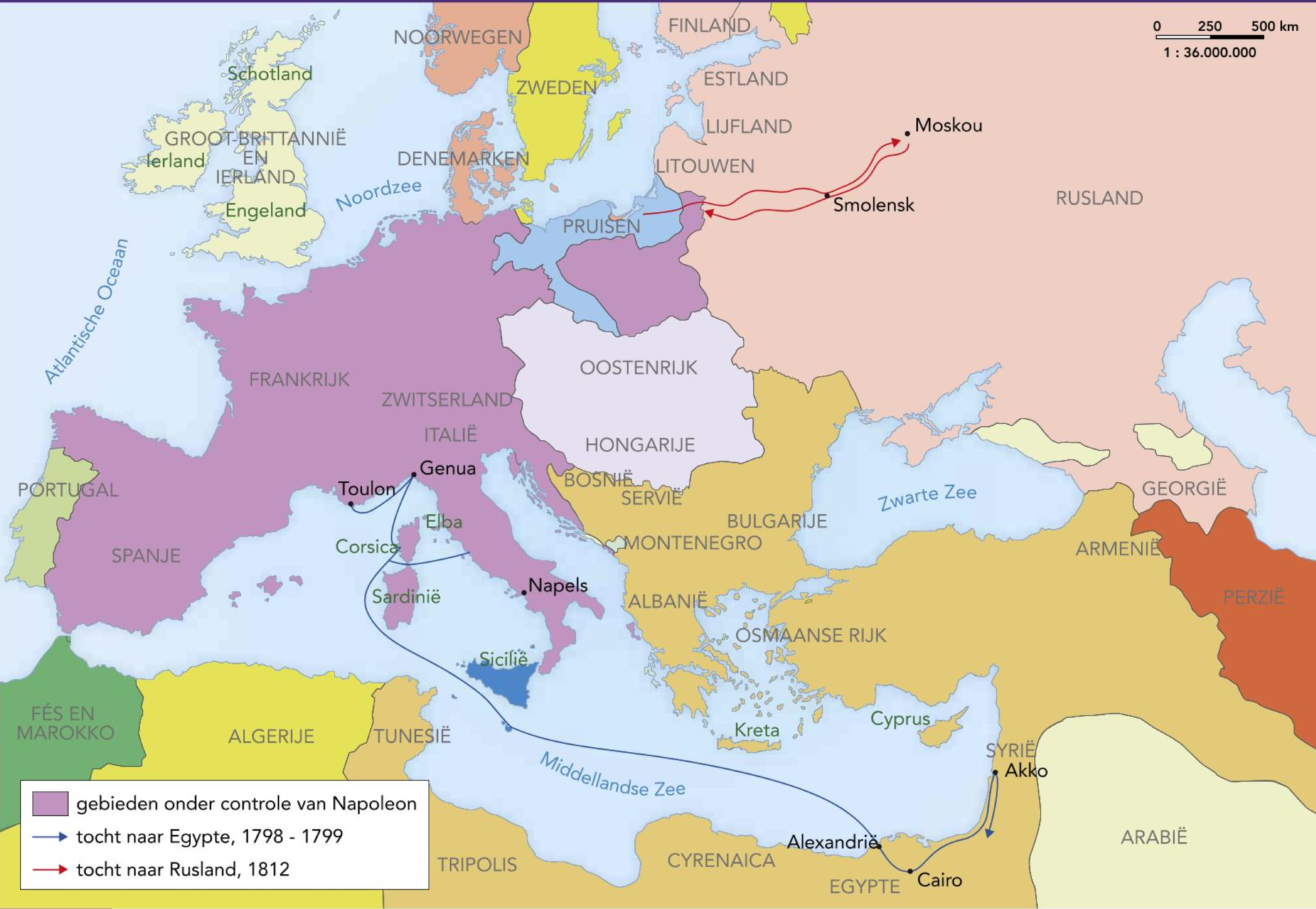
1762 ▸ Rousseau publiceert het Sociaal Contract

1781-1787 ▸ Patriottenbeweging
1789 ▸ start Franse Revolutie
1793 ▸ Lodewijk XVI wordt onthoofd
1795-1801 ▸ Bataafse Republiek
1799 ▸ Napoleon pleegt een staatsgreep en wordt alleenheerser

1800

1804 ▸ Napoleon kroont zichzelf tot keizer
1812 ▸ Napoleons tocht naar Rusland

1815 ▸ Slag bij Waterloo

BRON 39 De veroveringen van Napoleon.

Continentaal Stelsel
Napoleon probeerde door een handelsverbod van het Europese vasteland met Engeland Engeland uit te putten en te verslaan.

Franse Revolutie
Gewelddadige omverwerping van het oude bestuur in Frankrijk.

Girondijnen
Gematigde politieke groepering tijdens de Franse Revolutie die wel hervormingen wilde, maar de monarchie niet wilde afschaffen. De aanhangers wilden verder zonder geweld de Franse maatschappij hervormen.

grondwet
Een wet waarin wordt vastgelegd hoe het bestuur van een land is geregeld en waarin de grondrechten van de burgers zijn opgenomen.

Jacobijnen
Radicale politieke groepering tijdens de Franse Revolutie die verdergaande hervormingen wilde en tegen de monarchie was.

Nationale Vergadering
Het parlement van Frankrijk tijdens de Franse Revolutie dat de standenmaatschappij afschafte en dat de eerste grondwet opstelde waarin de macht van de koning werd beperkt.

Patriottenbeweging (patriotten)
Politieke stroming in de Republiek die op basis van Verlichtingsdenkbeelden democratisering van het bestuur wilde.

rationalisme
Filosofische stroming die ervan uitgaat dat het gebruik van het verstand (ratio) de bron is van kennis (en niet geloof, Bijbel of tradities).

standenmaatschappij
Samenleving die verdeeld is in sociale lagen waarbij sommige standen veel meer rechten hebben dan andere standen.

Terreur
Periode van 1792-1794 waarin radicale revolutionairen in Frankrijk de macht hebben en veel tegenstanders op de guillotine onthoofden.

Trias Politica
Politiek systeem, bedacht door de filosoof Montesquieu, waarin drie machten worden onderscheiden, de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht. De drie machten moeten gescheiden blijven.

Verklaring van de rechten van de mens en van de burger
Verklaring die tijdens de Franse revolutie werd opgesteld en waarin de grondrechten van de mens zijn verwerkt. Latere grondwetten en ook de moderne Verklaring van de rechten van de mens zijn hierop gebaseerd.

Verlichting
Denkstroming uit de achttiende eeuw die het gebruik van het eigen verstand centraal stelde. Door meer kennis te verwerven is een betere samenleving te realiseren.

5 Fabrikanten en arbeiders

BRON 1 William Bell Scott maakte in 1861 een schilderij, met de titel Iron and coal, waarin hij wilde laten zien wat voor grootse resultaten de Industriële Revolutie had opgeleverd.

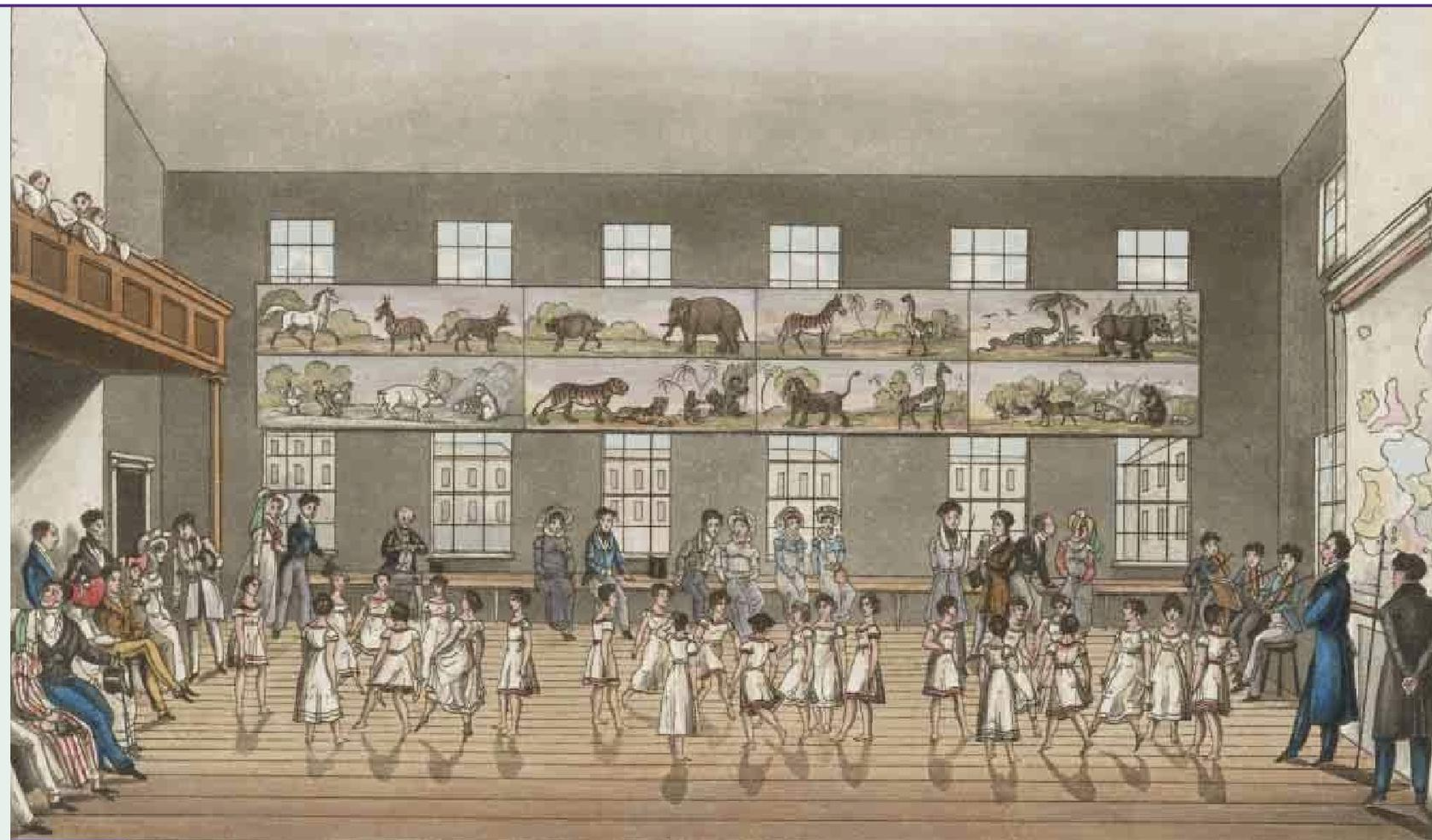

VROEGMODERNE TIJD

TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

Op het schilderij van William Bell Scott zijn op de voorgrond arbeiders met zware hamers in de weer om het gloeiende ijzer in de gewenste vorm te slaan. Ze zijn als sterke en tevreden arbeiders afgebeeld. Op de achtergrond is te zien waarvoor het ijzer zoal gebruikt kon worden (onder andere locomotieven en ijzeren bruggen). Met het schilderij benadrukte Scott de positieve kanten van het veranderingsproces dat de Industriële Revolutie genoemd wordt.
Maar in de beginperiode van dit proces hadden de arbeiders allerminst redenen om blij en tevreden te zijn. Ze moesten lange arbeidsdagen maken onder onveilige omstandigheden. Het eentonige werk werd slecht betaald. Bovendien waren de woonomstandigheden in de snel groeiende industriesteden slecht. De arbeiders woonden in kleine en vochtige huisjes, er was geen riolering of waterleiding en de straten waren onverhard en smerig.

BRON 2 Behalve een school en een kinderopvang stichtte Robert Owen in New Lanark ook het Institute for the Formation of the Character. Hier waren niet alleen voor kinderen, maar ook voor volwassenen, onderwijs en culturele activiteiten. Dansen nam daarbij een belangrijke plaats in. Een anonieme tekening uit het begin van de negentiende eeuw.

Robert Owen

Maar er waren ook fabrikanten die hun arbeiders beter behandelden. Het meest bekende voorbeeld is Robert Owen. Hij probeerde op zijn onderneming de arbeiders een menswaardig bestaan te verschaffen.
Robert Owen werd in 1771 geboren in Newtown (in Wales). Hij was het zesde kind in een gezin, waarvan de vader zadelmaker en hoefsmid was. Hij was zeer leergierig en op zijn tiende las hij al boeken die eigenlijk voor volwassenen bestemd waren. Op zijn negende ging hij een jaar in een plaatselijke winkel werken. Daarna vertrok hij naar Londen en vervolgens naar Manchester, het centrum van de opkomende Engelse katoenindustrie. Zijn tweede poging om een eigen bedrijf op te starten werd een succes. Een fabrikant die het talent van Owen zag, vroeg hem om bedrijfsleider te worden in een stoomspinnerij. Amper twintig jaar oud gaf Robert Owen leiding aan een groep van 500 arbeiders. In 1800 werd hij directeur van New Lanark, een textielfabriek bij een waterval in de Schotse rivier Clyde. Owen wilde bewijzen dat een fabriek winstgevend kan zijn zonder de arbeiders uit te buiten. Zijn stelling was: 'Een fabriek met een gezonde en intelligente arbeidersbevolking kan beter en meer produceren'. In New Lanark liet hij een verdieping bouwen op elke arbeiderswoning, waardoor die een aparte woonkamer en slaapkamer kregen. Hij bond de strijd aan met de sterke drank, hij verhoogde de lonen en hij verkortte de arbeidstijd. Owen wilde aantonen dat de snelle industriële ontwikkeling niet per se tot ellende voor de arbeiders hoefde te leiden.

Ook nam Owen het initiatief voor sociale voorzieningen. Zo kwam er een fonds voor zieke arbeiders, waarvoor een klein deel van het loon werd ingehouden. De bewoners konden terecht in een eigen dorpswinkel voor goede en goedkope levensmiddelen. In plaats van de gebruikelijke goedkope alcoholische dranken was daar goede whisky te koop. De leeftijdsgrens voor kinderarbeid werd verhoogd tot tien jaar en de werkdag werd voor iedereen bekort. Het bedrijf maakte in het begin goede winsten, ondanks de extra uitgaven voor het personeel.

Voor de meeste andere fabrikanten waren de belangen van de arbeiders ondergeschikt aan het maken van een zo hoog mogelijke winst. Dit had tot gevolg dat tijdens de beginfase van de Industriële Revolutie de werk- en leefomstandigheden van de arbeiders slecht waren. In dit hoofdstuk staan het hoe en het waarom van dit proces centraal.
Door de Industriële Revolutie veranderde er veel. Niet alleen tussen bevolkingsgroepen onderling, maar ook in de verhouding tussen stad en platteland. Zelfs de verhoudingen tussen de verschillende continenten wijzigden grondig. Met de gevolgen hiervan hebben we tot vandaag de dag te maken.

Het belang van de Industriële Revolutie

Door het opdelen van gemeenschappelijke grond, betere bewerking van de grond, aandacht voor zaadselectie, zaaien in rijen, gebruik van mest en kunstmest kwam er meer en beter voedsel beschikbaar. Daardoor groeide de bevolking sterk. Deze gunstige ontwikkeling had echter

ook een schaduwkant: deze groeiende groep mensen moest ook werk hebben. De nieuwe banen werden vooral in de secundaire sector gevonden, in de nijverheid.
Aan het eind van de Tijd van pruiken en revoluties pasten ondernemende ambachtslieden in Engeland in de textielindustrie een aantal nieuwe technische vindingen toe. Dit leidde tot ingrijpende veranderingen in het productieproces. Voortaan werd niet meer thuis met gereedschap en kleine houten apparaten gewerkt, maar in fabrieken met grote ijzeren machines. Deze fabrieken stonden niet meer op het platteland, maar in steden, die snel groeiden. De machines werden niet meer met spierkracht in beweging gebracht, maar met water- of stoomkracht. Dit veranderingsproces leidde tot grote spanningen op sociaal gebied: veel vakmensen waren bang dat hun werk door machines zou worden overgenomen. Een groep, de Luddieten, ging zelfs zo ver dat ze eropuit trokken om de machines kapot te slaan.
Door de Industriële Revolutie veranderden de sociale verhoudingen. Er ontstonden twee belangrijke nieuwe groepen in de samenleving: de fabrikanten en de fabrieksarbeiders. De belangen van deze beide groepen waren tegengesteld aan elkaar. Beide groepen probeerden zo goed mogelijk voor de eigen belangen op te komen. Hiertoe bundelden zij hun krachten, en er ontstonden vakbonden en politieke stromingen die zich voor hun belangen inzetten. Deze belangentegenstelling bestaat tot op de dag van vandaag.
De fabrieken maakten een enorme hoeveelheid producten. Hiervoor waren veel grondstoffen nodig. Deze konden lang niet allemaal in Engelse bodem gevonden of verbouwd worden. De Engelsen veroverden grote delen van Afrika en Azië. Zij maakten van deze gebieden koloniën, niet alleen om er handel te drijven in kostbare producten, maar nu vooral om er grondstoffen te halen en eindproducten te verkopen. De Industriële Revolutie maakte, nog meer dan voorheen, de verschillende delen in de wereld van elkaar afhankelijk.

BRON 3 De fabriek van Robert Owen in New Lanark staat nu als beschermd monument op de Werelderfgoedlijst van de Unesco. Een deel van het complex is ingericht als museum.
De opgestelde machines, zoals deze spinning mules op een foto uit 2005, worden tijdens rondleidingen nog altijd gebruikt.

KENMERKENDE ASPECTEN
1 De wetenschappelijke revolutie
2 De Industriële Revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
3 Discussies over de 'sociale kwestie'
4 De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
5 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

HOOFDVRAAG
Hoe zorgde de Industriële Revolutie voor grote veranderingen in de westerse wereld en in de koloniën?

DEELVRAGEN
1 Op welke manier maakten de agrarische revolutie en de demografische revolutie de Industriële Revolutie mogelijk?
2 Door welke uitvindingen vond de overgang plaats van huisnijverheid naar het werken in fabrieken?
3 Wat waren de werk- en leefomstandigheden in de snel groeiende industriesteden tijdens de Industriële Revolutie?
4 Hoe en waarom veranderde na 1850 de verhouding tussen West-Europa en de gebieden in Afrika en Azië?
5 Welke belangengroepen ontstonden om de positie van de arbeiders te verbeteren en de belangen van de fabrikanten te verdedigen?

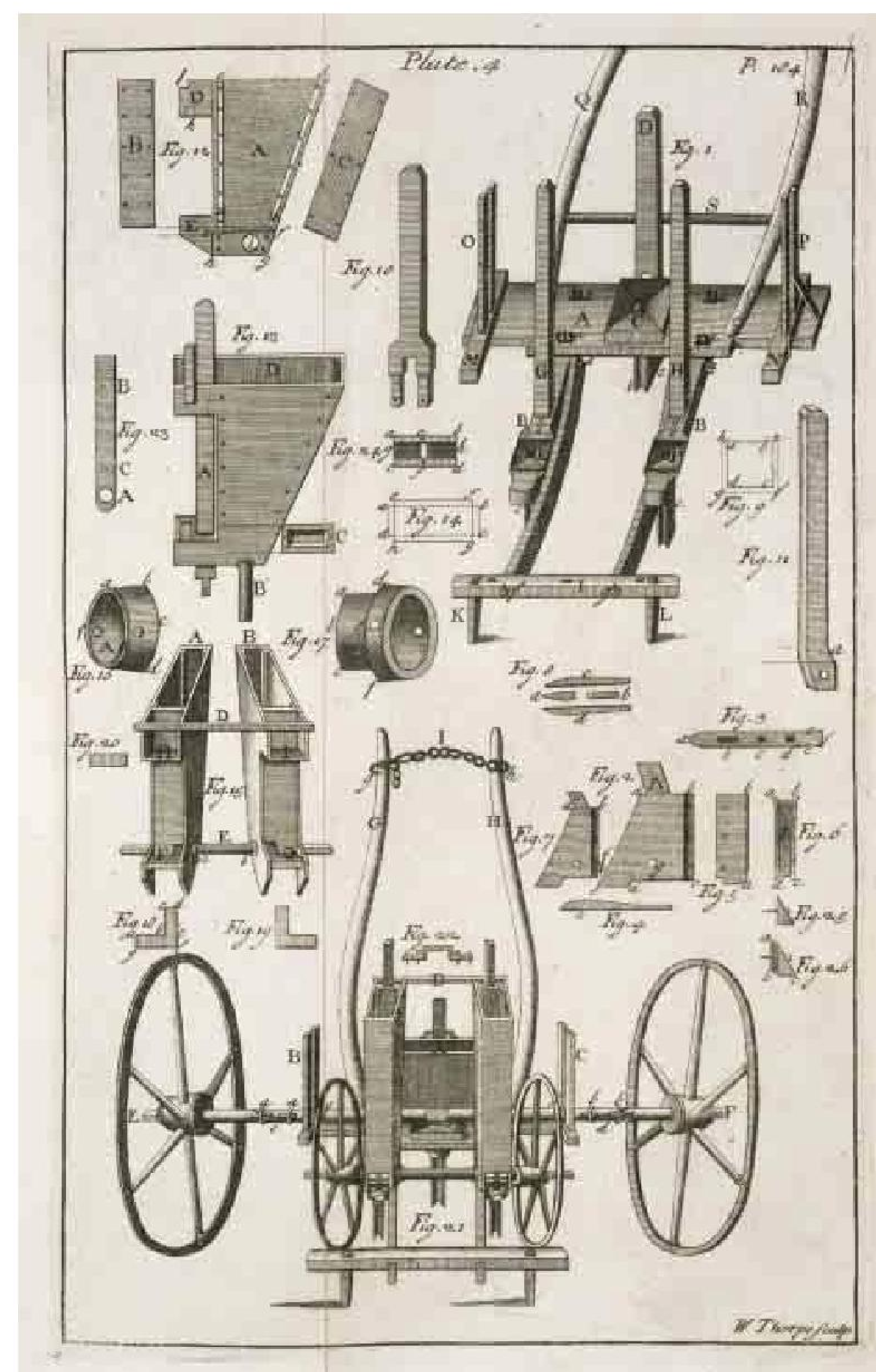
5 1 Agrarische en demografische revolutie

DEELVRAAG

1 Op welke manier maakten de agrarische revolutie en de demografische revolutie de Industriële Revolutie mogelijk?

Tegen verspilling

Jethro Tull (1674-1741) was de zoon van een edelman uit Berkshire (in Engeland). Hij studeerde aan de beroemde universiteit van Oxford. Een grote carrière in het leger of de politiek leek voor hem weggelegd. Maar zijn zwakke gezondheid gooide roet in het eten. Om aan te sterken maakte hij een rondreis door Europa. Hier maakte hij kennis met tal van nieuwe ideeën en opvattingen. Terug in Engeland ging Jethro Tull aan de slag op het landgoed van zijn ouders. Hij stoorde zich aan de verspilling. Vooral bij het zaaien ging veel verloren. Doordat de boeren het zaad met de hand uitstrooiden, kwam veel zaad op verkeerde plekken terecht. Jethro Tull bedacht en bouwde een zaaimachine. Die maakte in drie of meer parallelle rijen op gelijkmatige afstand van elkaar gaatjes in de grond voor één zaadje. Dezelfde machine maakte de met zaad gevulde gaatjes ook weer dicht. De resultaten waren verbluffend: met dezelfde hoeveelheid zaaizaad werden de oogsten acht keer zo groot.

BRON 4 Jethro Tull schreef boeken waarin hij zijn ideeën over moderne landbouw en landbouwmachines aan het grote publiek presenteerde. *Horse-hoeing husbandry* (vierde druk uit 1762) bevatte gedetailleerde tekeningen waarin de werking van zijn rijenzaaimachine werd uitgelegd. Dit soort tekeningen verscheen ook in de *Encyclopédie*, die in deze jaren in Frankrijk werd uitgegeven (zie hoofdstuk 4).

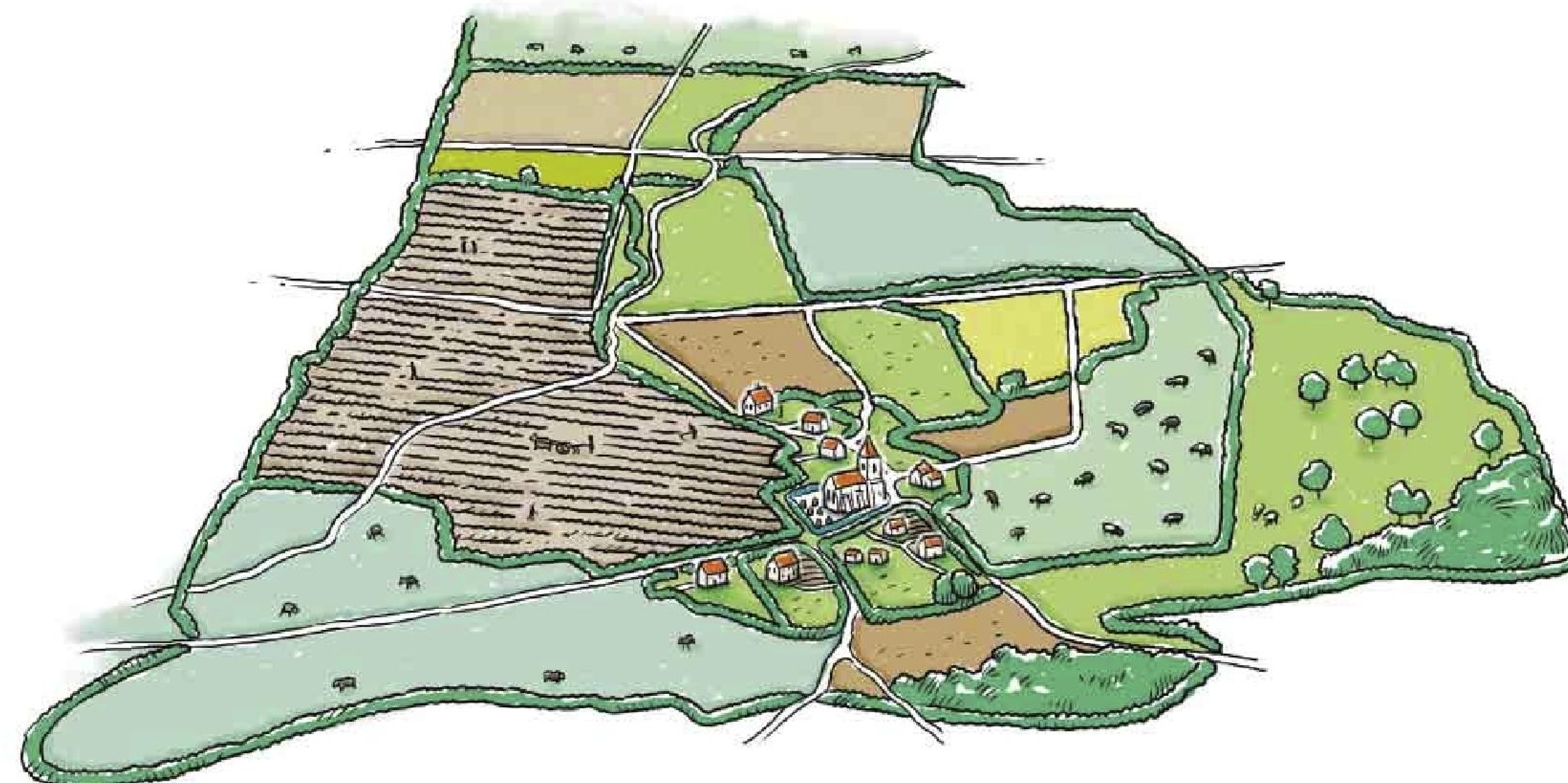
Enclosures

Ook voor andere werkzaamheden op de akkers werden machines uitgevonden. Deze landbouwmachines waren erg duur in de aanschaf. Bovendien leverden ze alleen op grote akkers voordeel op. Dit was in Engeland juist een van de problemen. Slechts een klein deel van de landbouwgrond bestond uit akkerland. Dit waren de open fields. Elke boer had hier enkele stroken grond die hij voor eigen gebruik kon bewerken.
Rond 1700 bestond ongeveer de helft van de landbouwgrond uit common fields. Dit zijn uitgestrekte weilanden en bossen die door de dorpsbewoners gemeenschappelijk gebruikt mochten worden. Hier konden ook de landarbeiders en keuterboeren een paar koeien of schapen laten grazen. Ook konden ze er het wintervoer voor hun dieren vandaan halen.

In de achttiende eeuw nam het Engelse parlement wetten aan om deze common fields te verkopen. Ze werden vooral opgekocht door de landadel. Op een goedkope manier verwierf deze groep uitgestrekte landgoederen. Om aan iedereen duidelijk te maken dat deze vroegere common fields niet meer gemeenschappelijk eigendom, maar privébezit waren geworden, werden deze velden omheind. Er werd een muurtje, hek of heg omheen gezet. In het Engels was dat een **enclosure**. De wetten die dit mogelijk maakten, worden daarom de **Enclosure Acts** genoemd. Het ging hierbij om grote aantallen. Tussen 1700 en 1850 werden op deze manier ruim drie miljoen hectare omheind (ter vergelijking: de totale oppervlakte van Engeland is ruim dertien miljoen hectare).

Agrarische revolutie

Hierdoor was een grootschaligere en daardoor efficiëntere landbouw mogelijk. In de loop van de achttiende eeuw steeg de agrarische productie zo sterk, dat we van een ‘agrarische revolutie’ spreken. Het beginpunt daarvan ligt tussen 1700 en 1750. Waardoor werd de stijging van de agrarische productie veroorzaakt?

BRON 5 Een schematische tekening van een Engels dorp met open fields en common field.

In de eerste plaats kwam er meer landbouwgrond beschikbaar. De woeste gronden, die eerst als common fields in gebruik waren, werden opgedeeld, omheind (enclosures) en ontgonnen.

Veelal adellijke agrarische ondernemers zagen het als een uitdaging proeven te nemen met nieuwe gewassen en fokmethodes. Zij verbeterden fokmethoden, pasten zaaizaadselectie toe en hadden meer aandacht voor onkruidbestrijding en betere werktuigen, zoals de zaaimachine van Jethro Tull. Dankzij hun nieuwe wetenschappelijke vindingen maakten de Engelse boeren meer gebruik van steeds ingewikkelder vruchtwisselstelsels. Ze bewerkten de omheinde percelen grootschaliger en stapten af van het oude drieslagstelsel. Voorheen was graan verreweg het belangrijkste gewas. De verbouw hiervan werd voortaan afgewisseld met voedergewassen, vooral knollen en klaver. Deze gewassen hadden het voordeel dat ze de vruchtbaarheid van de grond herstelden én dat er een grotere veestapel van gevoed kon worden. Meer vee betekende meer mest, zodat de akkerbouwproductie kon stijgen. Hierdoor kon weer meer vee gehouden worden.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw groeide de voedselproductie extra door de enorme toename van het aardappelareaal (per hectare levert de aardappel veel

BRON 6 Na 1750 was de invloed van de wetenschappelijke revolutie in de landbouw goed merkbaar. Niet alleen werden veel machines uitgevonden, er werd ook veel aandacht besteed aan fokmethodes. Het doel was om varkens te fokken die meer vlees leverden en koeien die veel melk produceerden. Soms liet een trotse eigenaar, zoals op deze anonieme gravure uit het eind van de achttiende eeuw, zich met zijn gefokte dieren door een kunstenaar vastleggen.

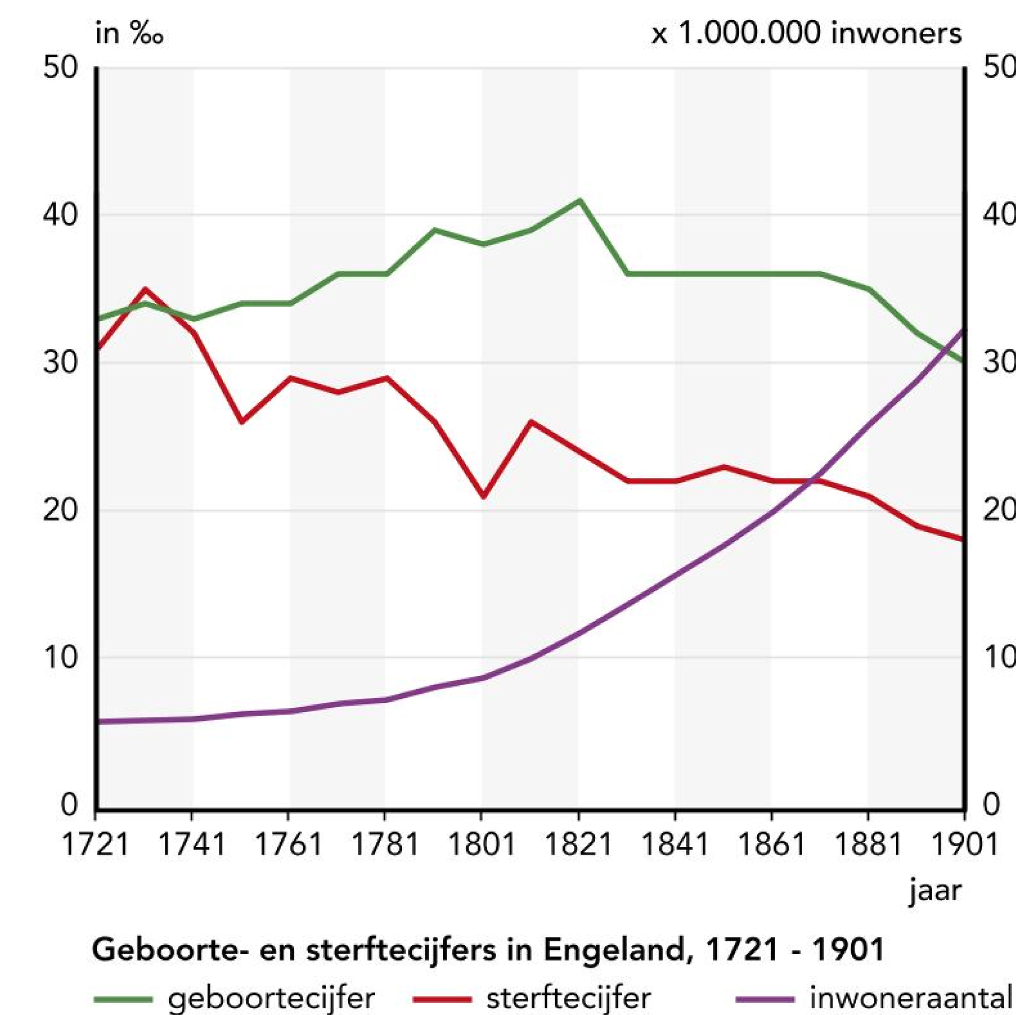
BRON 7

Kaas uit Cheshire

Het graafschap Cheshire ligt ver van Londen. Toch draagt dit voor een groot deel bij aan het levensonderhoud van de inwoners van onze hoofdstad. Vooral kaas is erg in trek. Mij werd verteld dat er jaarlijks 14.000 ton kaas naar Londen verscheept wordt. Nog eens 8000 ton gaat naar andere steden. Vanwege de uitzonderlijk goede bodem groeit er gras in overvloed. De boeren breiden hun veestapel verder uit. Hierdoor geeft de kaasmakerij aan steeds meer handen werk. De toenemende welvaart in het graafschap is dus vooral te danken aan de romige en zoete koeienmelk.

Vrij naar: Daniel Defoe, A tour thro' the whole island of Great Britain, 1724-1727.

meer voedingswaarde dan graan), de toepassing van kunstmest en **mechanisering**. En die grotere hoeveelheden voedsel van betere kwaliteit bereikten steeds beter de stedelijke bevolking.

BRON 8 Grafiek met geboorte- en sterftecijfers in Engeland, 1721-1901 (in promille) en het inwonertal, 1721-1901 (in miljoen).

Door de verbetering van het wegennet en later de aanleg van spoorwegen werden steeds meer steden als afzetmarkt bereikbaar. De boeren gingen zich specialiseren in producten die in de steden een hoge prijs opleverden. Daniel Defoe maakte tussen 1720 en 1730 enkele grote rondreizen door Engeland. In zijn boeken schreef hij over de veranderingen die hem daarbij opvielen.

Demografische revolutie

Als gevolg van deze agrarische revolutie konden steeds meer mensen gevoed worden. In Engeland kwamen er tussen 1750 en 1850 ongeveer drie keer zo veel mensen bij (van 6 naar 18 miljoen inwoners). Door meer voedsel en voedsel van betere kwaliteit nam de kindersterfte af. Door het betere voedsel waren minder mensen verzwakt en waren zij beter bestand tegen infectieziekten. Ook de zorg voor beter drinkwater, de aanleg van riolering en de betere hygiëne en medische zorg verminderden de kans op infectieziekten. Er stierven minder mensen dan voorheen: het sterftecijfer daalde. Bron 8 geeft een duidelijk beeld van deze demografische revolutie.

BRON 9 Kindersterfte daalde dan wel, maar het aantal jong overleden kinderen bleef erg hoog. Foto van een vader met zijn kinderen 1898. De foto is genomen in een arbeiderswijk van Londen. Het meisje rechts draag het lichaam van het overleden jongste kindje van de familie. Tot in de twintigste eeuw was het in sommige gebieden gebruikelijk om voor de begrafenis een foto te maken van het overleden broertje of zusje.

5 2 De komst van de fabriek

DEELVRAAG

2 Door welke uitvindingen vond de overgang plaats van huisnijverheid naar het werken in fabrieken?

BRON 10 Het interieur van een weverswerkplaats. Op dit schilderij van Johannes Dircksz. van Oudenrogge uit 1652 staan in de hoek van de kamer een weefgetouw en enkele werktuigen die gebruikt werden om de gesponnen draad voor verwerking gereed te maken. Terwijl drie mannen rond het vuur een pijpje roken, zet op de achtergrond een vrouw spullen in een wandkast.

Huisnijverheid

Vanaf de Tijd van jagers en boeren werkte verreweg het grootste deel van de bevolking als boer. Alleen in de opkomende steden verdienden ook veel mensen met nijverheid en handel de kost. Vanaf de zeventiende eeuw gingen veel boeren zich óók bezighouden met nijverheid. Dit gebeurde niet in grote werkplaatsen in de stad, maar in een gedeelte van de eigen boerderij. Daarom wordt dit **huisnijverheid** genoemd. Hierbij waren de taken strikt verdeeld:

BRON 11

Altijd aan het werk

Over het algemeen werkten de echtgenoot en de andere mannen van de familie op het land, terwijl de vrouw en de dochters karnden, kaas maakten, het huishouden deden, en wanneer dat allemaal gedaan was, zich bezighielden met het kaarden en spinnen van wol en katoen en het scheren van de draad voor de weefgetouwen. Vervolgens gingen de echtgenoten en zonen, als het werk op het land het tenminste toeliet, weven. Een boer had doorgaans meerdere weefgetouwen in huis, en er was – met het boerenwerk, het huishouden, het kaarden, spinnen en weven – ruimschoots werk voor het hele gezin.

Uit: S. Bramford, My early days, 1849.

BRON 12 De Franse tekenaar Jacques Callot maakte rond 1625 een tekening van twee vrouwen die garen spinnen en op een spoel winden. Duidelijk is dat voor deze werkzaamheden niet veel ruimte en dure hulpmiddelen nodig zijn.

BRON 13

Van huisnijverheid naar industrie

William Radcliffe was de zoon van een boer die ook in de huisnijverheid actief was. In 1789 begon hij een eigen textielfabriek. In 1828 schreef hij een boek over de opkomst van de textielindustrie, waarin hij ook herinneringen uit zijn eigen jeugdjaren ophaalde: 'Tussen 1770 en 1788 voltrok zich een grote verandering in de huisnijverheid. De met de hand aangedreven spinnewielen werden op de afvalhoop gegooid. De draden werden voortaan op de jennies gesponnen. Voor de wevers kwam er een overweldigende hoeveelheid garen beschikbaar. Iedereen in de leeftijd van zeven tot tachtig jaar (die nog over een goed gezichtsvermogen beschikt en zijn handen nog kan bewegen) kon zijn eigen kostje verdienen.'

Uit: W. Radcliffe, Origin of the new system of manufacture commonly called power-loom weaving, 1828.

Wevers en spinners

Bij het maken van textiel zijn spinnen en weven de belangrijkste werkzaamheden. Maar: in een uur kun je op een weefgetouw meer garen verwerken dan je op een spinnewiel kunt spinnen. Om één wever onafgebroken aan het werk te houden, waren wel zeven of acht spinners nodig. In 1733 vond John Kay de **schietspoel** uit. Daarmee kon een wever de spoel sneller door de schering schieten. Bovendien kon hij zo bredere stoffen weven. Het gevolg hiervan was dat het probleem van de lage opbrengst van de spinners nog groter werd. Vanaf dat moment waren er zelfs zestien spinners nodig voor één wever. Dit vroeg om een oplossing. Als uitwerking van een prijsvraag werd er één echt goede machine ontwikkeld. De uitvinder daarvan hield het ontwerp geheim. Zijn redenering was dat, als hij er zelf mee aan de slag ging, dit hem meer zou opleveren dan wanneer hij zijn ontwerp openbaar zou maken. Deze uitvinder was James Hargreaves (ca. 1720-1778) en zijn machine de **spinning jenny**.
In het begin werd de jenny op bescheiden schaal toegepast, maar het nieuws van deze uitvinding ging snel rond. Het was ook een eenvoudig apparaat dat gemakkelijk was na te maken. Dit gebeurde dan ook op grote schaal. Zo kwam de toevoer van garen in de buurt van de behoefte van de verbeterde weefgetouwen. Zowel de schietspoel als de spinning jenny konden nog binnen de bestaande huisnijverheid zonder problemen worden toegepast. Er kwam alleen maar meer en beter garen. Het leef- en werkpatroon van de thuiswerkers bleef onveranderd.

Van spierkracht via waterkracht...

In Engeland kregen velen na het succes van Kay en Hargreaves de smaak te pakken. Timmerlieden, smeden en andere ambachtslieden gingen aan het werk om nog betere en snellere machines te ontwikkelen. De succesvolste was Richard Arkwright. Hij bouwde een spinmachine die met een waterrad werd aangedreven, een waterframe. Eén spinner achter een waterframe verwerkte per uur net zoveel katoen als 200 vrouwen met een spinnewiel. Voor de aandrijving van een waterframe was veel snelstromend water nodig. Dat maakte dat dit apparaat niet bruikbaar was voor de huisnijverheid.
Het waterframe kon echter niet meer met spierkracht worden aangedreven. Hiervoor was, zoals de naam al aangeeft, waterkracht nodig. Een waterrad was te groot en te duur voor een kleine werkplaats . Bovendien leverde een waterrad zo veel energie dat het veel machines tegelijk kon aandrijven. Om de investering in een waterrad terug te kunnen verdienen, bouwden de ondernemers een groot gebouw waarin ze niet één, maar vele tientallen waterframes lieten plaatsen. Hiermee was de fabriek geboren. De katoenspinnerijen die in opdracht van Arkwright gebouwd werden, waren voor die tijd ongekend groot. Er waren fabrieken met zes verdiepingen die helemaal vol stonden met machines.

BRON 14 Het waterrad in Holme House Mill was een verhoudingsgewijs klein exemplaar. De grootste in hun soort hadden een diameter van twintig meter. Deze zijn echter niet bewaard gebleven. Deze foto is tussen 1900 en 1920 gemaakt.

... naar stoomkracht

Voor de honderden fabrieken die verschillende ondernemers rond 1780 lieten bouwen, was een plek nodig aan een riviertje met voldoende stromend water. De beste plaatsen waren al snel bezet. De laatkomers moesten dan genoegen nemen met een minder gunstige plek. Spoedig bleek dat sommige fabrikanten in tijden van droogte hun bedrijf een tijdje moesten sluiten. Er moest een nieuwe oplossing komen voor het probleem van de aandrijving van de machines.
De **stoommachine** was in zijn simpelste vorm in Engeland al sinds het begin van de achttiende eeuw in gebruik. In de mijnen waren met stoomkracht aangedreven waterpompen geplaatst om het grondwater weg te pompen. Dankzij de verbeteringen van James Watt (1736-1819) werd de toepassing flink verruimd. De stoommachine was in staat om de rol van het waterrad over te nemen. In 1778 werd de eerste stoommachine in een katoenspinnerij geïnstalleerd.
In een groeiend aantal bestaande bedrijven werd voor de zekerheid een stoommachine geplaatst. Het was een prettig vooruitzicht om, als er een droge periode aanbrak, een alternatief achter de hand te hebben. Ook omgekeerd: als er problemen waren met de stoommachine – en die waren zeker in de beginperiode zeer storingsgevoelig – kon men terugvallen op het waterrad.

BRON 15 In de meeste fabrieken werden de stoommachines in afzonderlijke ruimtes geplaatst. Deze in 1912 geplaatste machine staat in het fabriekscomplex in New Lanark.

De stoommachine leverde nog een ander belangrijk voordeel. De nieuwe, door stoom aangedreven fabrieken waren niet meer aan bepaalde plaatsen gebonden. Fabrikanten wisten precies waar ze hun fabrieken bij voorkeur wilden bouwen: midden in de stad. Hierdoor hoefden arbeiders geen kostbare tijd (en energie!) te besteden aan het lopen van huis naar de fabriek en terug.

Gebeurtenis, verschijnsel, ontwikkeling

Gebeurtenis
Een gebeurtenis is een concreet voorval. Hiervan is meestal precies bekend waar en wanneer het gebeurde: plaats en tijdstip (jaartal) zijn bekend. Veel gebeurtenissen uit vroegere perioden zijn door schilders of prentenmakers uitgewerkt. Van meer recente gebeurtenissen zijn er meestal foto's of filmbeelden. Enkele gebeurtenissen die tot nu toe in dit hoofdstuk behandeld zijn, zijn de uitvindingen door John Kay, James Hargreaves en Richard Arkwright.

Verschijnsel
In elke samenleving en in elke periode gebeurt er een heleboel volgens een regelmatig patroon en in ongeveer dezelfde vorm. Dit kunnen werkzaamheden zijn (de manier waarop men het land bewerkt), bestuur (de macht van een koning of parlement) of de manier waarop groepen mensen hun onderlinge conflicten oplossen (wel of geen oorlog). Dit noemen we verschijnselen. Meestal bestaan deze verschijnselen gedurende een lange tijd en veranderen ze niet of maar heel langzaam.

Ontwikkeling
Een reeks opeenvolgende gebeurtenissen kun je soms herkennen als een veranderingsproces. Als dat het geval is, spreken we van een ontwikkeling. De uitvinding van de schietspoel, het bouwen van de eerste spinning jenny of de verbetering van de stoommachine door James Watt zijn allemaal gebeurtenissen. Elk afzonderlijk zijn ze niet zo belangrijk. Maar samen, als een reeks gebeurtenissen, blijken ze een schakel te zijn in een groter veranderingsproces: de Industriële Revolutie. Een ontwikkeling is vaak pas na verloop van tijd te herkennen. Zo is de term 'Industriële Revolutie' in 1837 voor het eerst gebruikt, ruim een halve eeuw na het begin ervan in Engeland.

Verandering en continuïteit
Als je opeenvolgende perioden in het verleden bestudeert, zal het je opvallen dat sommige zaken veranderd zijn, terwijl andere hetzelfde zijn gebleven. Dat noemen we 'verandering en continuïteit'. Deze twee begrippen horen onlosmakelijk bij elkaar. Immers: nooit verandert alles tegelijk en nooit blijft alles hetzelfde. Omdat veranderingen het duidelijkst opvallen, krijgen deze de meeste aandacht. Geschiedenisboeken beschrijven vooral verandering; meestal blijft de continuïteit onderbelicht.

Verdieping bij 5.1 en 5.2

Transportrevolutie

Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw veranderde er op het gebied van het transport enorm veel. De bestaande mogelijkheden om personen en goederen van de ene plaats naar de andere te brengen verbeterden, maar er kwamen ook nieuwe mogelijkheden bij. Hierdoor werd het vervoer veiliger, sneller en goedkoper. In deze verdieping vind je tekstbronnen en beeldbronnen die informatie over dit veranderingsproces verschaffen.

BRON 16

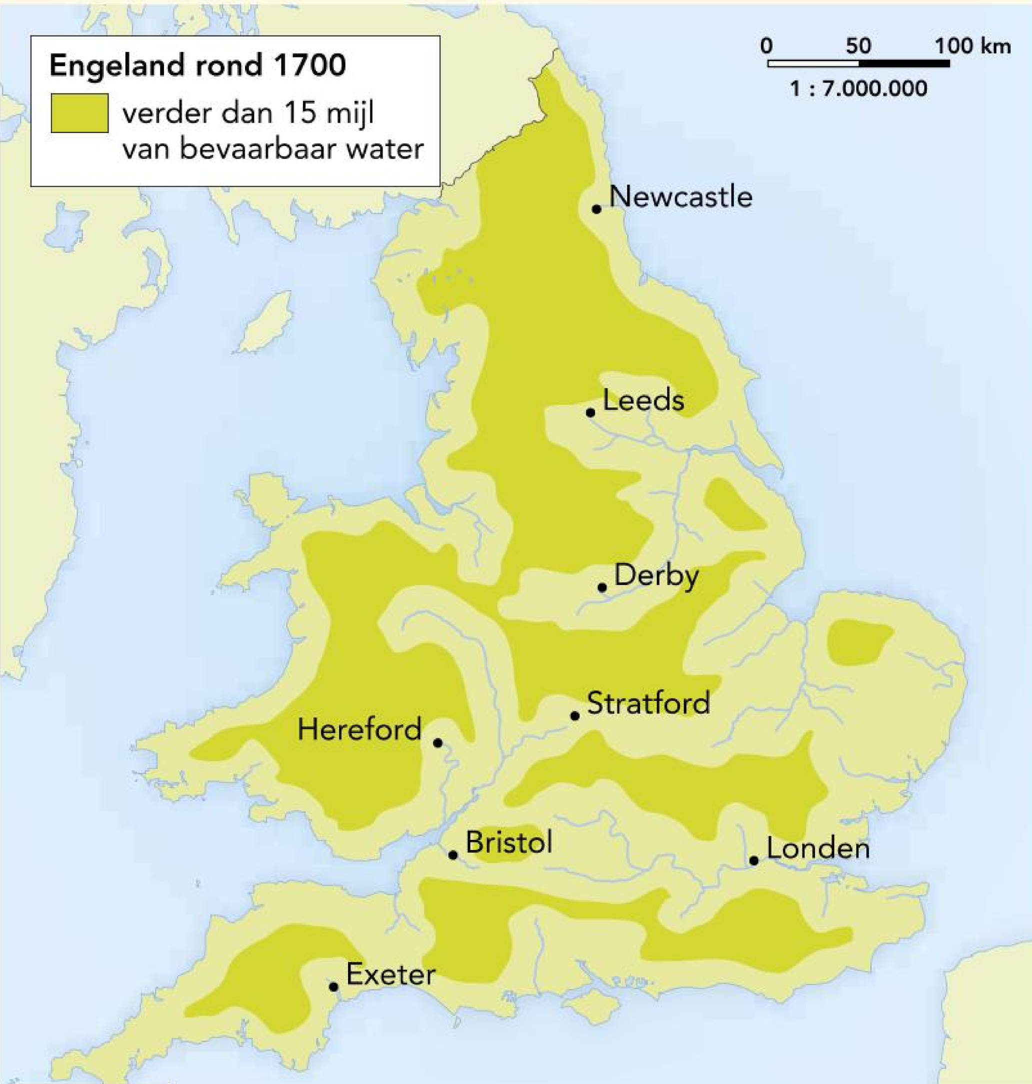
De Franse abbé Coyer sprak in 1749 in een brief aan een van zijn vrienden zijn verbazing uit over het ontbreken van tolheffingen in Engeland:
'Ik vergat nog bij mijn beschrijving van het wegenstelsel te vertellen dat er noch tolhuizen noch tolbeambten te vinden zijn. Als u op dit eiland aankomt, zal uw bagage in Dover zeer grondig geïnspecteerd worden, waarna u door heel Groot-Brittannië kunt reizen zonder ook maar een enkele keer ondervraagd te worden. Als buitenlanders al zo'n behandeling krijgen, zal dat des te meer gelden voor de burgers. De douaneposten zijn aan de rand van het koninkrijk neergezet: daar wordt men voor de eerste en tevens enige keer gecontroleerd.'
Aangehaald in: F. Braudel, Beschaving, economie en kapitalisme (15de – 18de eeuw). Deel 3. De tijd van de wereld, 1990.

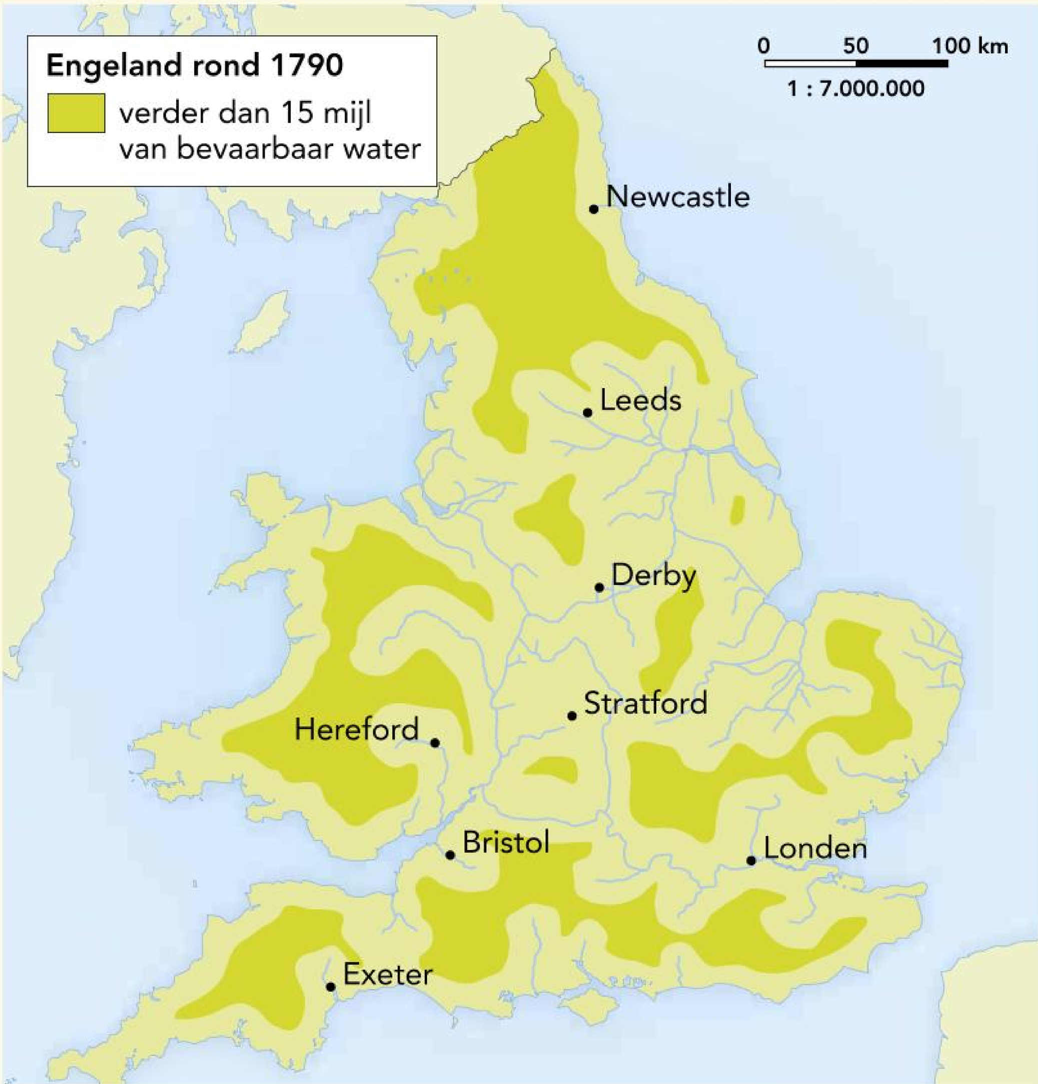
BRON 18

De eerste spoorwegen
De eerste rails waren simpele houten staven waarop karren reden met wielen die eveneens van hout waren. Sinds de zeventiende eeuw werden ze gebruikt in de steengroeven van Bath, in de mijnen van Cornwall en voor vervoer van steenkool rond Newcastle. Over een dergelijke weg waar aan weerszijden meestal nog een buitenrand was aangebracht om te voorkomen dat het wiel van de rail liep, kon een paard een vier keer zwaardere last trekken dan over een gewone weg. Wat we goed in het oog moeten houden, is dat de houten rails in 1767 door gietijzeren rails vervangen werden, en dat na 1800 het onderzoek gericht werd op de aanpassing van een stoommachine die trekkracht kon leveren. In 1814 verscheen de eerste locomotief.
Bron: F. Braudel, Beschaving, economie en kapitalisme (15de – 18de eeuw). Deel 3. De tijd van de wereld, 1990.

BRON 19

Trekpaarden
Een paard met de lading op de rug, kan maximaal 0,125 ton aan goederen vervoeren. Een voor een kar of wagen gespannen paard kan over een verharde weg maximaal 2 ton goederen vervoeren. Als de goederen in karretjes worden geladen die over ijzeren rails vooruit getrokken worden, kan één paard 8 ton goederen vervoeren. Een trekpaard dat over een jaagpad een schip vooruit trekt, kan veel meer goederen vervoeren: over een rivier is dit 30 ton per paard en over een kanaal maar liefst 50 ton.
Ontleend aan: M. Pieterson, red., Het technisch labyrint. Een maatschappijgeschiedenis van drie industriële revoluties, 1981.

BRON 17 Op deze kaartjes zijn de gebieden gemarkeerd die verder dan 15 mijl van bevaarbaar water (rivieren of kanalen) zijn gelegen. Het linker kaartje geeft de situatie rond 1700 weer en het rechter kaartje de situatie rond 1790.

BRON 20

Turnpike roads
Naast de aanleg van kanalen werd veel energie gestoken in de verbetering van de landwegen. De slechte toestand van de wegen was te wijten aan het feit dat elke gemeente voor het onderhoud van haar eigen wegen moest zorgen. Aan deze lokale autonomie werd vanaf 1760 gedeeltelijk een eind gemaakt. Er werden doorgaande, met tolrecht belaste wegen aangelegd (de turnpike roads). Het onderhoud van de wegen kwam in handen van ondernemingen, die, om de kosten te dekken, betaling van de gebruikers mochten vragen. Het duurde overigens vele jaren voordat er kwalitatief goede wegen aangelegd en in goede staat gehouden konden worden. Hierbij speelde John MacAdam (1756-1836) een belangrijke rol. Deze Schotse ingenieur ontwikkelde een procedé om de wegen met een ondoordringbaar pantser te bedekken. Als basis dienden enkele lagen van brokjes natuursteen, waarvan de tussenruimte opgevuld werd met ingespoeld en aangestampt zand. Toen men vervolgens leem ging gebruiken in plaats van zand waren de resultaten nog beter. De introductie van de wals verhoogde de kwaliteit van de weg aanzienlijk. Onder leiding van MacAdam was in 1819 al bijna 1200 kilometers nieuwe weg aangelegd of waren bestaande wegen grondig verbeterd.
Vrij naar: H.J. Dyos en D.H. Aldcroft, British Transport. An economic survey from the seventeenth century to the twentieth, 1969.

BRON 21 Een anonieme negentiende-eeuwse gravure van een koets op een Engelse landweg.

5 3 Voor een handvol stuivers

DEELVRAAG

3 Wat waren de werk- en leefomstandigheden in de snel groeiende industriesteden tijdens de Industriële Revolutie?

Tegengestelde belangen

De eigenaren van de fabrieken, de fabrikanten, hadden veel geld geïnvesteerd. De bouw van de fabriek en de aankoop van de machines hadden hun veel geld gekost. Dit wilden ze zo snel mogelijk terugverdienen. Ze wilden zelfs nog meer: niet alleen de gemaakte kosten terugverdienen, maar ook nog zo veel mogelijk winst maken. Dit konden de fabrikanten doen door tegen zo laag mogelijke kosten zo veel mogelijk goederen te maken. Al snel merkten ze dat ze aan enkele uitgavenposten weinig konden veranderen. De kosten van de fabriek en de machines waren al gemaakt en ook aan de prijs die ze voor de grondstoffen moesten betalen, konden ze niet veel afdingen. Waar wél aan geknibbeld kon worden, dat waren de loonkosten. Zeker in een tijd waarin er een overschot aan arbeiders was, konden de fabrikanten de arbeiders lang en zo hard mogelijk laten werken tegen een zo laag mogelijk loon. In de beginperiode van de **Industriële Revolutie** gebeurde dat dan ook. Hierdoor waren de **arbeidsomstandigheden** erg slecht.

BRON 22 Een foto van een katoenfabriek in Lancashire, gemaakt aan het eind van de negentiende eeuw.

BRON 23

Tot je erbij neervalt

In 1832 voerde een parlementaire onderzoekscommissie een onderzoek naar kinderarbeid uit. De verslagen daarvan zijn bewaard gebleven. Op 1 juni 1832 werd Joseph Herbergram ondervraagd:
Vraag: Wat waren uw werktijden?
Antwoord: Van vijf uur in de morgen tot acht uur in de avond.
Vraag: U was, op een leeftijd van zeven jaar, gedurende 14,5 uur per dag met werk bezig?
Antwoord: Ja.
Vraag: Werd u tegen het eind van de dag niet suf en slaperig?
Antwoord: Ja, het begon rond drie uur en werd dan erger en erger. Tussen zes en zeven uur werd het heel erg.
Vraag: Op welke manier had het werk gevolgen voor uw ledematen?
Antwoord: Toen ik een half jaar werkte, voelde ik dat mijn knieën en enkels pijn gingen doen. Later werd het alleen maar erger.
Vraag: Hoe ver woonde u van de fabriek vandaan?
Antwoord: Ongeveer anderhalve kilometer.
Vraag: Was het voor u pijnlijk om naar de fabriek te lopen?
Antwoord: Ja, vooral 's morgens kon ik maar amper lopen. Ik mocht mijn armen om de schouders van mijn broer en zus slaan en zij zeulden me zo naar de fabriek.

Aangehaald in: C. van der Heijden en A. van Voorst, Met de loep op Lancashire, 2003.

De fabrikanten wilden het kapitaal dat zij in de gebouwen en machines gestoken hadden op alle mogelijke manieren rendabel maken. Om hun arbeiders zo hard mogelijk te laten werken, voerden ze het systeem van de nachtarbeid in. In sommige fabrieken waren er twee even grote ploegen van arbeiders, die elk de hele fabriek draaiende moesten houden. De ene ploeg werkte twaalf daguren en de andere twaalf nachtelijke uren. Geen wonder dat de arbeiders (niet alleen de kinderen, maar ook de volwassenen) door onvoldoende nachtrust niet altijd geconcentreerd aan het werk waren. Bij de onveilige machines gebeurden dan ook veel ongelukken.

De fabrikanten deden weinig om deze situatie te

BRON 24

Puffend in de mijn

Door de slechte lucht in de mijn, die met koolzuur- en koolwaterstofgas is vermengd en met stof vervuild, ontstaan veel pijnlijke en gevaarlijke longziekten, vooral astma. Op sommige plaatsen krijgen de mijnwerkers er al rond hun dertigste jaar last van. Een eigenaardige ziekte van deze soort arbeiders is het 'zwartspuwen' (*black spittle*), dat ontstaat doordat in de hele long fijn kolengruis is doorgedrongen. De arbeiders voelen zich zwak, hebben hoofdpijn en krijgen een beklemd gevoel op de borst. Ze spuwen dikke, slijmerige fluimen. Vooral in Schotse mijnen is de situatie ernstig en treedt de ziekte in ongeneeslijke vorm op. De mijnwerkers hebben er een zeer korte, fluitende ademhaling, een snelle polsslag (meer dan 100 per minuut) en ze moeten onafgebroken hoesten. De vermagering en zwakte nemen toe en spoedig is de arbeider niet meer in staat tot werken. In ieder geval is de kwaal hier dodelijk.

Uit: Friedrich Engels, De toestand van de arbeidersklasse in Engeland, 1845.

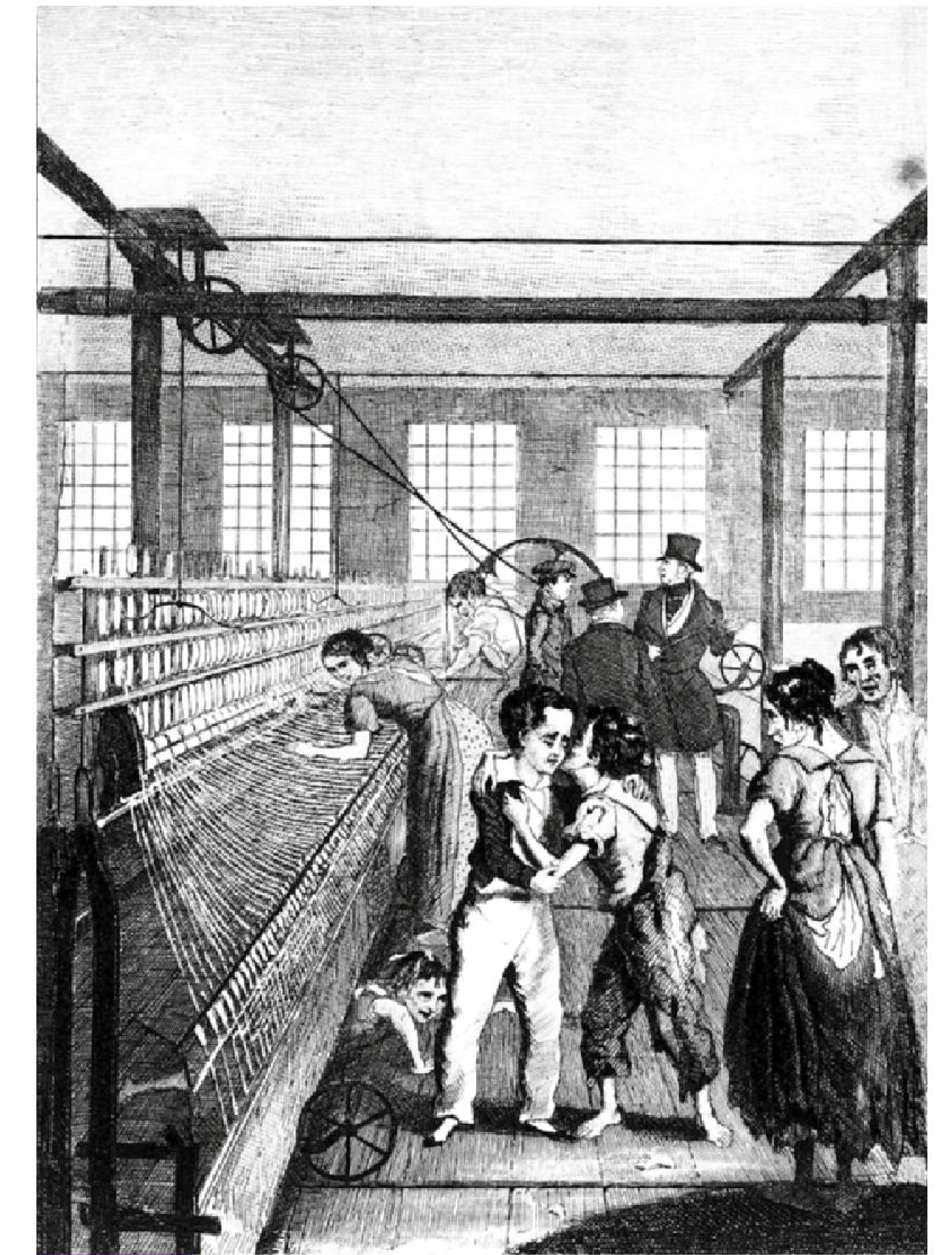
BRON 25

Gegrepen door een drijfriem

Men ziet in Manchester naast de vele misvormden een groot aantal verminkten: de een mist geheel of gedeeltelijk een arm, de ander een voet en de derde een half been. Men meent onder een leger te verkeren dat juist van een veldtocht teruggekeerd is. In de Manchester Guardian stonden bijna wekelijks verslagen van ernstige ongevallen. Op 15 juni 1844 werd een jongen in Saddleworth door een rad gegrepen, meegesleurd, geheel verpletterd en overleed. Twee weken later raakte in een machinefabriek een jongeman onder een slijpsteen, die hem twee ribben brak en zijn lichaam zwaar ontvleesde. Op 24 juli stierf een meisje in Oldham na door een riem vijftig maal rondgeslingerd te zijn, geen bot bleef heel. Het ziekenhuis van Manchester had in 1843 alleen al 962 gevallen van door machines veroorzaakte verwondingen en verminkingen te behandelen. Het aantal andere in het ziekenhuis behandelde ongevallen bedroeg 2.426. Een rekensom leert dat op elke vijf ongevallen door andere oorzaken er twee kwamen, die door machines veroorzaakt waren.

Uit: Friedrich Engels, De toestand van de arbeidersklasse in Engeland, 1845.

verbeteren. Er is eerder van het tegendeel sprake. Met een streng fabrieksreglement probeerden ze de arbeiders tot nog harder werken aan te zetten en hen zelf verantwoordelijk te maken voor eventuele ongelukken.

BRON 26 'Liefde overwint de angst'. Tekening uit de roman *The adventures of Michael Anderson, the Factory Boy*, 1840.

De stad groeit als kool

Tot in de negentiende eeuw bestond tussen stad en platteland een duidelijk zichtbaar verschil. Om de meeste steden lagen wallen of muren, met poorten die 's avonds dicht gingen. Op het platteland was veel meer ruimte en was de bebouwing minder dicht. Hier lagen de dorpen waar het grootste deel van de bevolking zich bezighield met de landbouw of met de ambachtelijke nijverheid. De industrialisatie doorbrak dit patroon. Omdat de eerste fabrieken nog met waterkracht werkten, bouwde men deze aan snel stromende riviertjes op het platteland. Met de toepassing van stoommachines veranderde dit. Fabrieken konden voortaan ook in steden opgezet worden. In korte tijd groeiden dorpen uit tot forse steden of ontstonden er nieuwe industriesteden. Dit verschijnsel noemen we **urbanisatie**. In verband met de hoge transportkosten was het voordelig om een vestigingsplaats te zoeken in de buurt van de grondstoffen of energiebronnen.

Ieder doet maar wat

Voor een snelgroeiende industriestad was er geen tijd om een goed uitbreidingsplan te maken. Daarom lieten de fabrikanten zo dicht mogelijk bij de fabrieken op zo weinig mogelijk ruimte zo veel mogelijk huizen bouwen. Aan de aanleg van waterleiding, riolering, straatverlichting, afvalverwijdering of de verharding van de straten en stegen dacht nog niemand. De stad was rommelig, smerig en ongezond.

Een snel uit de grond gestampte arbeidersbuurt was een wanordelijke massa van drie en vier verdiepingen hoge huizen met nauwe, kromme en smerige straatjes. De huizen waren van de kelder tot onder de nok van het dak bewoond. Ze waren vuil van buiten en van binnen. Maar dit was nog niets vergeleken bij de woningen in de nauwe binnenplaatsen en steegjes tussen de straten. Friedrich Engels was daar eens bij toeval terechtgekomen.

BRON 28

Een wirwar van stegen en krotten

Je komt van de ene binnenplaats op de andere: al maar ga je hoeken om en nauwe, vuile bochten en gangen door, totdat je na enige tijd de richting helemaal kwijt bent en niet meer weet welke kant je op moet. Overal half of geheel vervallen bouwsels, in de huizen zelden een planken- of stenen vloer, wel daarentegen bijna altijd kapotte, verzakte deuren en vensters, en een smeerboel ...! Alom vuilnishopen, drek en afval; stilstaande poelen in plaats van goten en een stank die het ieder beschaafd mens onmogelijk zou maken in zo'n buurt te wonen.

Uit: Friedrich Engels, De toestand van de arbeidersklasse in Engeland, 1845.

BRON 27 Tot ver in de twintigste eeuw bleef de bevolking van de Engelse industriesteden hinder ondervinden van de schoorstenen bij de fabrieken, die hun roet en rook uitbraakten pal boven de huizen. Op deze foto van Tannery Bark Street in Bolton is ook goed te zien hoe klein de arbeiderswoningen zijn.

5 4 Europa op zoek naar markten

DEELVRAAG

4 Hoe en waarom veranderde na 1850 de verhouding tussen West-Europa en de gebieden in Afrika en Azië?

Groot-Brittannië zet de toon

In de negentiende eeuw groeide Groot-Brittannië uit tot het machtigste land ter wereld. In 1851 werd er een grote volkstelling gehouden. Hierdoor is precies bekend hoeveel mensen er toen woonden: 20.959.477. Dit komt overeen met 1,6 procent van de wereldbevolking.

BRON 29

Groot-Brittannië heerst

De 1,6 procent van de mensen die Brits waren, produceerde de helft van al de steenkool en het ijzer ter wereld, beheerste bijna twee derde van de scheepvaart en was betrokken bij een derde van alle handel. Nagenoeg alle katoenen producten op aarde werden gemaakt in Britse fabrieken door machines die in Groot-Brittannië waren uitgevonden en geproduceerd. Londense banken hadden meer geld in omloop dan alle andere financiële centra in de wereld bij elkaar. Londen was het hart van een gigantisch en groeiend rijk dat op zijn hoogtepunt 30 miljoen vierkante kilometer zou beslaan. Op een gegeven moment was 'God Save the Queen' het volkslied van een kwart van de wereldbevolking.

Uit: Bill Bryson, Een huis vol. Een kleine geschiedenis van het dagelijks leven, 2010.

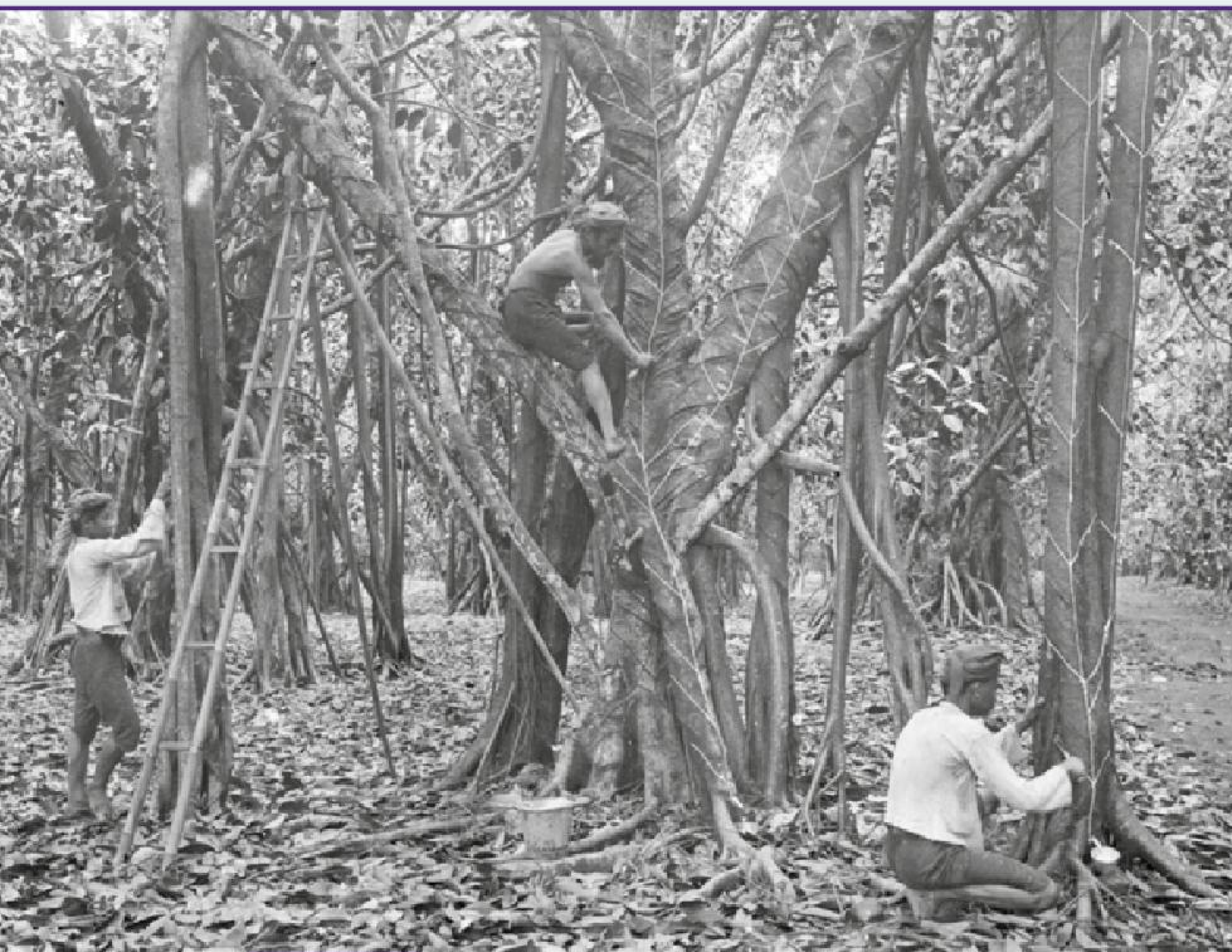
Steeds grotere goederenstromen

Veel van de grondstoffen die in de Engelse fabrieken verwerkt werden, kwamen uit (sub-)tropische gebieden. Niet alleen uit Brits-Indië, maar ook uit andere delen in Azië, Afrika en Amerika. Hierbij ging het om reusachtige hoeveelheden. Terwijl er in Engeland van 1741 tot 1750 nog geen miljoen kilogram ruwe katoen werd ingevoerd, was dit een halve eeuw later al meer dan 30 miljoen kilogram. Weer een halve eeuw later was de invoer van ruwe katoen uit bijvoorbeeld Egypte en India tot meer 250 miljoen kilogram toegenomen. En uit het huidige Iran haalden de Engelsen al heel veel olie.

BRON 30 Bij de oliewinning in de negentiende eeuw speelde de zorg voor een schoon milieu nog geen rol. Uit deze boortoren op Borneo (het huidige Kalimantan) spuit de ruwe olie de lucht in. Op de voorgrond liggen de buizen wel al klaar. Ook ligt er al een spoorlijntje, waarmee de vaten olie kunnen worden afgevoerd. Deze foto is tussen 1903 en 1907 gemaakt.

Engeland was niet alleen voor de grondstoffen afhankelijk van overzeese gebieden. De producten die de Britse fabrieken maakten, moesten ook verkocht worden. In het begin werden de kopers vooral in het eigen land of op het Europese vasteland gevonden. Maar toen deze landen óók met een eigen industrie begonnen, werd het dringen geblazen. De oplossing was simpel: in Afrika en in Azië wonen honderden miljoenen mensen. Dat waren allemaal mogelijke kopers van eenvoudige en goedkope Europese industrieproducten.

BRON 31 Rubbertappers aan het werk op het eiland Java. Deze foto is kort na 1900 gemaakt.

Een nieuw koloniaal hoofdstuk

De zekerste manier om de (liefst dichtbevolkte) delen van Afrika en Azië als grondstoffenleverancier of als **afzetgebied** veilig te stellen, was het gebied te veroveren. Dit gebeurde dan ook op grote schaal. De manier waarop verschilde veel van de wijze waarop de Europeanen dat in de Tijd van ontdekkers en hervormers deden. Toen beperkten de Portugezen, Hollanders en Engelsen zich voornamelijk tot het vestigen van handelsposten, vooral aan de kust.

Na 1850 gingen de Europeanen, de Engelsen voorop, zich steeds meer met de inrichting van het lokale bestuur in de overzeese gebieden bemoeien. In de meeste gevallen draaide het uit op het veroveren van grote gebieden. De veroverde delen van Azië en Afrika werden een kolonie van een Europees land. Deze tweede golf van kolonisatie wordt het **modern imperialisme** genoemd. Het resultaat was dat Afrika en Azië meer en meer afhankelijk werden van Europa.

Politieke motieven

In het voorgaande zijn al twee belangrijke economische motieven voor het modern imperialisme genoemd: de behoefte aan grondstoffen en het zoeken van afzetmarkten. In de tweede helft van de negentiende eeuw lieten ook minder geïndustrialiseerde Europese landen hun oog op gebieden in Azië en Afrika vallen. Bij hen speelden ook politieke en culturele motieven een belangrijke rol.

Zo bouwde Frankrijk na 1870 een groot koloniaal rijk op. Behalve in Indochina (het huidige Vietnam, Cambodja en Laos) veroverden de Fransen in het westen en noorden van Afrika een enorm uitgestrekt gebied. Meer dan driekwart van dit gebied bestond uit woestijn. Op het moment van verovering was niet bekend dat de bodem belangrijke grondstoffen bevatte. Evenmin waren het dichtbevolkte gebieden: een belangrijke afzetmarkt was dit deel van Afrika zeker niet.

BRON 32

Bij onwilligheid de kraan dicht

In de overzeese gebieden was aan het eind van de Tijd van burgers en stoommachines door de komst van de Europeanen veel veranderd. Aan het eind van dit tijdvak was het bewegende filmbeeld uitgevonden. Al na korte tijd werden in de bioscoop nieuwsoverzichten vertoond. Professor Bouman bekeek het jaaroverzicht uit 1902. Hij gaf daarvan de volgende beschrijving:

'Opening van de spoorlijn door Uganda. Niet minder imposant: de voltooiing van de stuwdam te Assoean. Een zware steenconstructie, veertig meter hoog, twee kilometer lang. Een muur van rood graniet, die de Engelsen in staat stelt door enkele handgrepen van een paar ingenieurs de bevloeiing van uitgestrekte vlakten te regelen – eventueel op te schorten, indien men op onwilligheid mocht stuiten. De katoenproductie van de Soedan zou nu snel stijgen. Zonder katoen geen Manchester!

De laatste meters film, een opname van spinnerijen en weverijen in Lancashire in aanbouw, waren helaas door een defect in het projectieapparaat wat verschroeid.'

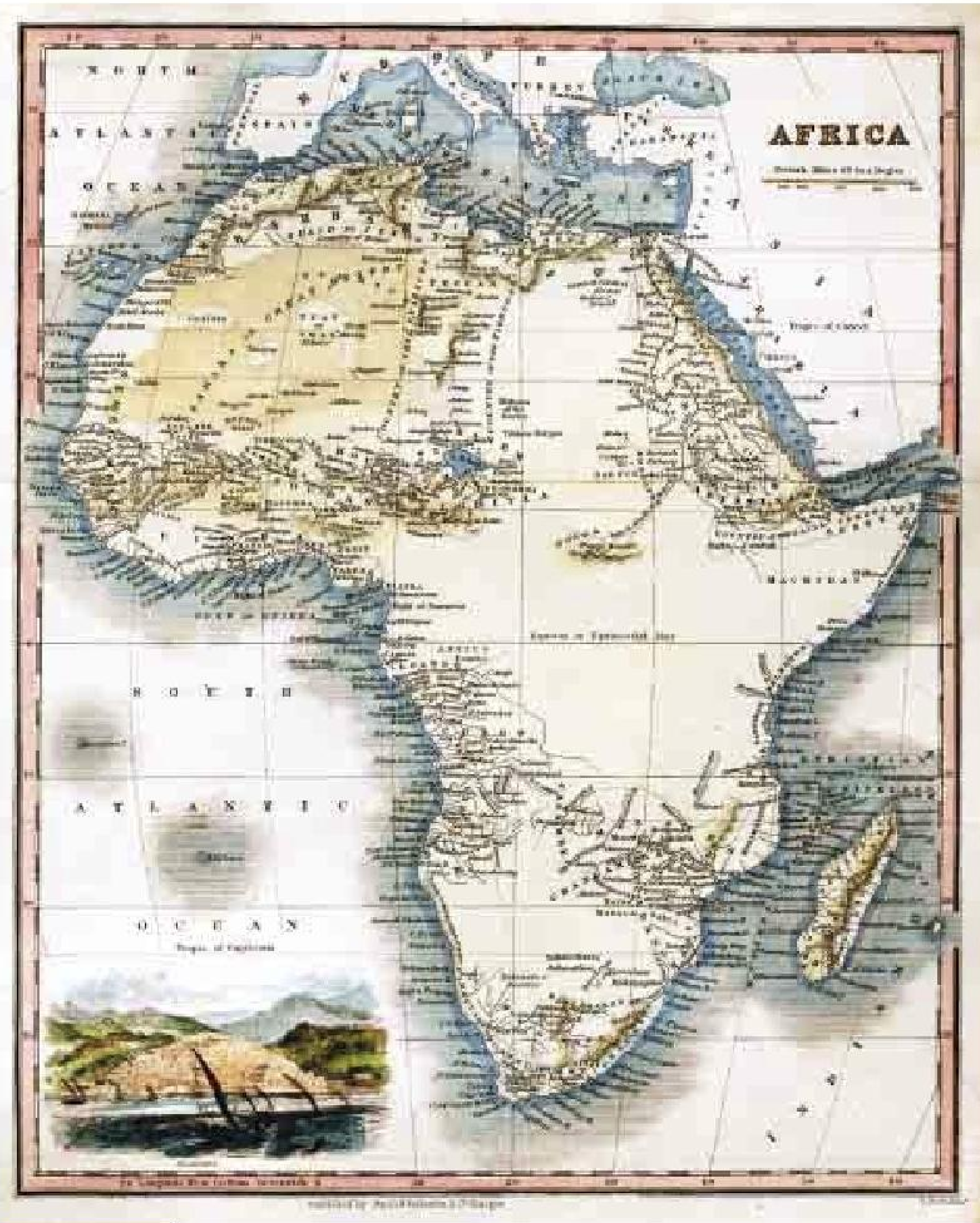
Uit: P.J. Bouman, Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk, 1976.

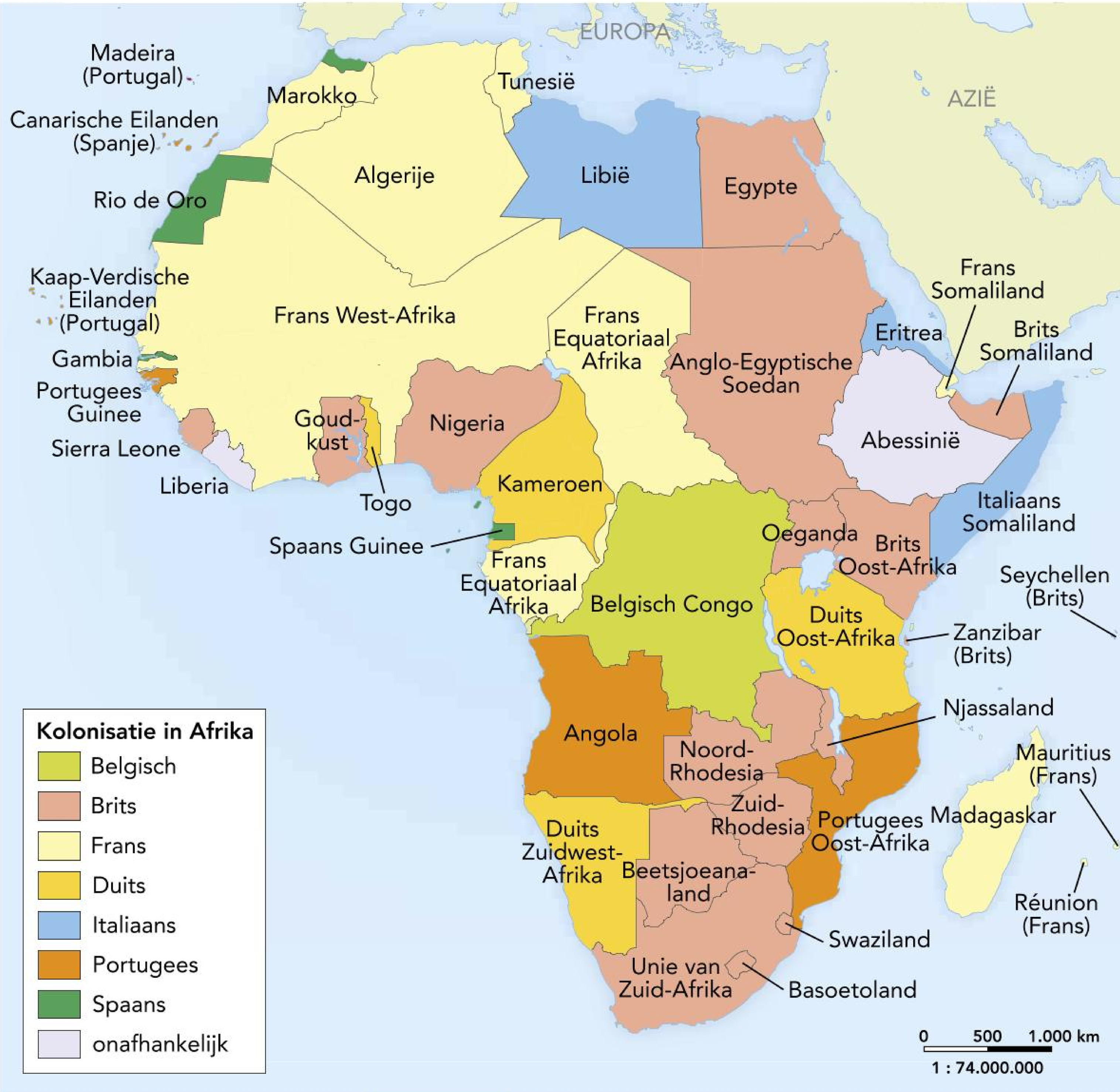
BRON 33 De havensteden in de buurt van de nieuwe industriegebieden groeiden snel. Een groot deel van de grondstoffen werd in de havens gelost en vandaar over het water, per spoor of over de weg (nog met paard en wagen) naar de fabrieken gebracht. De industrieproducten vonden via dezelfde havens hun weg naar de consument.

De verklaring voor dit koloniale avontuur van de Fransen ligt in een verschuiving van de machtsverhoudingen in Europa. In de loop van de negentiende eeuw was in Europa het **nationalisme** een belangrijke factor geworden. Veel volkeren in het midden van Europa woonden nog niet in één staat bij elkaar. Vooral bij de Duitsers, die over tientallen kleine staatjes verspreid waren, groeide de wens om één staat te vormen. Na een reeks van oorlogen lukte hun dit in 1870. In dat jaar viel Pruisen, de belangrijkste Duitse staat, Frankrijk binnen. In korte tijd verpletterden de Pruisen het Franse leger.

Het was voor de Fransen moeilijk te verteren dat ze voortaan op het Europese vasteland niet meer de hoofdrol speelden. Na 1871, toen het Duitse Keizerrijk werd uitgeroepen, was Duitsland in Europa een machtig land aan het worden. Frankrijk ging buiten Europa op zoek naar eerherstel. Door het veroveren van een groot koloniaal rijk wilde men laten zien dat Frankrijk nog steeds meetelde. Als gekeken wordt naar de oppervlakte, dan had Frankrijk op den duur een groter deel van Afrika in handen dan de Engelsen.

BRON 34 Op deze kaart is weergegeven wat er in 1839 over dit continent bekend was.

BRON 35 Op deze kaart van Afrika, die de situatie in 1914 weergeeft, is goed te zien dat maar weinig gebieden in dit continent niet gedurende kortere of langere tijd een Europese kolonie zijn geweest.

De wedren om Afrika

De verdeling van Afrika vond in korte tijd plaats. Het waren echter niet alleen de Engelsen en de Fransen die hun 'plaats onder de zon' opeisten. Toen ook de Duitsers, Italianen en Belgen hun oog op delen van Afrika lieten vallen, liepen de spanningen in Europa flink op. Daarom organiseerde de Duitse kanselier Bismarck in 1884/1885 de **Conferentie van Berlijn**. Hier verdeelden de Europese grootmachten achter de tekentafel Afrika onder elkaar. Op willekeurige wijze trokken zij grenslijnen, zoals blijkt uit een uitspraak van de Engelse premier Lord Salisbury.

BRON 36

Met de liniaal en de ogen dicht

We zijn bezig geweest lijnen te trekken op kaarten van gebieden waar geen blanke ooit een voet had gezet; we hebben elkaar bergen en rivieren gegeven, alleen gehinderd door het ongemak dat we nooit precies wisten waar ze lagen.

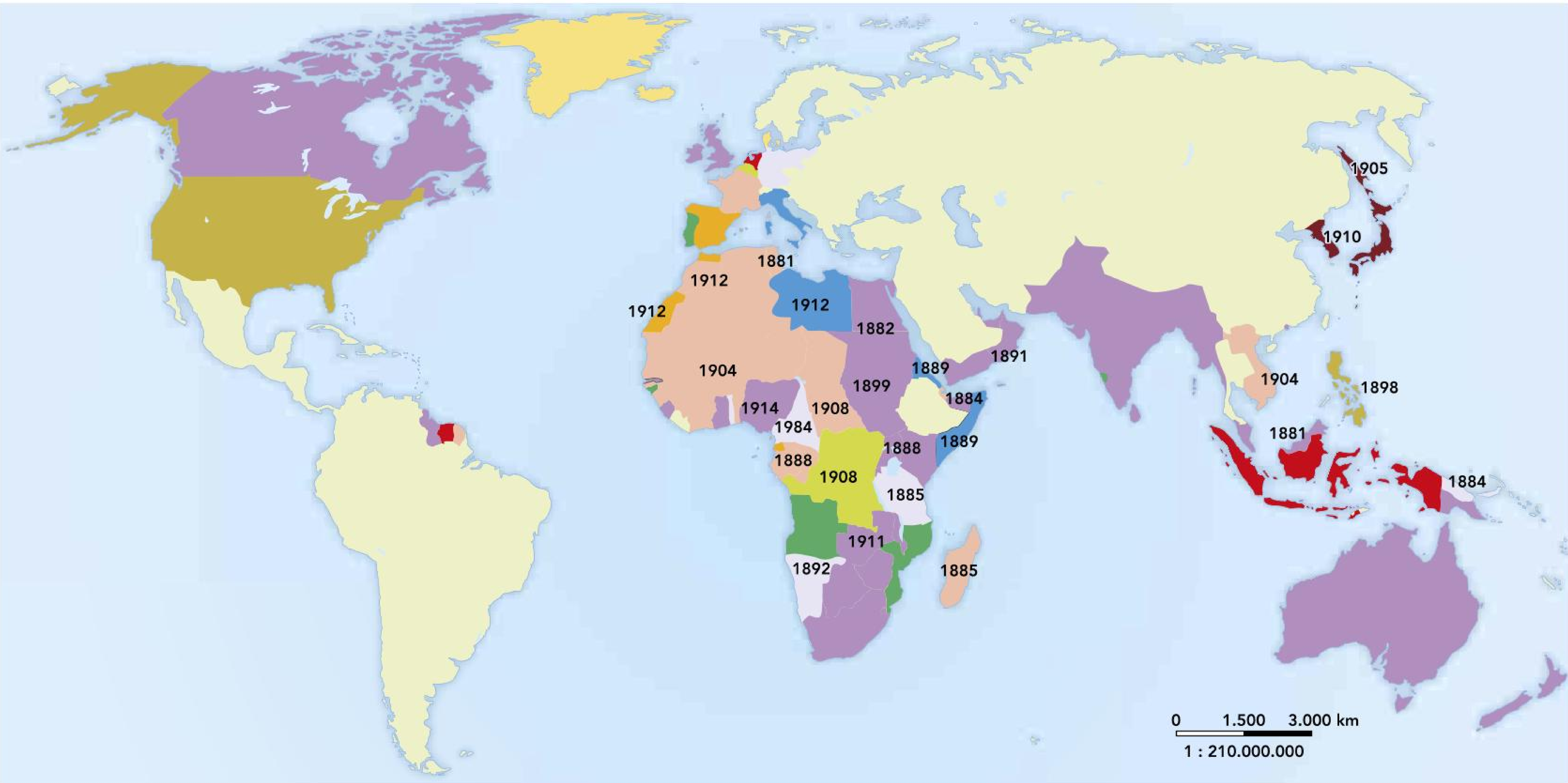
Uit: M. Bentley, Lord Salisbury's World, 2001.

Culturele motieven

Na verloop van tijd voelde een toenemend aantal Europeanen zich ongemakkelijk bij het optreden van de Europeanen in Afrika. Bijna niemand in West-Europa twijfelde aan de **superioriteit** van de westerlingen. Vrij algemeen was de overtuiging dat het christendom de beste godsdienst en de westerse beschaving verreweg de meest hoogstaande cultuur was. Het boek van Charles Darwin uit 1859, *On the Origin of Species* (waarin hij onder andere constateerde dat in de natuur de best aangepaste soorten steeds overleven) beschouwden sommigen zelfs als een wetenschappelijk bewijs voor deze gedachte. Maar waarom zou men die superieure cultuur alleen voor zichzelf reserveren? Was het niet beter dat de nog 'onbeschaafde' volkeren 'in donker Afrika' ook zouden kunnen meeprofiteren van de verworvenheden van 25 eeuwen westerse beschaving? De verspreiding van het christendom – een van de pijlers van de westerse beschaving – speelde daarbij een belangrijke rol. Ook vanuit Nederland.
Alleen al uit Nederland werkten er leden van 48 verschillende rooms-katholieke orden en congregaties als missionarissen in Afrika, Azië en Amerika. Zij hielden zich bezig met onderwijs, gezondheidszorg, jeugdwerk, bejaardenzorg en 'missiewerk' en hulpverlening aan gevangenen. De variëteit van orden en congregaties van vrouwen was nog groter dan die van mannelijke geestelijken. In totaal waren er 67 orden en congregaties van zusters die aan missiewerk deden.
Het zwaartepunt lag in de Nederlandse koloniën (het huidige Indonesië, Suriname en de Antillen). Maar de paters en zusters drongen tot in de verste uithoeken door. Ook in India, Birma, Filipijnen, Burkina Fasso, Burundi en Malawi werden missieposten gesticht; zelfs Hawaï werd niet overgeslagen. En dan zijn dit alleen nog maar activiteiten van Nederlandse katholieken. Ook grote aantallen protestants-christelijke mannen en vrouwen hielden zich met zendingswerk bezig. Samen zorgden zij ervoor dat (naast de industrieproducten) ook de westerse beschaving een exportproduct werd.

BRON 38 Leesles op een missieschool in Merauke (in toenmalig Nederlands Nieuw-Guinea).

Imperialisme rond 1900

- Spaans
- Portugees
- Brits
- Frans
- Nederlands
- Deens
- gebied van V.S.
- Duits
- Italiaans
- Belgisch
- Japans gebied
- 1884 jaar van afhankelijkheid

BRON 37

Verdieping bij 5.4

Een andere visie op imperialisme

In paragraaf 5.4 ligt de nadruk op de economische motieven bij de verklaring van het ontstaan van het imperialisme. Er is een groep historici die het hier niet mee eens is. Zij wijzen er op dat tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 de economische betekenis van de koloniën voor het moederland gering was. Hun argumenten zijn:

1. De meeste Afrikaanse koloniën waren te arm om als markt voor de Europese industrieproducten te dienen.
2. Het aandeel van de koloniën bij de levering van grondstoffen was gering.
3. Er bestaat geen verband tussen de overzeese investeringen en het verwerven van nieuwe koloniën.

De conclusie van deze groep historici was dat de koloniën veel minder een winstgevend avontuur waren dan altijd verondersteld is. Met andere woorden: de kosten van het imperialisme vielen hoger uit dan de opbrengsten ervan. In deze opdracht doe je een kort onderzoekje om een antwoord te vinden op de vraag of deze historici gelijk hebben.

Onderzoeksvraag
Zijn de economische motieven voor het modern imperialisme van bescheiden betekenis geweest?

Je vindt hieronder vijf bronnen. Het zijn statistieken. Het lezen van een tabel is een kunstje op zichzelf. Daarom horen bij elke tabel enkele vragen in het werkboek. Deze vragen helpen je op weg om te ontdekken wat het verhaal achter de tabel is.

	1876/1880		1913	
	Grondstoffen	*Industrieproducten*	*Grondstoffen*	*Industrieproducten*
Groot-Brittannië*	11,9	88,1	30,3	69,7
Noordwest-Europa**	43,8	56,2	48,0	52,0
Overig Europa	78,1	21,9	75,6	24,4
Verenigde Staten***	85,7	14,3	74,1	25,9
Rest van de wereld	97,6	2,4	89,1	10,9

* Inclusief Ierland
** Finland, Zweden, Noorwegen, Denemarken, Duitsland, België, Nederland, Zwitserland en Oostenrijk.
*** Inclusief Canada
Uit: A.G. Kenwood & A.L. Lougheed, The growth of the international economy, 1820-2000, 1999.

BRON 39 Het aandeel van de grondstoffen en industrieproducten in de totale export (1876/1880 en 1913).

	1876/1880		1913	
	Grondstoffen	*Industrieproducten*	*Grondstoffen*	*Industrieproducten*
Groot-Brittannië *	85,8	14,2	81,2	18,8
Noordwest-Europa **	60,9	39,1	59,9	40,1
Verenigde Staten ***	63,5	36,5	63,4	36,6
Rest van de wereld	30,9	69,1	40,2	59,8

* Inclusief Ierland
** Finland, Zweden, Noorwegen, Denemarken, Duitsland, België, Nederland, Zwitserland en Oostenrijk.
*** Inclusief Canada
Uit: A.G. Kenwood & A.L. Loughead, The growth of the international economy, 1820-2000, 1999.

BRON 40 Het aandeel van de grondstoffen en industrieproducten in de totale import (1876/1880 en 1913).

	1876/1880		1913	
	Import	*Export*	*Import*	*Export*
Groot-Brittannië*	29,7	3,1	19,0	6,2
Noordwest-Europa**	39,3	22,6	43,1	25,2
Overig Europa	11,2	20,2	12,3	14,7
Verenigde Staten***	7,2	16,1	11,3	17,3
Rest van de wereld	12,6	38,0	14,3	36,6

* Inclusief Ierland
** Finland, Zweden, Noorwegen, Denemarken, Duitsland, België, Nederland, Zwitserland en Oostenrijk.
*** Inclusief Canada
Uit: A.G. Kenwood & A.L. Lougheed, The growth of the international economy, 1820-2000, 1999.

BRON 41 Het regionale aandeel van de handel in grondstoffen (1876/1880 en 1913).

	1876/1880		1913	
	Import	*Export*	*Import*	*Export*
Groot-Brittannië*	9,1	37,8	8,2	25,3
Noordwest-Europa**	18,1	47,1	24,4	47,9
Overig Europa	13,3	9,2	15,4	8,3
Verenigde Staten***	7,7	4,4	12,1	10,6
Rest van de wereld	51,8	1,5	39,9	7,9

* Inclusief Ierland
** Finland, Zweden, Noorwegen, Denemarken, Duitsland, België, Nederland, Zwitserland en Oostenrijk.
*** Inclusief Canada
Uit: A.G. Kenwood & A.L. Lougheed, The growth of the international economy, 1820-2000, 1999.

BRON 42 Het regionale aandeel van de handel in industrieproducten (1876/1880 en 1913).

	1830	1854	1870	1914
Europa	66	55	25	5
VS	9	25	27	21
Latijns-Amerika	23	15	11	18
Britse koloniën	2	5	34	46
Overige gebieden			3	9
Totaal bedrag aan investeringen*	100	260	770	4.107

* in miljoenen Britse ponden

BRON 43 De regionale spreiding van de Britse investeringen in het buitenland (in procenten), 1830-1914.

5 Het rode spook waart door Europa

DEELVRAAG
5 **Welke belangengroepen ontstonden om de positie van de arbeiders te verbeteren en de belangen van de fabrikanten te verdedigen?**

Arbeiders staan buitenspel

Al tijdens de Verlichting discussieerden filosofen over de ideale samenleving. Toen won de gedachte veld dat je niet alleen maar blind moet varen op geloof en traditie, maar dat je je eigen verstand moet gebruiken om een betere toekomst te realiseren. Vanaf 1750 kwam daarbij de nadruk te liggen op de vrijheid en gelijkheid van de mensen. De Franse revolutionairen voegden daar aan het eind van de achttiende eeuw broederschap (solidariteit) aan toe.
Maar in de snel groeiende industriesteden was van 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' weinig te merken. Daar was het meer een kwestie van: ieder voor zich en God voor ons allen. Dus: zien te overleven! In de beginfase van de Industriële Revolutie was er een groot overschot aan arbeidskrachten. Hierdoor konden de fabrikanten de arbeidsvoorwaarden dicteren. Zij bepaalden hoe lang, onder welke omstandigheden en tegen welke beloning de arbeiders moesten werken. Arbeiders die het hier niet mee eens waren, hadden maar één keus: dit werk accepteren of geen werk. En geen werk betekende in deze tijd ook meteen: geen inkomen. Dan kon je alleen nog hopen op de armenzorg.

BRON 44 Ouderen, zieken en werklozen waren ook in de negentiende eeuw nog afhankelijk van liefdadigheid. Hierbij speelde de Kerk nog altijd een belangrijke rol.

In de loop van de negentiende eeuw maakten veel burgers zich druk om de beroerde omstandigheden voor de arbeiders. Artsen, dominees, priesters, schrijvers en journalisten zagen tijdens hun werk de ellende in de fabrieken en arbeidersbuurten. Ze zochten de publiciteit en brachten zo een maatschappelijke discussie op gang. Deze wordt de **sociale kwestie** genoemd. Hun ingezonden brieven in kranten, hun rapporten en boeken maakten in de tweede helft van de negentiende eeuw het oplossen van de sociale kwestie tot een van de belangrijkste politieke thema's.

Het liberalisme

Hoe kon het dat de overheid zelf lange tijd zo'n afwachtende houding aannam? Een van de verklaringen hiervoor ligt in de toen gangbare opvatting over de werking van de economie. Een van die denkers die al heel vroeg over deze problematiek schreef, was Adam Smith (1723-1790). Hij beweerde dat de mens erin slaagde om te overleven omdat hij op de eerste plaats op zijn eigen belangen lette. Volgens Smith was het 'welbegrepen eigenbelang' de sleutel tot een betere wereld.
Adam Smith was het helemaal eens met de manier waarop in zijn tijd de economie georganiseerd was. In zijn boeken beschreef hij uitgebreid de werking van het **kapitalisme**. Hierbij zijn de productiefactoren (natuur – kapitaal – arbeid) in handen van particulieren en worden de prijzen bepaald door de wet van vraag en aanbod. Het hoofddoel van kapitalistische ondernemers is het maken van zoveel mogelijk winst. Smith erkende dat hieraan voor het volk ook nadelen verbonden waren.

BRON 45
Het belang van de verkopers echter, in om het even welke tak van handel of productie, is altijd in enkele opzichten verschillend van en zelfs tegengesteld aan dat van het volk. Het vergroten van de markt en het verminderen van de concurrentie is altijd het belang van de verkopers.
Uit: A. Smith, An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations, 1776.

In een kapitalistische samenleving waren de grote ondernemers – zowel de kooplieden als de fabrikanten – het op één punt helemaal met elkaar eens: voor de samenleving zou een zo groot mogelijke vrijheid het best zijn. Deze overtuiging werd de basis van een nieuwe politieke stroming: het **liberalisme**. Liberalen vonden dat de staat (de overheid) de individuele burger zoveel mogelijk zijn gang moest laten gaan. Om die reden hadden de liberalen weinig zin om mee te werken aan de oplossing van de sociale kwestie. Hun ideeën baseerden ze op het werk van Adam Smith.

BRON 46 George Goodwin Kilburne schilderde in de tweede helft van de negentiende eeuw tal van binnenhuistaferelen van de gegoede burgerij.

BRON 47 In februari 1848 brak er in Parijs een revolutie uit. Arbeiders én burgers wierpen samen barricades op, zoals op dit kort na de gebeurtenissen gemaakt schilderij van Horace Vernet is te zien. Ook in andere delen van Europa braken opstanden uit.

Bourgeoisie tegenover proletariaat

Er waren ook burgers die ervan overtuigd waren dat de verhoudingen in de industriële samenleving onjuist en onrechtvaardig waren. De belangrijkste en meest invloedrijke persoon was Karl Marx (1818-1883). Deze in Trier geboren journalist schreef in het onrustige jaar 1848 in Brussel een beroemd geworden pamflet: het Communistisch Manifest. Het boekje opende met de bekende zin: 'Een spook waart door Europa – het spook van het **communisme**.'
In het werk van Karl Marx en zijn vriend en geestverwant Friedrich Engels staat de **klassenstrijd** centraal. Zij beweerden dat de strijd tussen twee klassen van mensen

Staatsinrichting

In de negentiende eeuw werd de politieke invloed van 'het volk' groter. Om dit mogelijk te maken, moesten twee principiële vragen beantwoord worden. Hoe mocht het volk invloed uitoefenen? Welk deel van het volk kwam daarvoor in aanmerking?
In de negentiende eeuw werd gekozen voor **indirecte democratie**. Niet iedereen kon persoonlijk meedoen aan de discussies over politieke vraagstukken. Het was niet praktisch om iedereen zijn of haar zegje te laten doen. Dat zou enorm veel tijd kosten en tot oeverloos gebekvecht leiden. Daarom koos het volk vertegenwoordigers, die in het parlement namens een hele groep kiezers aan de discussies en besluitvorming deelnamen. De rol van het volk bleef dus beperkt tot deelname aan de verkiezingen. De kiezer moest er maar op vertrouwen dat de gekozene het standpunt van zijn kiezer goed vertegenwoordigde.

Wie mochten er meedoen aan de verkiezingen? In het begin van de negentiende eeuw lang niet iedereen. Om te beginnen stond de helft van de bevolking bij voorbaat buitenspel, want alleen de mannen kwamen voor het kiesrecht in aanmerking. Van de mannen werden alleen de rijken als kiezer toegelaten. Alleen zij die een minimumbedrag aan belasting betaalden, kregen het kiesrecht. Dit noemen we **censuskiesrecht**.
In de loop van de negentiende eeuw werd de groep mannen die naar de stembus mocht stapje voor stapje groter: in Nederland van een paar procent in 1850, naar ruim tien procent in 1870 en bijna dertig procent in 1890. De strijd om invoering van het kiesrecht voor iedereen (zowel voor mannen als voor vrouwen, en ongeacht het inkomen) was een van de grote politieke strijdpunten uit de Tijd van burgers en stoommachines.

BRON 48

Klassenstrijd

In elke periode uit de geschiedenis vormen de economische productie en uitruil ... de basis waarop de politieke en intellectuele geschiedenis van die periode is opgebouwd. Daardoor is de hele geschiedenis van de mensheid een geschiedenis van klassenstrijd: gevechten tussen uitbuiters en uitgebuitenen en van heersende en overheerste klassen. Heden ten dage is een stadium bereikt waarin de uitgebuite en onderdrukte klasse – het proletariaat – haar doel niet kan bereiken zonder voor eens en voor altijd de maatschappij volledig te ontdoen van alle uitbuiting, onderdrukking en klassenonderscheid.

Uit: F. Engels, Inleiding, in: F. Engels en K. Marx, Het Communistisch Manifest, 1848.

de loop van de geschiedenis heeft bepaald. Onder een klasse verstaan Marx en Engels een groep mensen met een ongeveer vergelijkbare positie en bezit. Volgens hen waren er in het verleden steeds twee klassen die voortdurend met elkaar overhoop lagen.
Marx gebruikte voor de verschillende tijdvakken uit het verleden steeds andere namen voor de twee klassen. In de Tijd van burgers en stoommachines waren dit de bourgeoisie ('de rijken') en het proletariaat ('de armen'). Tussen deze twee klassen bestonden onoverbrugbare tegenstellingen. Deze belangentegenstelling zou niet op een 'normale' manier opgelost kunnen worden. Maar Marx zag de oplossing. In het verleden hadden revoluties grote maatschappelijke veranderingen gebracht en ook nu zou weer een revolutie uitbreken. In zijn boeken stippelde Marx de route naar een ideale samenleving nauwkeurig uit.
In de ogen van Marx waren ondernemers alleen maar uit op het maken van zoveel mogelijk winst. De zwakste bedrijven zouden zich niet kunnen handhaven en failliet gaan. De steeds kleiner wordende groep overblijvende ondernemers zou minder concurrentie hebben, waardoor de winsten zouden stijgen. Marx noemde dit de concentratie- en cumulatiefase. De arbeiders zijn in dit proces het kind van de rekening: zij krijgen het steeds slechter door steeds lagere lonen of door ontslag en werkloosheid. Op zeker moment zou deze 'Verelendung' van de arbeidende klasse ondraaglijk worden, met revolutie als gevolg. Deze revolutie zou eindigen in een overwinning van de arbeiders. Daarna zou een overgangsfase volgen, waarin alle sporen van het kapitalisme weggepoetst zouden worden: de dictatuur van het proletariaat.
Tijdens de revolutie zou het proletariaat de productiemiddelen van de bourgeoisie overnemen. De grond, de mijnen, winkelbedrijven en de fabrieken zouden niet onder de arbeiders verdeeld worden. Marx zag de productiemiddelen als één groot en ondeelbaar economisch geheel. Hij wilde dat deze het gemeenschappelijk eigendom van de werkende klasse zouden worden. Door de onteigening van het bezit van de bourgeoisie en het tot gemeenschappelijk bezit maken van de productiemiddelen, zouden de klassentegenstellingen opgeheven worden. In een overgangsperiode zouden de mensen wennen aan de veranderde omstandigheden en de nieuwe verantwoordelijkheid. Na verloop van tijd – Marx noemde geen precieze tijdsduur – zou de dictatuur van het proletariaat dan vanzelf overgaan naar de vijfde fase: de communistische heilstaat. Dit zou een ideale samenleving zijn, zonder klassen en zonder onderdrukking en uitbuiting van de een door de ander.

Tussen de aanhangers van Marx ontstond al snel onenigheid over de vraag of er werkelijk een gewelddadige revolutie noodzakelijk was. Een groep vond van wel. Dit waren de latere communisten. Een andere groep wilde het ideaal van de communistische heilstaat via een andere weg bereiken. Omdat zij via wetgeving de positie van de arbeiders wilden verbeteren, worden deze aanhangers de **sociaaldemocraten** genoemd. Om in het parlement een meerderheid te verkrijgen die deze wetten goedkeurde, was er algemeen kiesrecht nodig. Daarom streden de sociaaldemocraten voor het algemeen kiesrecht. Dat was in hun visie hét middel om een rechtvaardige maatschappij te krijgen. In de meeste landen is pas in de twintigste eeuw het algemeen kiesrecht ingevoerd.

BRON 49 Karl Marx (links) en Friedrich Engels (rechts) zijn de grondleggers van het socialisme.

5 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. De wetenschappelijke revolutie
2. De Industriële Revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving.
3. Discussies over de 'sociale kwestie'.
4. De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie.
5. De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

JE WEET

Hoe de Industriële Revolutie voor grote veranderingen in de westerse wereld en in de koloniën zorgde.

1. Hoe de agrarische revolutie en de demografische revolutie het mogelijk maakten dat de Industriële Revolutie kon plaatsvinden.
2. Welke uitvindingen er voor zorgden dat het werk niet meer in huis maar in fabrieken verricht werd.
3. Onder welke omstandigheden de arbeiders tijdens de eerste fase van de Industriële Revolutie moesten werken en leven.
4. Hoe en waarom de verhoudingen tussen West-Europa en gebieden in Afrika en Azië na 1850 veranderden.
5. Welke belangengroepen er ontstonden om de positie van de arbeiders te verbeteren en de belangen van de fabrikanten te verdedigen.

JE KUNT

1. Gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen herkennen en van elkaar onderscheiden.
2. In een ontwikkeling verandering en continuïteit herkennen.
3. Je inleven in het denken en handelen van personen uit een andere periode uit de geschiedenis en in hun werk- en leefomstandigheden. Je bent je ervan bewust dat deze personen handelen op basis van kennis en overtuigingen die toen beschikbaar of gangbaar waren. Bij het beoordelen van die omstandigheden moet je daarmee rekening houden en niet redeneren vanuit momenteel beschikbare kennis en praktijkervaring of gangbare overtuigingen.

1700

DE TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)

- **1733** ▸ Uitvinding van de schietspoel door John Kay
- **1776** ▸ Adam Smith legt de basis voor het (economisch) liberalisme
- **1778** ▸ De installatie van de eerste stoommachine in een Engelse textielfabriek
- **1800** ▸ Robert Owen krijgt de leiding over New Lanark

1800

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800 TOT 1900)

- **1818/1883** ▸ Karl Marx

1825

- **1832** ▸ Onderzoek naar kinderarbeid door een Britse onderzoekscommissie
- **1848** ▸ Publicatie van het Communistisch Manifest
- **1850** ▸ Europese landen gaan gebieden in Afrika en Azië koloniseren

1850

- **1859** ▸ Charles Darwin publiceert zijn boek On the origins of species
- **1870** ▸ Frankrijk verliest de oorlog van Duitsland
- **1871** ▸ Uitroepen van het Duitse Keizerrijk

1875

- **1884/1885** ▸ Conferentie van Berlijn

1900

BEGRIPPEN

afzetgebied
Gebied (in het buitenland) waar goederen verkocht worden.

arbeidsomstandigheden
Geheel van voorwaarden en omstandigheden waaronder een arbeider moet werken. Hiertoe behoren onder andere het loon, het aantal werkuren per dag/week en de (on)veiligheid op de werkvloer.

censuskiesrecht
Toekenning van het kiesrecht aan dat deel van de bevolking dat meer dan een vastgesteld minimumbedrag aan belasting betaalt.

communist, communisme
Aanhanger van de politieke stroming waarin de arbeidersklasse de macht van de bezittende klasse door een revolutie wilde breken om zo de arbeiders zelf aan de macht te brengen.

Conferentie van Berlijn
Vergadering van vertegenwoordigers van Europese landen, in 1884-1885 in Berlijn gehouden, waarbij ze onderling de gebieden in Afrika verdeelden. Hierbij werden de grenzen op een willekeurige manier getrokken. Er werd nauwelijks rekening gehouden met de volkeren die in die gebieden woonden.

enclosures (Enclosure Acts)
1) het privatiseren en omheinen van de common fields, 2) het herverkavelen van de open fields, zodat er grote, aaneengesloten percelen ontstaan. Door de enclosures was een grootschalige en daardoor efficiëntere landbouw mogelijk.

huisnijverheid
(In opdracht van een ondernemer) thuis grondstoffen verwerken.

indirecte democratie
Staatsvorm waarin het volk bij verkiezingen vertegenwoordigers aanwijst die invloed op het bestuur kunnen uitoefenen.

Industriële Revolutie
Grote verandering in de West-Europese samenleving door de omschakeling van handmatige naar machinale vervaardiging van goederen.

kapitalisme
Economisch systeem waarbij het maken van zo veel mogelijk winst het hoofddoel is en waarbij de ondernemer zo veel mogelijk vrijheid moet hebben om naar eigen inzicht dit doel te realiseren.

klassenstrijd
Door (aanhangers van) Marx gebruikte benaming voor het conflict tussen twee klassen (proletariaat tegenover bourgeoisie) die aan elkaar tegengestelde politieke en economische belangen hebben.

liberalisme
Politieke stroming die streeft naar zoveel mogelijk individuele vrijheid voor burgers en zo weinig mogelijk overheidsbemoeienis.

mechanisering
Het gebruik maken van machines bij de bewerking van het land of bij de productie van goederen.

modern imperialisme
Periode in de tweede helft van de negentiende eeuw waarin West-Europese landen door het veroveren van koloniën in Afrika en Zuidoost-Azië een groot koloniaal wereldrijk (imperium) opbouwden.

nationalisme
Voorliefde voor en het verheerlijken van het eigen volk. Als een volk nog geen eigen staat heeft, dan streeft het volk naar zelfstandigheid van het eigen land.

schietspoel
Hulpmiddel voor een weefgetouw, waardoor een wever sneller en over een grotere afstand de spoel (waarin het inslaggaren zit) door de kettinggarens kan werpen. Deze is in 1733 door John Kay uitgevonden.

sociale kwestie
Bewustwording van het feit dat er in de eerste fase van de Industriële Revolutie een groot verschil tussen de verschillende sociale groepen was ontstaan (rijk – arm) die dringend om een oplossing vroeg.

socialist / sociaaldemocraat
Aanhanger van de politieke stroming waarin de arbeidersklasse de macht van de bezittende klasse wilde breken door het invoeren van sociale hervormingen via het parlement, om zo de positie van de arbeider te verbeteren.

spinning jenny
Apparaat waarmee een spinner acht draden tegelijk kan spinnen. Dit was een klein werktuig dat in huis konden worden gebruikt.

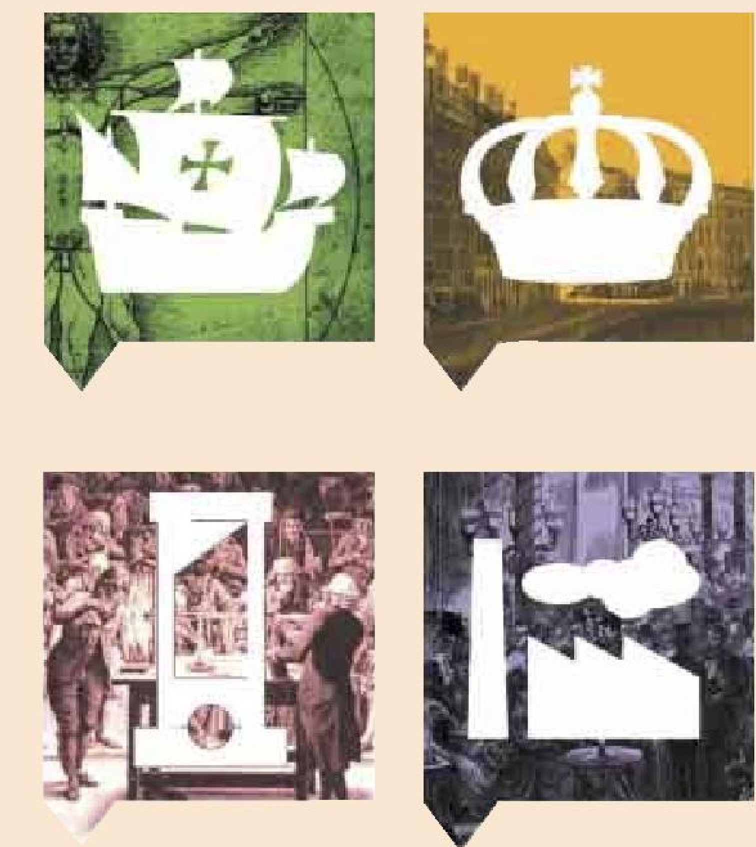
stoommachine
Machine die door het gebruik van stoom in beweging wordt gebracht. Voor het stoken van de stoommachine zijn grote hoeveelheden steenkool nodig.

superioriteit
Gevoel of overtuiging dat iemand beter, sterker of meer waard is dan een ander.

urbanisatie
Verstedelijking; het groeien van bestaande steden en het ontstaan van nieuwe steden.

6 Kolonie wordt wereldmacht

BRON 1 De Engelse ontdekkingsreiziger Henry Hudson vaart met zijn schip 'Halve Maen' de later naar hem genoemde Hudsonrivier op. Geschilderd door A. Bierstadt in 1874.

TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS
TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN
TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES

Nieuw Amsterdam aan de Hudson

De nieuwe overzeese handelsroutes naar Indië en de ontdekking van Amerika brachten de Portugezen en Spanjaarden grote rijkdommen. Concurrentie kon niet uitblijven. De koningen van Frankrijk en Engeland rustten expedities uit om nieuwe routes te verkennen en met de ontdekte gebieden winstgevende handel op te zetten of er koloniën te stichten. Voor de Hollanders en Zeeuwen was door de oorlog met Spanje de route naar het zuiden gevaarlijk. Daarom hadden Willem Barentsz en Jacob van Heemskerk geprobeerd een noordoostpassage naar Indië te bereiken. Tevergeefs.

De verschillende handelscompagnieën in de Republiek werden in 1602 verenigd in de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Die gaf in 1609 de Engelse ontdekkingsreiziger Henry Hudson de opdracht met het schip de 'Halve Maen' nog eens te proberen via de Noordelijke IJszee Azië te bereiken. Toen ijsvelden hem op de reis de weg naar het oosten blokkeerden, zette hij koers naar het westen. Hij probeerde een noordwestpassage te vinden. Zo zette hij in 1609 voet aan wal op het eiland Manhattan aan de monding van een brede rivier, die later naar hem de Hudson zou worden genoemd. Tijdens een volgende ontdekkingsreis ontdekte Hudson een enorme binnenzee: de Hudsonbaai. Henry Hudson en zijn tienerzoon John raakten vermist en zijn nooit van deze reis teruggekeerd.

BRON 2 Het eiland Manhattan aan de monding van de Hudsonrivier, dat de kolonisten in 1626 voor zestig gulden aan handelsgoederen van de indianen gekocht hadden, bleek een prima haven voor de trans-Atlantische handel. Kaart van de oostkust van Noord-Amerika met een gezicht op Nieuw Amsterdam, uitgegeven door Nicolaas Visscher II (1649-1702).

Hudson had op zijn reis in 1609 bonthuiden gekocht van indianen. Naar bont was grote vraag in Europa en de bonthandel bracht grote winsten op. Enkele bonthandelaren uit de Republiek stichtten in 'Nieuw Nederland' de handelsnederzetting 'Nieuw Amsterdam'. De groei en bloei van Nieuw Nederland bracht spanningen met zich mee tussen de kolonisten, die als boeren een eigen bedrijfje wilden beginnen, en de bonthandelaren. De boerenkolonisten wilden namelijk steeds meer grond en dat ging ten koste van het woongebied van de indianen. De bonthandelaren waren juist gebaat bij goede relaties met de indianen van wie zij de huiden kochten. Periodes van vrede en oorlog wisselden elkaar af: oorlog tegen de indianen, maar ook was er strijd tussen de kolonisten uit de Republiek en Engeland.

Onafhankelijkheid

Uiteindelijk kwam Nieuw Amsterdam in handen van de Britten. Nieuw Amsterdam zou New York worden. De Britten hadden na een moeizame start zuidelijker aan de oostkust van Amerika al enkele koloniën. Daar waren winstgevende tabaksplantages waarop mensen uit Afrika en hun afstammelingen (Afro-Amerikanen) als slaven het zware veldwerk deden. Landbouwgrond en grondstoffen in overvloed trokken steeds meer kolonisten aan. Europeanen ontvluchtten hun moederland waar privileges de standsverschillen in stand hielden en waar absolute koningen oorlog voerden en een dure hofhouding hadden. De arme boeren en stedelingen zuchtten onder herendiensten, rechterlijke willekeur en hoge belastingen. Velen ontvluchtten het oude Europa om in de nieuwe wereld in een maatschappij zonder standsverschillen en godsdienstonderdrukking in vrijheid een nieuw leven te beginnen.

Maar ook de nieuwe wereld was niet vrij van oorlogen en achterstelling van bevolkingsgroepen. Indianen werden als minderwaardig beschouwd, de slaven waren puur bezit. Onder de kolonisten bestonden grote verschillen in rijkdom tussen de rijke plantagebezitters en de kleine boeren en handwerkslieden. Er waren oorlogen tegen de indianen. De Europese mogendheden zetten hun oorlogen ook voort in Amerika, versterkt door koloniale wedijver. En voor de kosten van die oorlogen moesten de kolonisten opdraaien, zonder dat zij inspraak hadden in de besteding van de gelden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in Noord-Amerika de ideeën van Locke en Montesquieu weerklank vonden. Hadden de koningen recht op absolute macht? Mochten landen wel koloniën hebben? Waren de mensen niet allemaal gelijk? Deze Verlichtingsdenkbeelden lagen ten grondslag aan de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1776-1783), ook de Amerikaanse Revolutie genoemd. Dertien Britse koloniën vochten zich vrij van hun overheerser en werden als de Verenigde Staten van Amerika een onafhankelijk land.

Burgeroorlog

Tussen de noordelijke en zuidelijke staten bestonden grote verschillen. In het zuiden overheerste de plantage-economie. Een elite van rijke plantagebezitters liet er slaven werken op hun tabaks- en katoenplantages. In het noorden was meer nijverheid en waren de boerenbedrijven vooral familiebedrijven. De noordelijke staten wilden de Britse producten weren met invoerrechten en daardoor was een sterke unie tussen de staten nodig. De zuidelijke staten waren voor vrijhandel en wilden vooral hun katoen verkopen aan de snel groeiende Engelse textielindustrie. Door de discussie over slavernij namen de spanningen tussen de noordelijke en zuidelijke staten steeds verder toe. Waren de Afro-Amerikanen dan geen gelijken, geen mensen? Om deze kwesties brak in 1861 een burgeroorlog uit die het noorden uiteindelijk na een bloedige strijd in 1865 won. De unie was gered, de noordelijke staten voerden van nu af aan de boventoon. Inmiddels was in 1863 de slavernij afgeschaft.

BRON 3 Zicht op Nieuw Amsterdam in 1673. Geschilderd door P. Schenk in 1702 naar een afbeelding uit 1673.

Het belang van de Verenigde Staten van Amerika

Niet alleen de voorgeschiedenis van de Verenigde Staten van Amerika: ontdekkingsreizen, koloniën, plantages, Verlichtingsdenkbeelden tegenover koloniale overheersing, strijd voor afschaffing van de slavernij, is interessant. Door de toestroom van miljoenen kolonisten in de negentiende en twintigste eeuw, door het in bezit nemen van steeds meer gebieden in het westen en door het gebruik van de rijke voorraden aan grondstoffen zou Amerika uitgroeien tot een industriële grootmacht. Een industriële wereldmacht die volhield tegen koloniale overheersing te zijn en de vrijhandel tussen alle landen op de wereld propageerde, maar toch zelf koloniën verwierf. Een land waar de achterstelling van gekleurde bevolkingsgroepen officieel verboden is, maar waar in de praktijk nog steeds gediscrimineerd wordt, een land met gigantische verschillen tussen arm en rijk. Een wereldmacht die in de twintigste eeuw telkens probeerde zo lang mogelijk buiten de 'Europese conflicten', de twee Wereldoorlogen, te blijven, maar daar toch de reddende hand moest toesteken.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het begin van Europese overzeese expansie
2. Het ontstaan van handelskapitalisme en begin van wereldeconomie
3. Slavenarbeid op plantages en opkomst van abolitionisme
4. Het streven naar grondrechten en politieke invloed van burgerij
5. Het ontstaan van het parlementair stelsel en toename van volksinvloed
6. De industriële revolutie en opkomst van emancipatiebewegingen
7. Het modern imperialisme

HOOFDVRAAG

Hoe groeiden de Verenigde Staten van Amerika uit van kolonie tot wereldmacht?

DEELVRAGEN

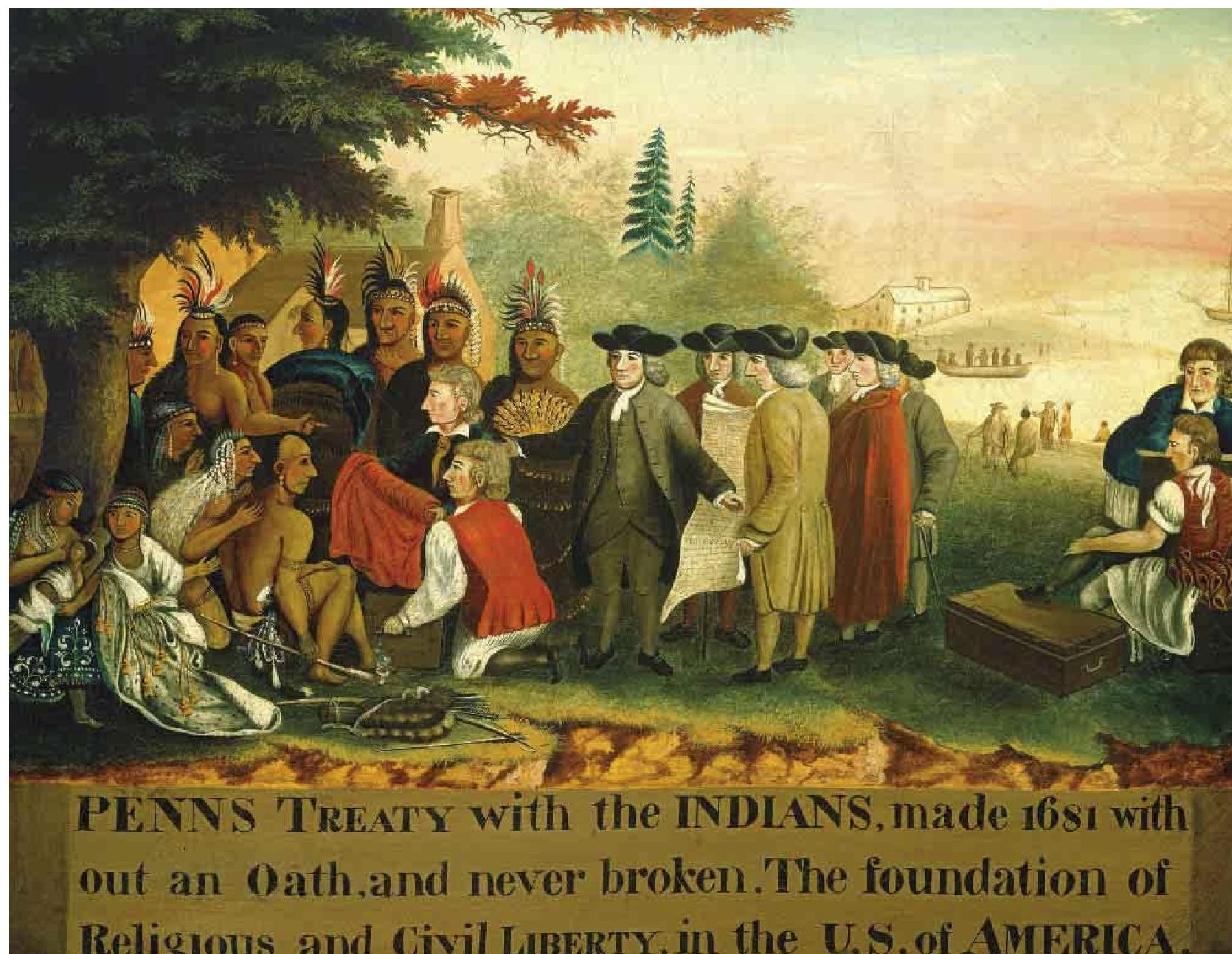
1. Welke nieuwe bevolkingsgroepen kwamen naar Noord-Amerika en wat waren hun motieven en hoe bouwden zij een bestaan op?
2. Waarom streden de dertien Engelse koloniën in Noord-Amerika voor hun onafhankelijkheid?
3. Welke verschillen waren er tussen de noordelijke staten en de zuidelijke staten?
4. Was de slavernijkwestie de enige oorzaak van de Burgeroorlog en wat betekende die Burgeroorlog uiteindelijk voor de positie van de Afro-Amerikanen?
5. Waardoor en hoe werden de Verenigde Staten van Amerika een wereldmacht?

6 1 Kolonisten, indianen en Afro-Amerikanen

DEELVRAAG

1 Welke nieuwe bevolkingsgroepen kwamen naar Noord-Amerika en wat waren hun motieven en hoe bouwden ze een bestaan op?

BRON 4 Soms kochten de kolonisten grond , zoals hier William Penn. Hij legde daarmee de basis voor de Britse kolonie Pennsylvania. Meestal namen de kolonisten de grond zomaar in bezit, zonder die te vergoeden. In hun ogen kenden de indianen toch geen grondbezit én er was immers grond genoeg. Geschilderd door E. Hicks, 1847.

Nieuw Nederland

Niet alleen kolonisten uit de Republiek kwamen naar Noord-Amerika, ook uit Engeland en Frankrijk arriveerden steeds meer gelukzoekers. Dit leidde al snel tot spanningen met de indianen, maar ook tot onderlinge wrijvingen.

In 1647 benoemde de WIC Peter Stuyvesant tot zevende gouverneur ofwel directeur-generaal van Nieuw Nederland. Hij liet aan de grens van de kolonie versterkingen aanleggen tegen de indianen. Ook maakte hij afspraken met de Engelsen over de grenzen met hun nederzettingen. De inwoners van Nieuw Amsterdam kregen onder het bestuur van Stuyvesant steeds meer bestuurlijke bevoegdheden en de stad kwam tot bloei.

Kolonisten

Veel kolonisten waren naar Noord-Amerika gekomen om de armoede in Europa te ontvluchten. Gelokt door de zilver- en goudvondsten in de Spaanse gebieden, dachten zij ook in het noorden gemakkelijk tot rijkdom te komen. Maar daar kwam niets van terecht: er waren geen edelmetalen. De kolonisten besefen dat ze alleen konden overleven door handel met de indianen of door zelf een boerenbedrijf te beginnen en voor eigen voedsel te zorgen. In het dunbevolkte Amerika was er in de ogen van de kolonisten grond genoeg. In de zuidelijkere Engelse koloniën hadden de nieuwkomers met succes de tabaksteelt opgepakt. Evenals bont bracht tabak in Europa veel geld op.
In Nieuw Nederland was de gereformeerde kerk de toegestane kerk. Maar de kolonisten hadden zeer diverse andere religies. Uit het Anglicaanse Engeland waren zowel katholieken als puriteinen en quakers (strenge protestanten) vertrokken om in vrijheid hun geloof te kunnen belijden. Zij drongen vanuit hun nederzettingen op naar Nieuw Nederland. Ook Joden hoopten in de Nieuwe Wereld in vrijheid een nieuw bestaan op te kunnen bouwen. Peter Stuyvesant was van al die verschillende geloofsgroepen niet gediend. Hij weerde de strenge protestanten uit Engeland, net als de Lutheranen en Joden. Dat zou volgens hem de beste garantie zijn voor rust en orde. De WIC echter wilde juist zoveel mogelijk mensen in hun gebied toelaten: hoe meer mensen, hoe

BRON 5

David Pietersz. de Vries werd in 1639 uitgezonden door de WIC om te protesteren tegen de opdringende Engelse nederzettingen in Nieuw Nederland.
'Op 9 juni arriveerde ik met het jacht bij het Huis de Hoop, waar Gijsbert van Dijck het bevel voerde over vijftien soldaten. Deze schans staat op het vlakke land, aan de kant van de rivier. Aan de andere kant zijn de Engelsen tegen onze zin een stadje gaan bouwen. Ze hebben hier ook al een fraaie kerk gebouwd. Er stonden daar al meer dan honderd huizen. De commandeur had me opdracht gegeven dat ik daartegen protest zou aantekenen, aangezien zij het land gebruiken dat wij van de wilden hebben gekocht. Toen ik daar kwam, werd ik door de Engelse gouverneur te gast gevraagd. Aan tafel vertelde ik dat het een kwalijke zaak was dat de landen van de Compagnie met geweld werden ingepikt. Hij antwoordde me dat wij er al vele jaren waren en er niets mee deden, en dat het zonde was om zulk prachtig land onbebouwd te laten. Het land bracht zulk mooi graan op, en ze hadden al drie steden gebouwd.'
R. van Stipriaan, Ooggetuigen van de Gouden Eeuw, 2000.

Omstandigheden en motief

De geschiedenis hangt van oorzaken en gevolgen aan elkaar. Oorzaken kun je op verschillende manieren indelen (economisch, politiek, sociaal). Maar je kunt bij oorzaken ook spreken van een **omstandigheid** (het weer, de vruchtbaarheid van de grond) of van een **motief** (een **beweegreden**). De vruchtbare grond is de omstandigheid die de kolonist beweegt om zijn boerderij juist op die plek te vestigen. Zo zijn de spanningen tussen de verschillende religies in Europa en de godsdienstoorlogen religieuze en/of politieke en/of economische omstandigheden voor mensen om naar de nieuwe wereld te vertrekken. Als een emigrant dan puur om godsdienstige redenen vertrekt: hij is niet vrij zijn geloof te belijden, dan is dat zijn motief of beweegreden.

BRON 6 Een dorpje van Algonquin indianen. De Algonquians leefden aan de oostkust ten zuiden van Nieuw-Amsterdam. Ingekleurde ets van Th. de Bry, naar een tekening van John White omstreeks 1587.

BRON 7

Leraar en kolonist Gottlieb Mittelberger schreef in 1756 in zijn reisbeschrijving:
'Als de schepen na hun lange reis de haven van Philadelphia binnenlopen, dan mag niemand van boord gaan, behalve zij die de overtocht al betaald hebben. De anderen moeten aan boord blijven totdat iemand ze gekocht heeft. De verkoop van mensen aan boord van het schip gaat als volgt: elke dag komen Engelsen, Hollanders en Duitsers uit Philadelphia en andere plaatsen en zoeken uit de gezonde mensen er een uit die ze voor hun bedrijf kunnen gebruiken. Met hem onderhandelen ze over een contract waarin staat hoe lang zo iemand moet werken om het geld voor de overtocht te betalen. Dat kan drie, vier, vijf of zes jaren zijn, afhankelijk van leeftijd en kracht van de persoon. De knecht moet dat contract ondertekenen. Menig ouder moet zo zijn kind verkopen als vee om zelf vrij van boord te kunnen. Het kind moet dan de schulden overnemen. Zelfs voor de op zee gestorven familieleden moet op deze wijze betaald worden. Zo worden hele families van elkaar gescheiden omdat ze door verschillende kopers gekocht worden.'
Naar: L. Bernlochner, Geschichte und Geschehen, Leipzig, 2004.

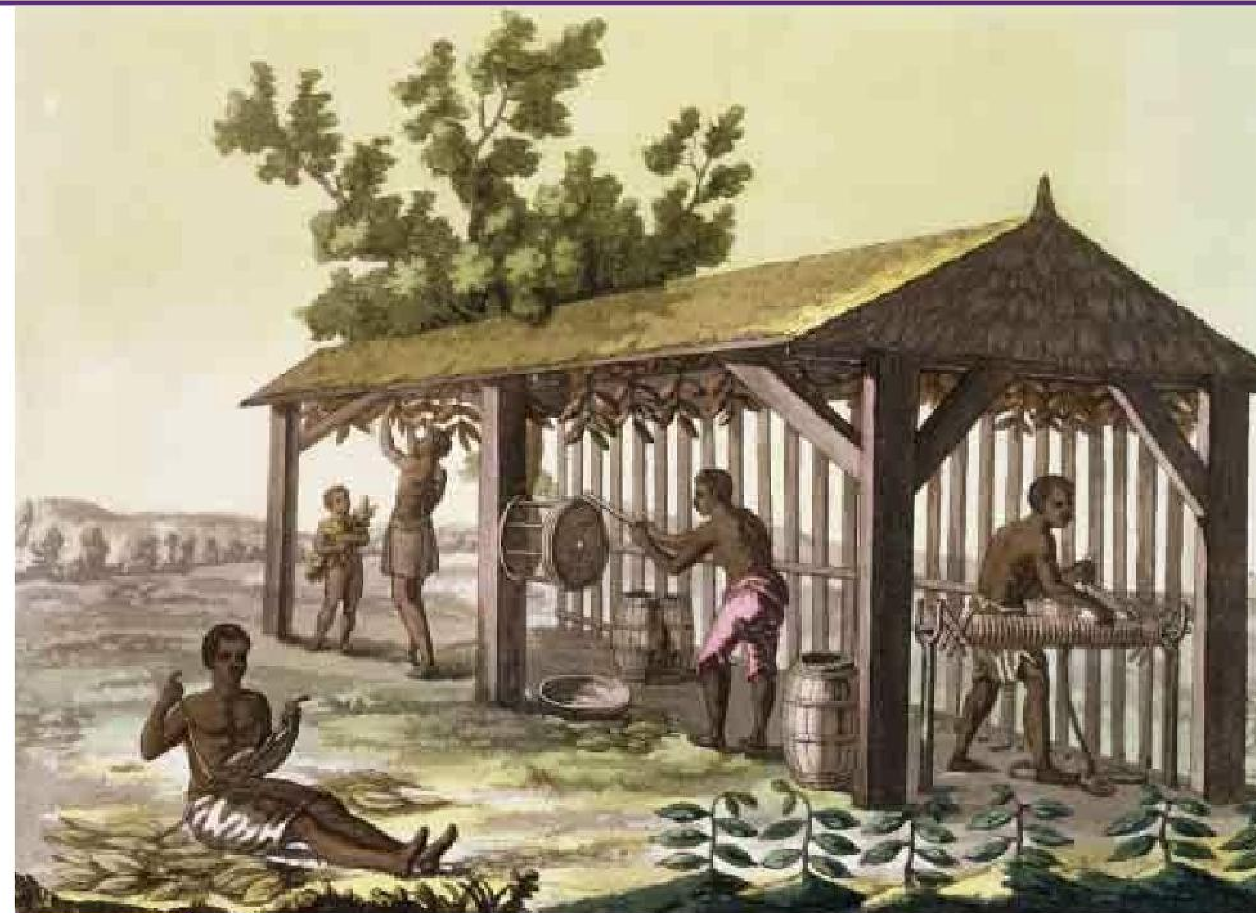
meer handel en dus meer mogelijkheden om geld te verdienen. Daarom kreeg Stuyvesant bevel de andersgelovigen hun geloof in vrijheid te laten uitoefenen en toestemming te geven kerken te bouwen.
Na 1640 nam de bevolking in de koloniën snel toe. Maar de groei was niet voldoende om aan de grote vraag naar arbeidskrachten te voldoen. De ondernemingen gingen ertoe over om blanke contractslaven naar Amerika te brengen. In Virginia was in 1625 40% van de inwoners contractknecht (bron 6). Was de contracttijd uitgediend, dan kregen de arbeiders hun vrijheid en konden ze een eigen bedrijf beginnen.

Indianen

De Europese nieuwkomers verdrongen de inheemse bevolking steeds verder uit hun leefgebied. Over het aantal indianen in Noord-Amerika bestaan zeer uiteenlopende schattingen: van twee tot acht miljoen. De meeste indianen leefden van wat de natuur opbracht: de jacht en verzamelen. In het oosten waren ook stammen die van de landbouw leefden en waar grondbezit van belang was. Soms was die grond dan van de stam, die zorgde dat elke familie een geschikt deel van de grond kreeg om de familie te onderhouden. Ook kwam het voor dat de opbrengst van het land eerlijk over de leden van de stam verdeeld werd. Van echt privébezit van grond was slechts bij enkele stammen sprake. De aantallen indianen zijn zeker in de beginperiode van kolonisatie sterk teruggelopen doordat de indianen geen immuniteit hadden tegen Europese ziektes. Ook in gevechten tegen de kolonisten sneuvelden velen.
De komst van de kolonisten heeft de toch al gespannen verhouding tussen de verschillende indiaanse volkeren enorm geschaad. Doordat de Europeanen graag pelzen verruilden tegen voor de indianen kostbare metalen gebruiksvoorwerpen, drank en wapens, ontstond een levendige handel, maar ook een intensievere jacht op pelsdieren. Daarvoor drongen sommige stammen gebieden binnen, die voorheen niet tot hun territorium behoord hadden. Sommige indiaanse stammen die aan landbouw deden, verhuisden naar gebieden aan de rivieroevers om zo betere handelscontacten met de kolonisten te kunnen onderhouden. Indianen verdrongen indianen en er ontstonden onderlinge oorlogen, waarbij die stammen die beschikten over westerse gebruiksvoorwerpen en wapens, in het voordeel waren.

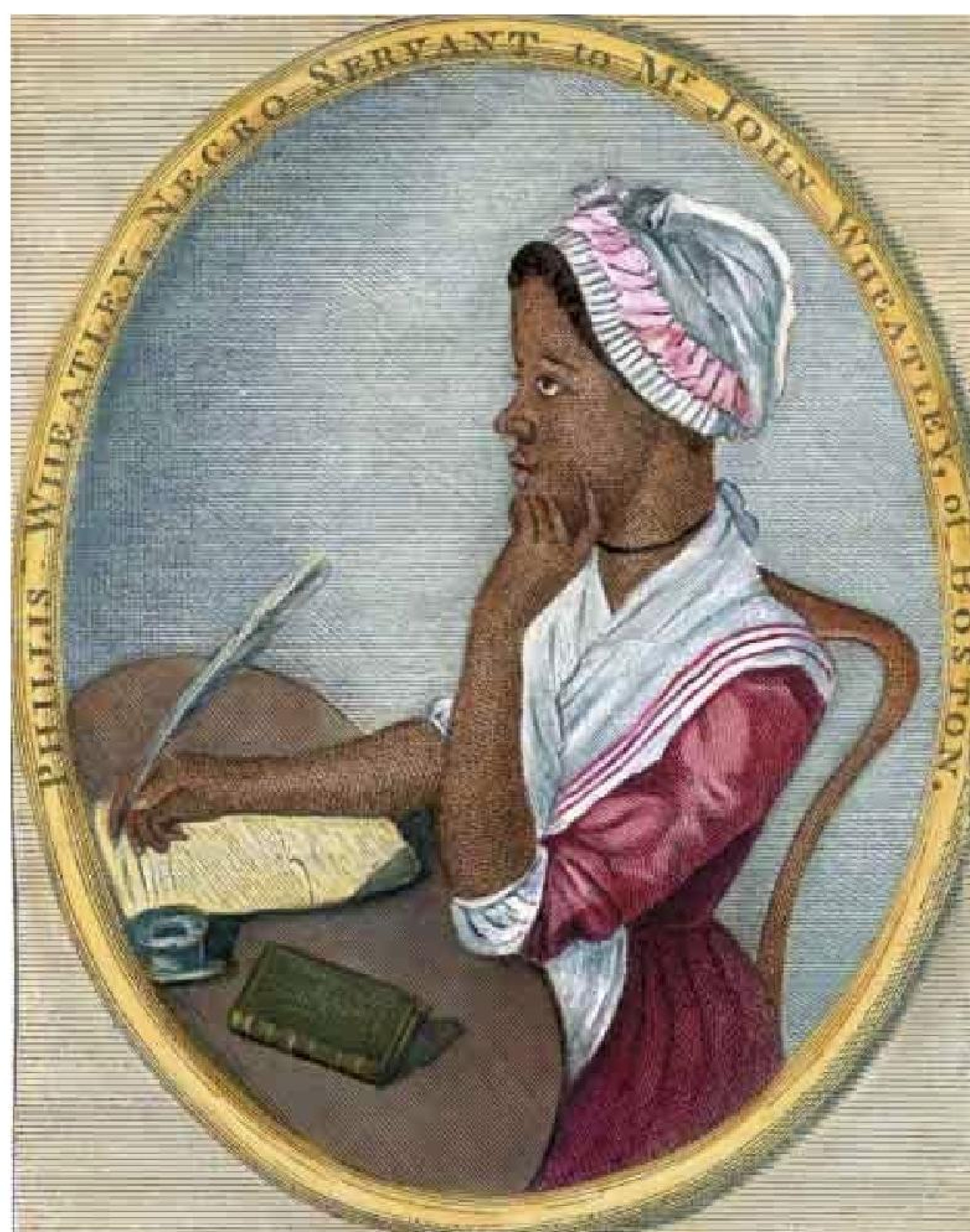
Afro-Amerikanen

In de Amerikaanse plantagekoloniën ontstond snel een tekort aan arbeidskrachten. Indianen waren niet vertrouwd met het zware werk op de plantages. Hen als arbeidskrachten inzetten werd ook verafschuwd door de missionarissen, die probeerden de indianen tot het christendom te bekeren. Dan was het beter sterke mensen uit Afrika naar Amerika te brengen. Die waren wél

BRON 8 Slavenwerk op een tabaksplantage in Virginia. Door een onbekende tekenaar, omstreeks 1670.

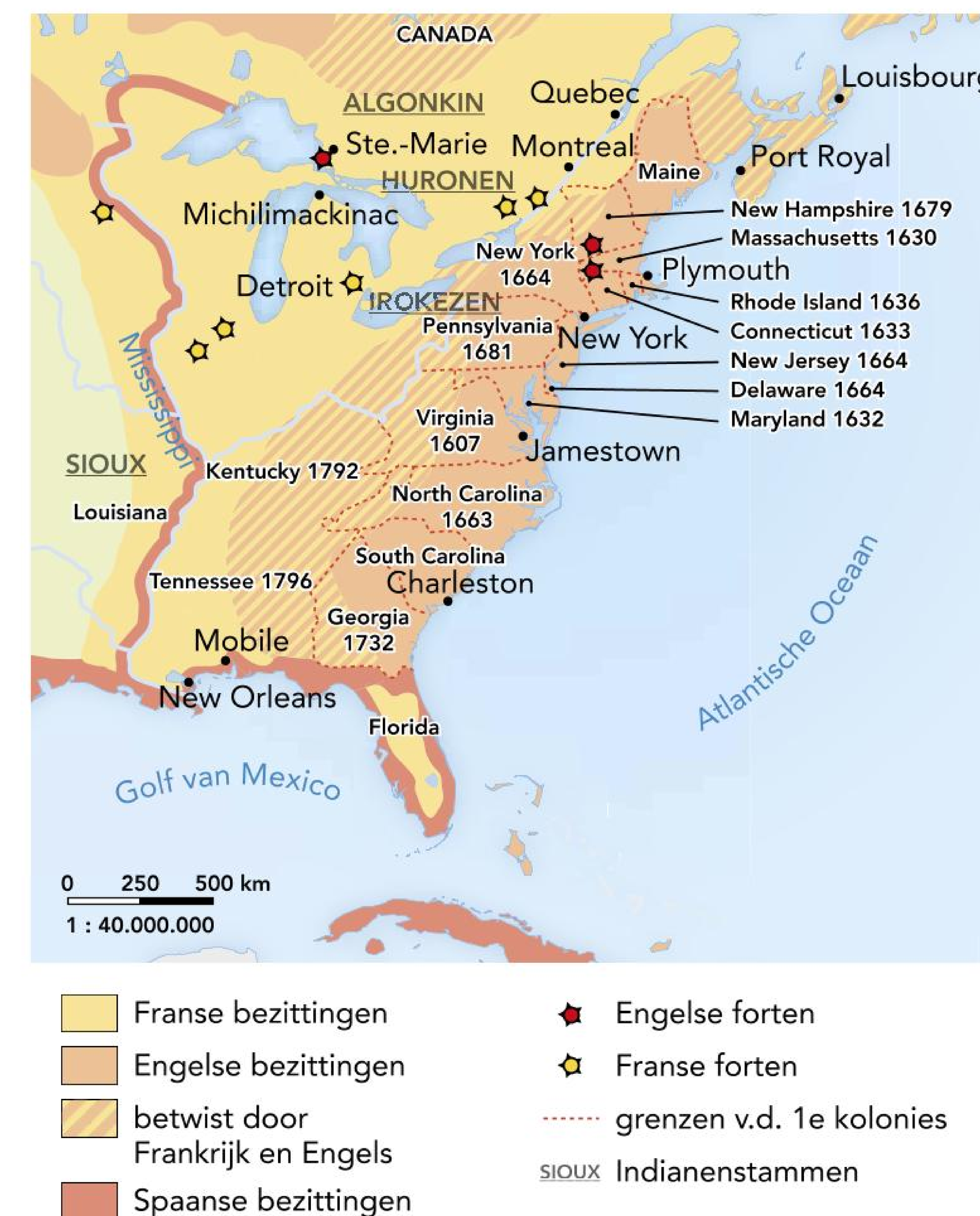
bestand tegen het zware veldwerk. Redenen genoegd voor de Spanjaarden om slaven naar Amerika te verschepen. In 1619 bracht een Nederlands schip de eerste Afrikanen naar Jamestown. Aanvankelijk kreeg ook een aantal van hen als contractarbeiders werk. Omstreeks 1660 kwamen er wetten die slavernij erkenden: **Slave Codes**. Daarin was opgenomen dat nageslacht bezit zou zijn van de meester. Ook raakten vrije Afro-Amerikanen weer in slavernij doordat ze door plantage-bezitters of handelaren werden opgepakt. De slaven verrichten vooral werk op de tabak-, suikerriet-, rijst- en katoenplantages. In 1642 waren er ongeveer 250 slaven, in 1680 3.000, 10.000 in 1700 en een half miljoen in 1775.

BRON 9 Scipio Moorhead, een Afro-Amerikaanse slaaf, maakte dit portret van de Afro-Amerikaanse slavin-dichteres Phillis Wheatley omstreeks 1773.

6 2 Onafhankelijkheid

DEELVRAAG
2 Waarom streden de dertien Engelse koloniën in Noord-Amerika voor hun onafhankelijkheid?

BRON 10 Dertien Britse koloniën aan de oostkust van Noord-Amerika.

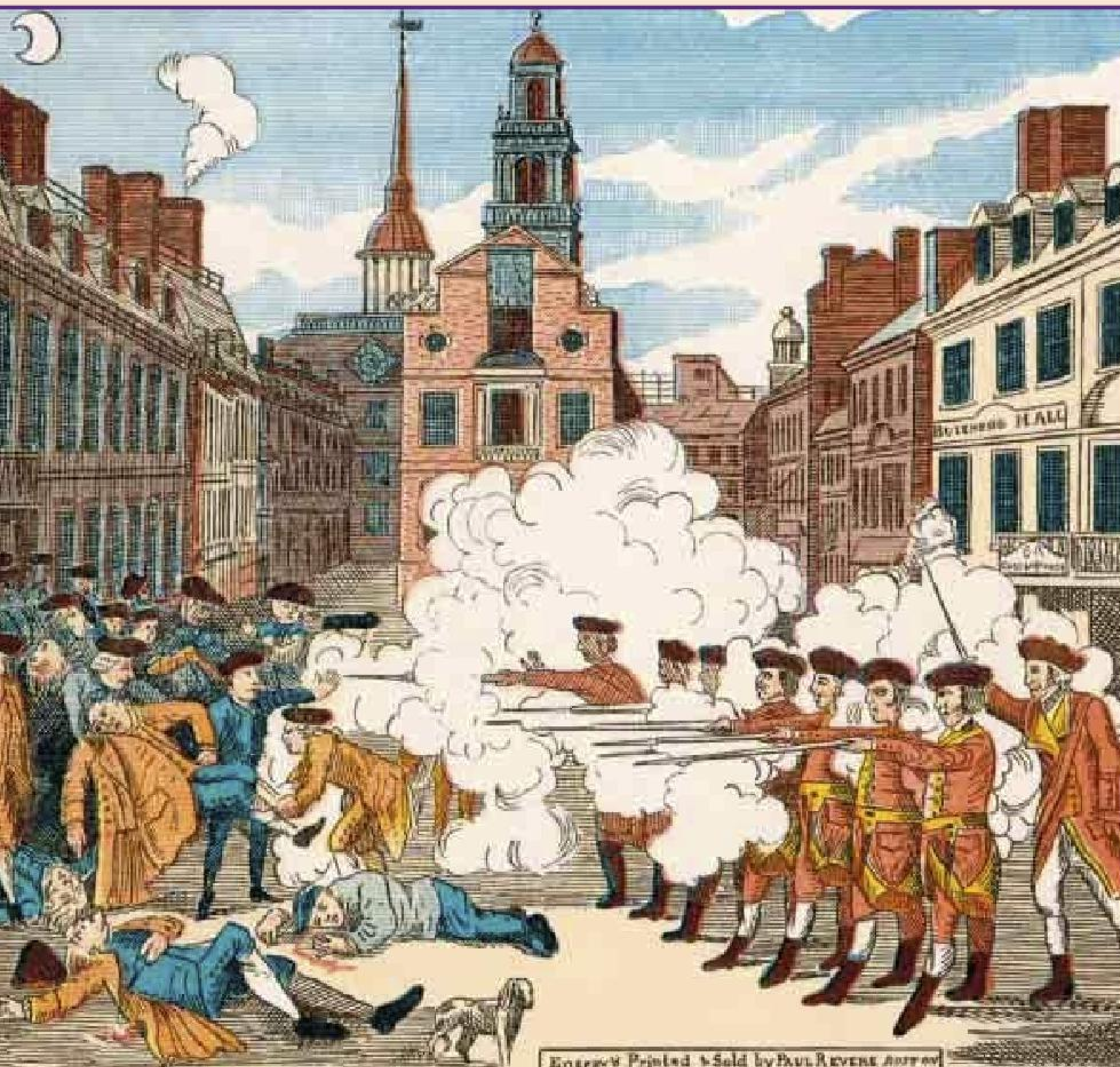
Koloniën aan de oostkust van Noord-Amerika

De West-Indische Compagnie (WIC), die van de Staten-Generaal het handelsmonopolie had gekregen voor de kusten van Amerika en West-Afrika, had met Nieuw Nederland maar een kleine kolonie. De Britten hadden veel meer nederzettingen aan de oostkust van Noord-Amerika. Die waren vooral gericht op handel en landbouw: in het zuiden plantages met slaven, meer naar het noorden vooral boerderijen bewerkt door eigen familieleden. De ongeveer 90.000 Fransen richtten zich vooral op de pelsdierenjacht en op de handel. De verschillende koloniën vochten niet alleen tegen de indianen, ook onderling voerden ze oorlog. Oorlogen in Europa hadden vaak een tegenhanger in Amerika. Met hun **Acts of Navigation** tastten de Britten de dominante handelspositie van de Republiek aan. Voortaan mochten alleen nog Engelse schepen of schepen van landen waarvan de producten afkomstig waren goederen naar Engeland transporteren. De Republiek legde zich bij deze aantasting van haar handelspositie niet neer en er volgden drie zogenaamde Engelse oorlogen. Die oorlogen werden ook uitgevochten in de koloniën. In 1664 veroverden de Britten Nieuw Amsterdam, maar in 1673 slaagde de Republiek erin de havenstad aan de Hudson te heroveren. Aan het einde van de derde Engelse oorlog in 1674 echter werd besloten dat Nieuw Amsterdam Brits zou blijven in ruil voor Suriname. De WIC dacht meer winst te kunnen behalen met de suikerplantages daar dan met de gunstige handelspositie aan de Hudson. Nieuw Amsterdam werd nu naar de hertog van York, New York genoemd.

Ook de koloniale strijd met de Fransen en Spanjaarden beslisten de Britten in hun voordeel. Met de Vrede van Parijs in 1763 kwam een einde aan de **French and Indian wars** en moesten de Fransen geheel Noord-Amerika opgeven. De Engelsen kregen het gebied ten oosten van de Mississippi toegewezen. Koning George III bepaalde dat het gebied tussen de Appalachen en de Mississippi bestemd zou blijven voor de indianen.
De oorlogen en het bestuur kostten zeer veel geld en de Engelse belastingbetalers protesteerden dat de inwoners van de koloniën daaraan zo weinig bijdroegen. Door de oorlogen in de koloniën was de staatsschuld enorm toegenomen. De koloniën moesten, om die af te lossen, meer belasting gaan betalen. Daartoe kwam er streng toezicht op de naleving van de Acts of Navigation. Die waren niet alleen gericht tegen de dominante positie van de Republiek in de wereldhandel. Er stonden ook maatregelen in om de economische positie van het moederland te beschermen. Kolonisten moesten invoerrechten betalen op producten uit Engeland. Zelf mochten ze alleen grondstoffen leveren, maar geen nijverheidsproducten die in Amerika gemaakt waren. Geruime tijd ontdoken handelaren deze bepalingen in de Acts of Navigation. Tegen die smokkelhandel trad het Britse parlement vanaf 1764 streng op. Bovendien kwamen er invoerrechten op suiker, glas en thee. Door de Stamp-Act ging Londen belasting heffen op alle drukwerk. Voor officiële documenten, kranten en tijdschriften, en zelfs voor speelkaarten moesten zegelrechten worden betaald.

Boston Tea Party

Deze belastingen leidden tot een golf van verzet, die zou uitmonden in de **Onafhankelijkheidsoorlog** (1776-1783). De (smokkel)handelaren in de grote steden aan de oostkust, die zo een deel van hun lucratieve handel dreigden te verliezen, maakten stemming. De belastingen tastten de vrijheden en rechten van de kolonisten aan,

BRON 11 Boston Massacre 1770 getekend door P. Revere. Engelse soldaten schieten op burgers van Boston.

vonden ze. Het leven zou veel duurder worden. De belastingen waren onrechtmatig, want de kolonisten hadden geen inspraak bij de besteding van de gelden. De kolonisten waren immers niet vertegenwoordigd in het parlement in Londen. De economisch-politieke zaak groeide uit tot een ideologische strijd. Daarin klonken steeds vaker de verlichte ideeën door van Locke, Rousseau en Montesquieu, zoals de rechten van het individu en het recht op volksvertegenwoordiging. 'No taxation without representation' werd de leus. Radicalen riepen op tot gewapend verzet. Opstootjes en relletjes waren het gevolg. De koning in Londen verhardde zijn standpunt: 'Blows must decide.'

BRON 12

Thomas Paine formuleerde de ideeën van de opstandelingen zeer fel:

'Onze stijl en manier van denken hebben een revolutionaire verandering ondergaan. We zien met andere ogen, we horen met andere oren en denken met andere gedachten dan we voorheen gewend waren. Het woord 'Republiek' betekent het publieke welzijn van iedereen samen, in tegenstelling tot de despotische regeringsvorm die het welzijn van de soeverein, of van een man, tot het enige doel van het bestuur maakt. Eén eerlijk man is meer waard voor de samenleving, en in Gods ogen, dan alle gekroonde schurken die ooit geleefd hebben.
O gij die de mensheid liefhebt! Gij die niet alleen de tirannie maar ook de tiran weerstaat, kom naar voren!'

Thomas Paine, Common Sense, 1776.

BRON 13 Ondertekening van de grondwet van de Verenigde Staten van Amerika geschilderd door Howard Chandler Christy in 1940.

BRON 14

Onafhankelijkheidsverklaring

'Wij houden deze waarheden voor vanzelfsprekend dat alle mensen als gelijken zijn geschapen, dat zij door hun Schepper met bepaalde onvervreemdbare rechten zijn begiftigd, dat zich daaronder bevinden het Leven, de Vrijheid en het streven naar Geluk. Dat ten einde die rechten te verzekeren, regeringen onder de mensen zijn ingesteld, die hun rechtvaardige macht afleiden uit de toestemming van degenen die zij besturen. Dat telkens als een vorm van regering voor die doeleinden verderfelijk wordt, het volk het recht heeft haar te veranderen of af te schaffen en een nieuwe regering in te stellen, die gegrondvest is op zulke beginselen en haar macht zo inricht, dat zij het volk de meeste kans schijnen te bieden zijn veiligheid en geluk te verzekeren. De voorzichtigheid gebiedt inderdaad dat sinds lang bestaande regeringen niet gewijzigd moeten worden om voorbijgaande redenen van weinig betekenis. Wanneer een lange reeks van misbruiken en overweldiging, onveranderlijk hetzelfde doel nastrevend, beoogt de mensen onder volstrekte dwingelandij te brengen, dan is het hun recht, hun plicht, zo'n regering omver te werpen en nieuwe waarborgen voor hun veiligheid in de toekomst te verzekeren.'

Declaration of Independence, 1776

In 1773 besliste de regering in Londen dat nog alleen de Engelse Oost-Indische Compagnie in de koloniën thee mocht verkopen. Handelaren, onder hen veel smokkelaars, organiseerden daarop de **Boston Tea Party**: een groep als indianen verklede kolonisten overviel drie Engelse schepen en gooide de lading thee overboord. De Britten reageerden fel. Ze sloten de haven van Boston er ontnamen Massachusetts haar bestuursrechten. De andere koloniën kozen partij voor Massachusetts en

stuurden hun afgevaardigden naar het eerste **Continental Congress** in Philadelphia. Ze besloten Engelse producten volledig te boycotten. De Amerikanen eisten zelfbestuur en het recht om te beslissen over hun belastingen.

De Verenigde Staten onafhankelijk

Het Congres stelde in 1776 een commissie in om een **onafhankelijkheidsverklaring** op te stellen. In Thomas Jefferson, een plantagebezitter uit Virginia, had die een begaafd schrijver. Nadrukkelijk zijn verlichte denkbeelden van Locke en Rousseau terug te vinden in deze verklaring. De Britten zetten hun troepen in tegen de kolonisten die onder leiding van George Washington streden voor hun onafhankelijkheid.
Benjamin Franklin reisde als gezant van Amerika naar de Republiek en naar Frankrijk om er steun te krijgen voor de strijd tegen de Britten. Hij hoopte op snelle politieke erkenning van de nieuw uitgeroepen staat én natuurlijk op militaire en financiële steun. De Fransen, gebrand op wraak op hun Engelse vijand die hen uit Amerika had verdreven, sloten een bondgenootschap en stuurden een leger van 8000 manschappen en wapens om de opstandelingen te helpen. In de Republiek lag de situatie ingewikkelder. Er was sterke politieke verdeeldheid tussen de aanhangers van de stadhouder, die Engelsgezind waren, en hun tegenstanders, de patriotten. Die waren meer Fransgezind en bereid om de kolonisten tegen de Britten te steunen. Maar de patriotten hadden nauwelijks invloed op het feitelijke bestuur in de Republiek. Veel handelaren waren bovendien bevreesd voor een (handels) oorlog met Engeland als de Republiek voor de opstandige Amerikanen zou kiezen. En weer een Engelse Oorlog kon de zwakke economie van de Republiek niet verdragen. Pas toen in 1781 het Britse leger zich gewonnen gaf, erkende de Republiek de Verenigde Staten van Amerika. De Britse regering erkende de onafhankelijkheid van de nieuwe staat in 1783.

Staatsinrichting

Politici en wijze mannen uit de verschillende staten kwamen nu herhaaldelijk bijeen om een grondwet te schrijven die de staatsorganisatie van de nieuwe staat moest vastleggen. De grondwet van de Verenigde Staten van Amerika is duidelijk gebaseerd op denkbeelden van Locke en de denkbeelden van Locke en de trias politica van Montesquieu. Daarbij kwam wetgevende macht toe aan het Congres, bestaande uit twee huizen: het Huis van Afgevaardigden en de Senaat. De uitvoerende macht werd in handen gegeven van een gekozen staatshoofd: de president. Daarnaast was er een onafhankelijke rechterlijke macht, met het Hoog Gerechtshof als belangrijkste orgaan. De drie machten konden elkaar onderlinge controleren zodat een uitgekiende 'Balance of Power' ontstond.

BRON 15 Inwoners van New York halen in 1776 het standbeeld van de Engelse koning George III neer om de onafhankelijkheid te vieren, geschilderd door William Walcutt in 1854.

Verdieping bij 6.2

Jefferson gevangen in slavernij

BRON 16 De aanbieding van de Onafhankelijkheidsverklaring door het comité van vijf wijze mannen aan het Congres geschilderd door John Trumbull, 1817-1819.

De Onafhankelijkheidsverklaring

Daar zitten ze, daar staan ze, de mannen van het eerste uur, de **Founding Fathers**. Mannen die de basis legden voor de nieuwe staat: de Verenigde Staten van Amerika. Het Congres had aan vijf mannen de opdracht gegeven een onafhankelijkheidsverklaring te formuleren. Thomas Jefferson biedt hier de tekst aan. De beginwoorden daarvan: 'We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness.' (bron 14), spreken nog altijd enorm tot de verbeelding. Ze dienden als voorbeeld voor andere revolutionairen die naar vrijheid en onafhankelijkheid streefden.

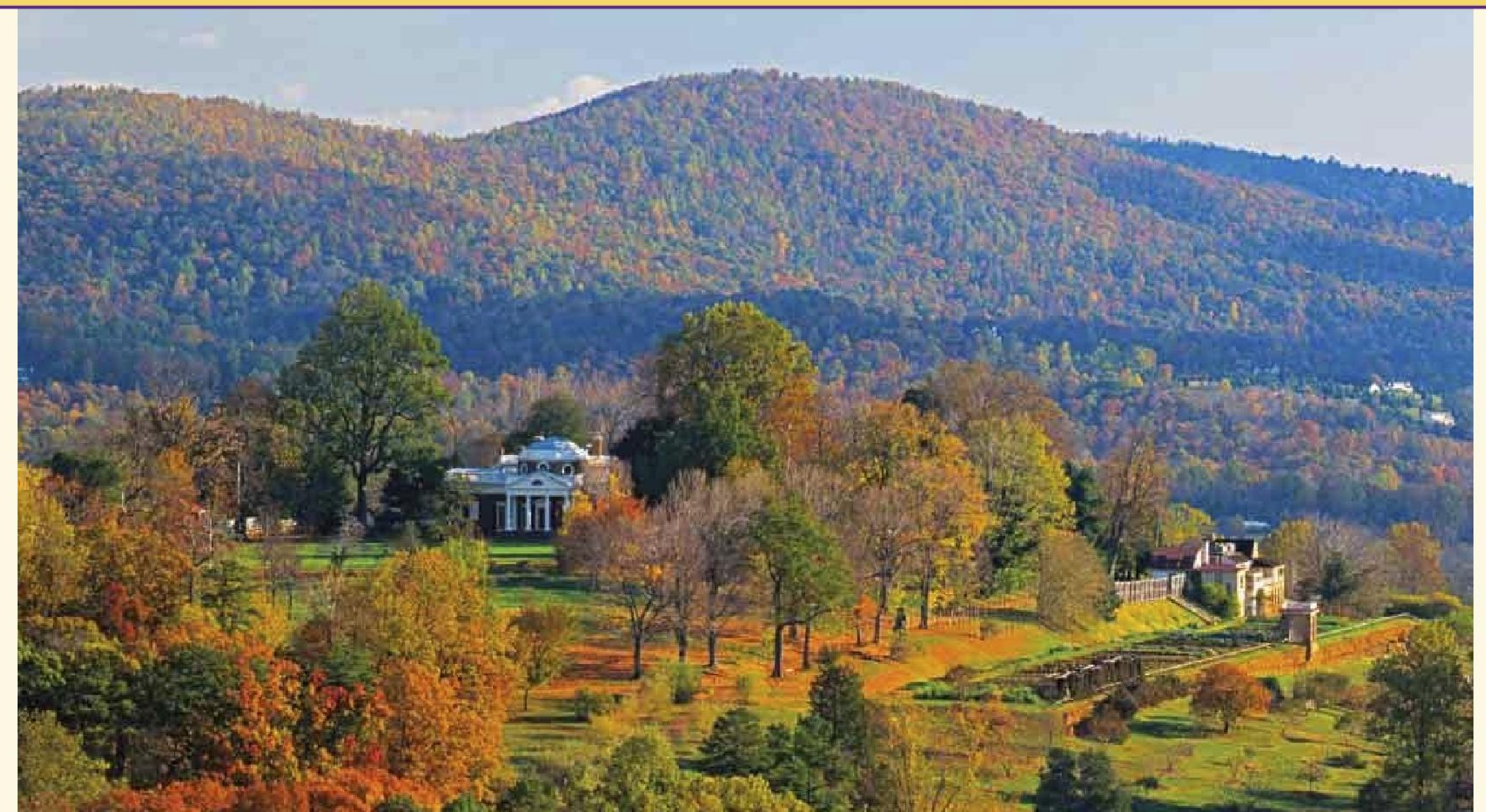
BRON 17

Over de Britse koning

'Koning George III voert een wrede oorlog tegen de menselijke natuur. Hij schendt, als christelijke koning, de heiligste rechten van leven en vrijheid, door mensen, die hem nooit kwaad deden, gevangen te nemen en als slaven naar een ander continent te voeren, met gevaar voor hun leven. Hij heeft elke poging wetten aan te nemen tegen deze mensenhandel tegengehouden. Deze koning roept nu zijn volk te wapen om een ander volk zijn vrijheden en leven te ontnemen.'

Th. Jefferson, Onafhankelijkheidsverklaring van de Verenigde Staten van Amerika, 1776.

'That all men are created equal' - een mooie spreuk, maar wat betekende die voor de indianen of de slaven? De indianen kozen tijdens de Onafhankelijkheidsoorlog veelal voor de Britten omdat die toch nog enigszins hun belangen behartigden. Ze hadden dus geen hoge verwachtingen van de kolonisten die naar onafhankelijkheid streefden. De indianen kregen door de grondwet van 1787 een aparte plaats, maar geen stemrecht, evenmin als de Afro-Amerikanen trouwens. Noch de indianen, noch de Afro-Amerikanen kregen invloed op het bestuur. Hoe is dat te rijmen met 'equal'? Van de eerste achttien presidenten van de Verenigde Staten hadden er twaalf slaven. Een groot aantal van hen ook tijdens hun presidentschap. Hoe is het mogelijk dat een aantal van deze naar vrijheid en onafhankelijkheid strevende heren slaven hadden? Jefferson, auteur van de onafhankelijkheidsverklaring, én derde president (1801-1809) was een van hen. Je onderzoekt zijn situatie.

BRON 18 De Monticello Plantage, gesticht door Thomas Jefferson.

Slaven

Thomas Jefferson werd geboren in 1743 op de Shadwell Plantage in Virginia. Toen hij 26 was, bouwde hij zijn Monticello Plantage, waar hij met zijn echtgenote en kinderen leefde. Daar zou hij op 83-jarige leeftijd overlijden. Van de 600 slaven die hij gedurende zijn leven had, kreeg hij het merendeel door natuurlijke aanwas van de slavenfamilies. Hij erfde er ongeveer 175 van zijn vader en 134 van zijn schoonvader. Hij kocht minder dan twintig slaven, deels om slavenfamilies te herenigen en deels om de nodige vakkrachten voor Monticello te krijgen. Zijn dochter gaf hij een bruidsschat mee van 400 ha grond en 25 slaven. Jefferson was er een voorstander van de slaven niet lijfelijk te straffen, maar ze aan te moedigen goed werk te leveren en zich te ontplooien. Hij kon echter niet op al zijn goederen zijn en de opzichters permanent in de gaten houden. Onder die opzichters waren er die gevreesd werden om hun hard optreden. Toen tabak niet meer genoeg opleverde, schakelde hij over op graanteelt. Jefferson had veel handwerkslieden in dienst die nijverheidsproducten leverden voor de verkoop. Op het hoogtepunt van zijn rijkdom had hij ongeveer tweehonderd slaven. In zijn testament bepaalde Jefferson dat vijf van zijn slaven na zijn dood vrij zouden zijn.

Functies

Thomas Jefferson studeerde rechten en vestigde zich als advocaat. Hij vervulde een aantal bestuurlijke functies voor zijn staat Virginia en voor de Verenigde Staten van Amerika. Hij maakte veel studiereizen, ook naar Europa. Nog toen hij 77 was, stichtte hij de Universiteit van Virginia: tekende en bouwde de gebouwen, bepaalde hij het lesprogramma en gaf er leiding aan. Zijn grondbezit van tweeduizend hectares bracht evenwel niet genoeg op om al zijn onkosten te betalen. Bij zijn overlijden had hij een schuld van meer dan $100.000.

BRON 19

Jefferson over Afro-Amerikanen

'Behalve de kleur zijn er meer lichamelijke verschillen. Hun afscheiding vindt minder plaats via de nieren en meer via de huid en de klieren. Daardoor ruiken ze onplezierig. Als men ze vergelijkt op het gebied van geheugen, redeneren en verbeelding, geloof ik het volgende: Hun geheugen is net zo goed als van een blanke, maar in redeneren zijn ze minderwaardig. Ik denk dat er nauwelijks een zwarte te vinden is die wiskunde snapt.'

Th. Jefferson, Notes on the State of Virginia, 1782.

6 3 Noord en Zuid

DEELVRAAG

3 Welke verschillen waren er tussen de noordelijke staten en de zuidelijke staten?

BRON 20 Gegidst door Daniël Boone trekken kolonisten in 1796 naar het westen over de Appalachen Kentucky binnen. Schilderij door George C. Bingham, 1851-1852.

De Frontier

Steeds meer kolonisten kwamen naar de Verenigde Staten en trokken naar het westen. De indianen kregen door de grondwet van 1787 een aparte status, maar de grondwet beschermde hen niet echt. Kolonisten die grond innamen voor hun boerenbedrijven verdrongen hen steeds verder uit hun woongebieden. Enkele staten eisten voor hun snel groeiende bevolking grond op ten westen van de Appalachen. De federale regering regelde met de **Northwest Ordinance** het bestuur in de nieuw te koloniseren gebieden. Door grond aan kolonisten toe te wijzen, had de centrale regering een grandioze bron van inkomsten. De belasting die door de Onafhankelijkheidsoorlog en de organisatie van een staatsapparaat sterk was gestegen kon zij op deze manier binnen de perken houden. Nieuwe gronden werden in bezit genomen en ontgonnen. De indianen moesten weer wijken, steeds verder naar het westen schoof de **Frontier**, de grens tussen het gebied van de indianen en het gekoloniseerde gebied.

Nieuwe gebieden

Inmiddels waren in Europa de verhoudingen sterk gewijzigd. Spanje, dat verslagen was door de Fransen, gaf in 1800 de gebieden ten westen van de Mississippi (Louisiana) terug aan Frankrijk. Napoleon wilde van Louisiana een welvarende kolonie maken, maar pogingen om het gebied onder controle te krijgen leden schipbreuk. De Amerikaanse regering hoopte hiervan te profiteren; zij stelde Napoleon, die in geldnood verkeerde, voor Florida en New Orléans aan de monding van de Mississippi te verkopen. Napoleon had daar wel oren naar en bood zelfs heel Louisiana aan. Uiteindelijk kochten de Verenigde Staten het hele gebied in 1803 voor $15.000.000. Spanje betaalden ze in 1819 $2.000.000 voor Florida. Zo verdubbelden de VS hun grondgebied.
Maar daar bleef het niet bij. Spanje was niet meer in staat de koloniën in Amerika te behouden en moest in 1821 Mexico onafhankelijkheid gunnen. Steeds meer kolonisten trokken de grensgebieden van Texas en Californië binnen. Zij zochten aansluiting bij de Verenigde Staten, die telkens met militair geweld de nieuw gekoloniseerde gebieden inlijfden. Mexico kreeg wel nog een financiële vergoeding van $13.000.000. Ten slotte kochten de Verenigde Staten in 1867 Alaska van Rusland voor $7.200.000.

Van tabak naar katoen

In de noordelijke kolonies was meer handel en nijverheid dan in het zuiden. Maar de landbouw bleef in heel Amerika lange tijd de belangrijkste sector in de economie. Tabak kan op plantages en op familiebedrijfjes verbouwd worden, want zelfs het verbouwen van tabak op een kleine akker bracht veel geld op. De boeren verkochten de tabaksbladeren, die in Europa werden verwerkt tot pruim-, snuif- of rooktabak. Tot ver in de achttiende eeuw betekende de tabaksuitvoer de helft van de totale export(inkomsten) voor de kolonisten. Zo kwam het geld binnen dat nodig was om de Europese producten zoals gereedschappen, werktuigen en luxere huisraad en kleding te betalen.

De tabakshandel was zeer winstgevend tot omstreeks 1720; daarna raakte de Europese markt verzadigd en zakte de prijs. De grote omvang van de tabakshandel compenseerde deze prijsdaling enigszins. Door de lagere tabaksprijs in de tweede helft van de achttiende eeuw en door de uitputting van de grond als gevolg van de eenzijdige tabaksteelt, raakten veel tabaksplantages in verval. Het leek er zelfs op dat slavernij om deze economische reden zou moeten worden afgeschaft. Een uitvinding van Eli Whitney in 1793 bracht redding. Zijn

BRON 21 Lithografie van een katoenplantage in het zuiden door William A. Walker, 1884.

cotton gin was een machine waarmee snel de zaadjes uit de katoenplukken konden worden gehaald. Omdat de inlandse katoensoorten moeilijk met de hand van zaadjes konden worden ontdaan, was veel handwerk nodig en was alleen de katoenteelt met katoen uit de kuststreken winstgevend. Door de uitvinding van de katoen-ontzaad-machine konden ook de andere soorten snel en zonder veel arbeidskrachten worden gezuiverd van zaden en geschikt worden gemaakt voor de textielindustrie. En dit kwam juist op het moment dat in Engeland en spoedig ook in de noordelijke staten van de Verenigde Staten de textielindustrie een enorme vraag naar katoen losmaakte. Plots was er de mogelijkheid de onrendabele tabaksteelt te vervangen door de nu winstgevende katoenteelt. Slavernij bleef winstgevend en bleef bestaan.

BRON 22

William Lloyd Garrison over zijn strijd tegen de slavernij

'Ik wil zo ruw zijn als de waarheid, zo compromisloos als de gerechtigheid. Over afschaffing van de slavernij wil ik niet met gematigdheid denken, spreken of schrijven. Neen! Neen! Men gebruikt geen gematigdheid om de man wiens huis in brand staat te alarmeren; men zegt hem niet dat hij met gematigdheid moet trachten zijn vrouw te bevrijden uit de handen van een aanrander; men vraagt een vrouw niet om met voorzichtigheid haar baby uit het vuur te halen waarin deze is gevallen. Dring er dan ook niet op aan dat ik in deze zaak gematigd optreed! Ik spreek in diepe ernst. Ik zal niet verontschuldigen, ik zal geen duimbreed wijken en IK ZAL GEHOORD WORDEN.'

W.L. Garrison, The Liberator, Boston, 1831.

Abolitionisten

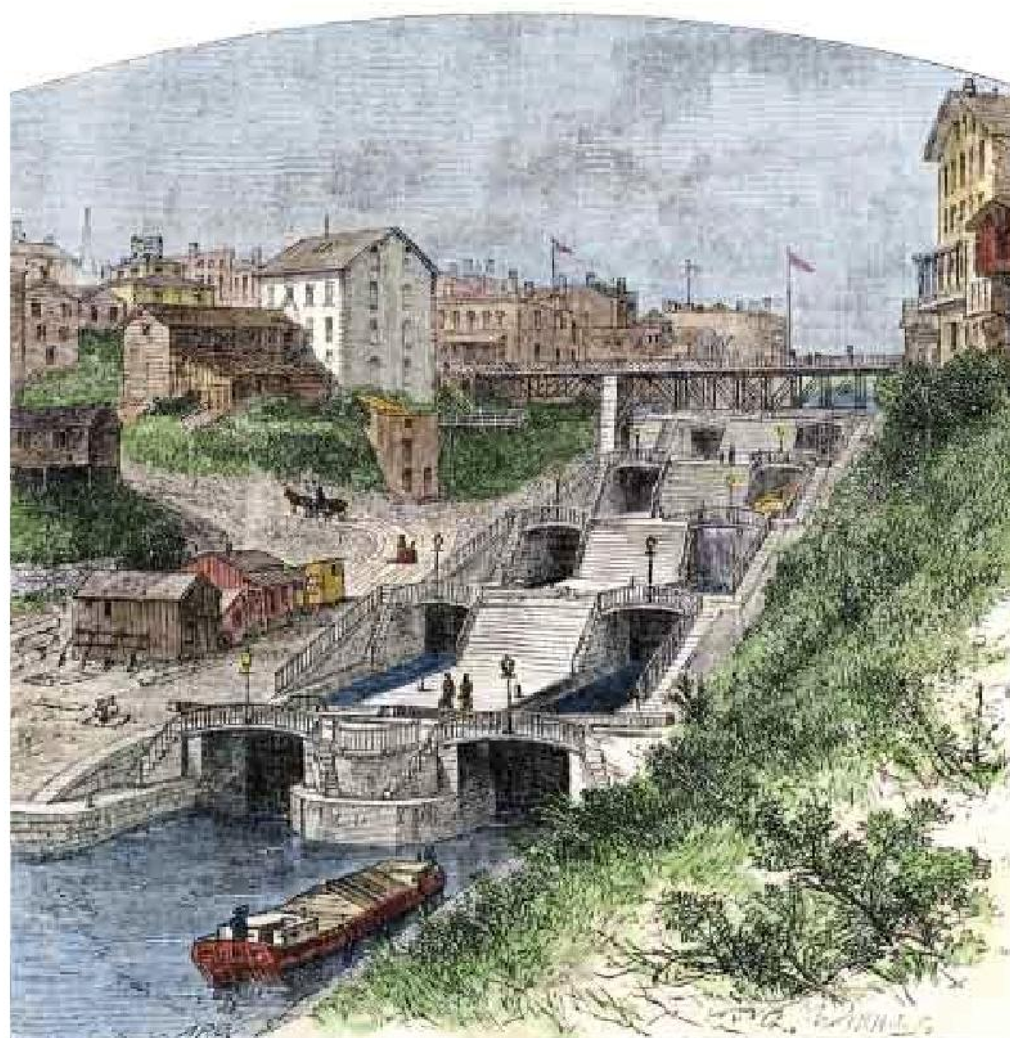
In verlichte en christelijke kringen in West-Europa en de noordelijke staten van de Verenigde Staten protesteerden steeds meer mensen tegen slavernij. Deze **abolitionisten** wilden de slavenhandel en slavernij afschaffen. In 1808 verboden de Engelsen de handel in slaven en in 1830 schaften ze slavernij helemaal af. De aanvoer van slaven verminderde sterk, maar extra zorg voor de slavenfamilies en een evenwicht tussen Afro-Amerikaanse mannen en vrouwen bracht uitkomst. Hun natuurlijke aanwas in de Verenigde Staten was nagenoeg voldoende om aan de vraag naar slaven te voldoen. De slaven stegen enorm in prijs, van $700 in 1810 naar $1800 in 1860.
In de discussie tussen Noord en Zuid ontstond een felle woordenstrijd over het al dan niet afschaffen van de slavernij. Volgens de abolitionisten, die vooral in het noorden aanhang hadden, was slavernij gewoon onchristelijk en onmenselijk en moest dan ook worden afgeschaft. Volgens de zuiderlingen werd in de Bijbel slavernij toegestaan, behandelden zij de slaven zeker zo goed als de industriëlen de arbeiders in het noorden en was slavernij gewoon noodzakelijk voor een economische bedrijfsvoering op de plantages. Aangewakkerd door artikelen in de Liberator en boeken als Uncle Tom's Cabin van Harriet Beecher Stowe, werd de strijd steeds feller.

BRON 23 Reclamebiljet uit 1859 voor Uncle Tom's cabin, in 1852 geschreven door Harriet Beecher Stowe.

6 4 Burgeroorlog

DEELVRAAG
4 **Was de slavernijkwestie de enige oorzaak van de Burgeroorlog en wat betekende die Burgeroorlog uiteindelijk voor de positie van de Afro-Amerikanen?**

BRON 24 Sluizencomplex in het Eriekanaal, het 584 kilometer lange kanaal van de Hudsonrivier naar het Eriemeer, geopend in 1825.

Economische spanningen

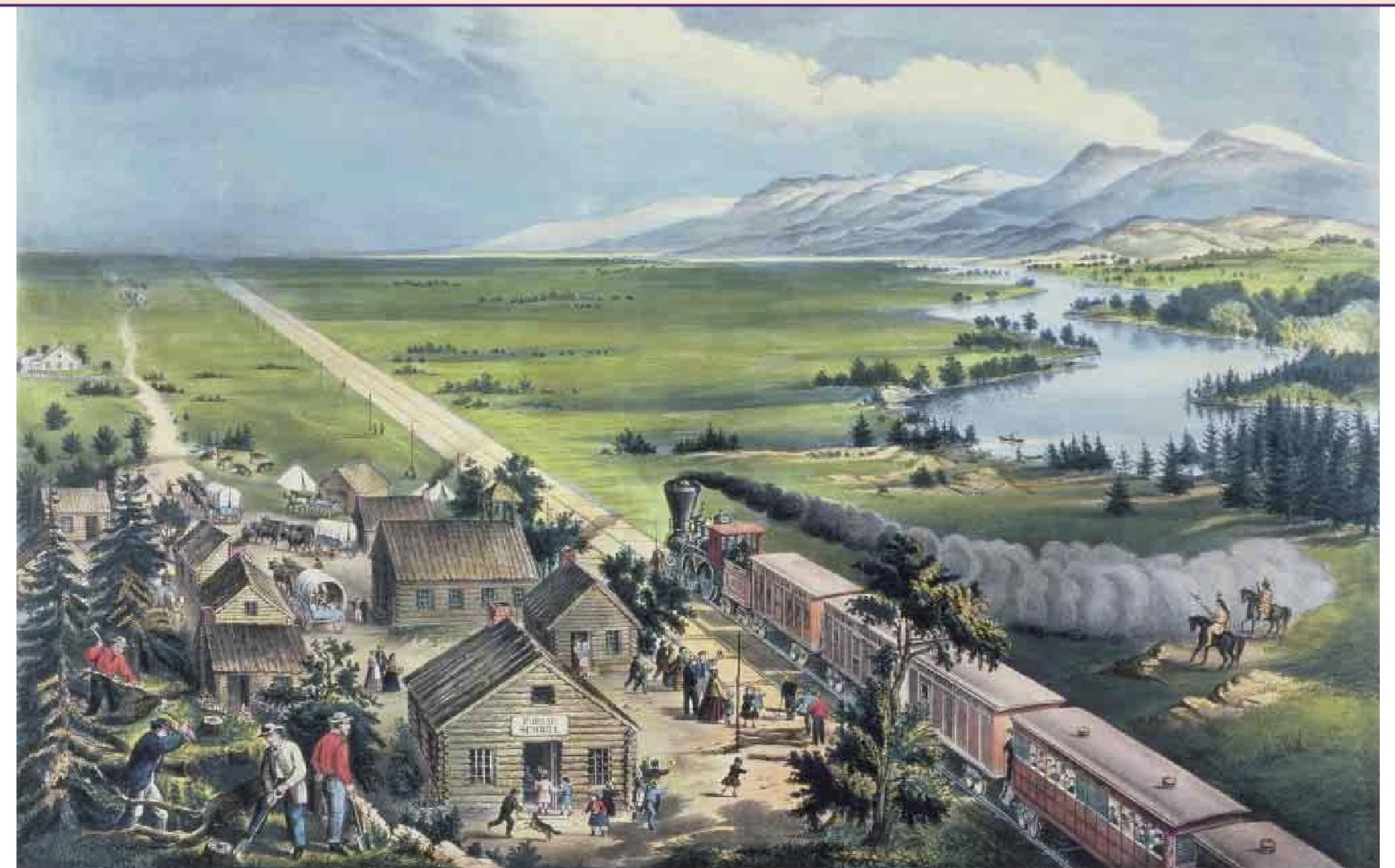
De verschillen in economische ontwikkeling en maatschappelijke opvattingen tussen Noord en Zuid namen in de loop van de negentiende eeuw steeds verder toe. Terwijl in het zuiden de economie gebaseerd was op plantagelandbouw, eerst tabak en nu katoen, was er in de noordelijke staten een grote variatie aan landbouw, visserij, handel, huisnijverheid en ook opkomende industrie. In het noorden ging het daarbij vooral om familiebedrijven met hooguit enkele knechten. Zij werkten vooral voor de Amerikaanse markt. De handel binnen de Verenigde Staten van Amerika verliep aanvankelijk vooral via de rivieren (stoomboot, raderboot) en de kustwateren. Het aanleggen van wegen verliep moeizaam. Er kwam een grote verbetering door de aanleg van kanalen (1815-1860) tussen verschillende rivieren of tussen de rivieren en de Grote Meren. Daardoor kreeg New York via de Hudson en het Eriekanaal een goede verbinding met een enorm achterland. De stad maakte een enorme groei door en stevende de oude handelssteden als Boston en Philadelphia snel voorbij. Vanaf 1830 kwamen de spoorwegen opzetten als een geduchte concurrent. Zij kregen overheidssteun in de vorm van grondschenkingen. Het spoorwegennet was fijnmaziger en de treinen vervoerden veel sneller. Voor een aantal kanaalmaatschappijen betekende dit het faillissement.

Handelspolitiek

Het noorden wenste de eigen handel en nijverheid te beschermen tegen goedkope industrieproducten uit Engeland. Dit stuitte op verzet in de zuidelijke staten. Daar bestond de vrees dat beschermende maatregelen tegen de Britse producten de regering in Londen zou bewegen tot importbeperkingen op katoen uit het zuiden. De zuiderlingen waren dus juist voor vrijhandel, terwijl de noordelijke handelaren en ondernemers hun markt wilden beschermen.
Dit verschil in handelspolitiek verscherpte een oud conflict, dat ook al bij het opstellen van de grondwet veel discussie had opgeleverd, namelijk over de vraag of de Verenigde Staten van Amerika een sterk centraal (federaal) gezag moesten hebben of dat juist de aparte staten zelf veel bestuursmacht zouden moeten houden. Noord was voor een sterke **Unie**, terwijl Zuid meer zelfstandigheid voor elke staat wilde. Die staten waren dan wel losjes in een statenbond verenigd (**geconfedereerd**). De ondernemers in het noorden wilden juist dat de federale regering de Amerikaanse markt zou beschermen met algemeen geldende maatregelen, terwijl het zuiden voor grote bevoegdheden per staat was op alle gebied.

En weer slavernij

Bij het toelaten van nieuwe staten tot de Verenigde Staten van Amerika waakten de politici ervoor dat telkens tegenover een slavenvrije staat een slavenstaat in de Verenigde Staten kon worden opgenomen. In 1820 kwam hierover een regeling tot stand volgens welke vanaf Missouri een horizontale lijn werd getrokken naar het westen (**Missouri Compromise**). Ten noorden daarvan zouden alleen slavenvrije staten gesticht mogen worden, terwijl ten zuiden ervan het houden van slaven was toegestaan. Het toetreden tot de Verenigde Staten in 1850 van Californië als slavenvrije staat, ondanks het feit dat die staat ten zuiden van de Missouri-lijn lag, vergrootte de spanningen. De Kansas-Nebraska Act van 1854 bood de mogelijkheid in de twee genoemde gebieden slavernij toe te staan. Dat was zeer tot ongenoegen van de noorderlingen, omdat Kansas en Nebraska juist weer ten noorden van de Missouri-lijn lagen.

BRON 25 Door de aanleg van spoorwegen dwars door Amerika verliep de migratie naar het westen gemakkelijker en schoof de Frontier nog sneller op. Fanny Frances Palmer, *Across the Continent*, 1868.

Burgeroorlog

Abraham Lincoln, de kandidaat van de pas opgerichte **Republikeinen**, won de verkiezingen van 1860. De Republikeinen hadden hun basis in het Noorden en hadden een duidelijke voorkeur voor het afschaffen van de slavernij. Hun politieke tegenstanders, de **Democraten**, hadden de meeste aanhang in het zuiden. De Democraten waren voor een grotere vrijheid voor de aparte staten en tegen afschaffing van de slavernij. Uit angst voor de daadwerkelijke afschaffing van de slavernij stapten elf zuidelijke staten uit de Unie. Ze vormden de 'Geconfedereerde Staten' en kozen een eigen president. Lincoln en de noordelijke staten vonden het uiteenvallen van de Unie onacceptabel. Omdat politieke bemiddelingen mislukten, brak een zeer bloedige en verwoestende **Burgeroorlog** (1861-1865) uit.

BRON 26 1863. Het slagveld van Gettysburg. Noord en Zuid hadden een gruwelijke slag geleverd: tussen omvergeslagen geschut, uitgebrande munitiekarren en weggegooide geweren lagen duizenden gesneuvelde soldaten en kadavers van paarden. Eindelijk had het Noorden een doorslaggevende overwinning gehaald op de Zuidelijke troepen onder leiding van generaal Lee.

BRON 27

Een generaal van de Unie brengt rapport uit over de slag bij Fredericksburg.
De doden waren opgezwollen tot tweemaal hun normale omvang en meestal net zo zwart als zwarten. De lijken lagen in elke mogelijke houding, sommigen op hun rug met gapende kaken, anderen met opengesperde, uitpuilende, glazige ogen zo groot als walnoten, weer anderen samengevouwen als een slangenmens. Hier lag er een zonder hoofd, daar een zonder benen en verderop een zonder hoofd en zonder benen, daar lagen een hoofd en benen, zonder corpus. Overal afgrijselijke gezichtsuitdrukkingen: angst, woede, doodsbang, gestoord, gemarteld, in poelen van bloed, het hoofd half begraven in de modder, met granaatscherven in het hoofd of het lichaam bezaaid met kogelgaten.'
W.D. Jordan, The United States Conquering a Continent, New Jersey, 1987.

In 1865 gaven de Geconfedereerden zich gewonnen. Ondanks hun zeer bekwame generaal Lee hadden ze de oorlog niet kunnen winnen tegen de minder tactische generaals uit het noorden. Het noorden had de

uiteindelijke overwinning vooral te danken aan een overmacht aan soldaten en de beschikking over veel meer oorlogsmaterieel. Zeshonderdduizend mensen vonden de dood, een veelvoud daarvan raakte gewond, hele streken in het zuiden lagen verwoest. De Burgeroorlog richtte zoveel menselijk leed en schade aan dat het goedkoper geweest zou zijn om alle slaven vrij te kopen.
In 1863 was al een wet aangenomen die de slaven de vrijheid gaf in alle gebieden die de noorderlingen bezet hadden. De Unie was gered, de slaven kregen hun vrijheid en kiesrecht, maar dat zou in de zuidelijke staten spoedig weer worden teruggedraaid. Een tegenstander van de slavenbevrijding vermoordde Lincoln enkele dagen na het einde van de Burgeroorlog. Hij werd gezien als de grote tegenstander van het zuiden, maar volgens eigen zeggen was het hem op de eerste plaats te doen om het behoud van de Unie.

BRON 28

Lincoln over slavernij en behoud van de Unie
'Het allerhoogste doel in deze strijd was het behoud van de Unie, niet het vasthouden aan of afschaffen van de slavernij. Als ik de Unie had kunnen redden zonder maar een slaaf te bevrijden, dan had ik dat gedaan, en als ik ze had kunnen redden door de slaven te bevrijden dan had ik dat ook gedaan, en als ik de Unie had kunnen redden door een aantal slaven te bevrijden en andere niet, dan had ik dat gedaan.'
Abraham Lincoln, tegenover Horace Greeley van de *New York Tribune*.
W.D. Jordan, The United States Conquering a Continent, New Jersey, 1987.

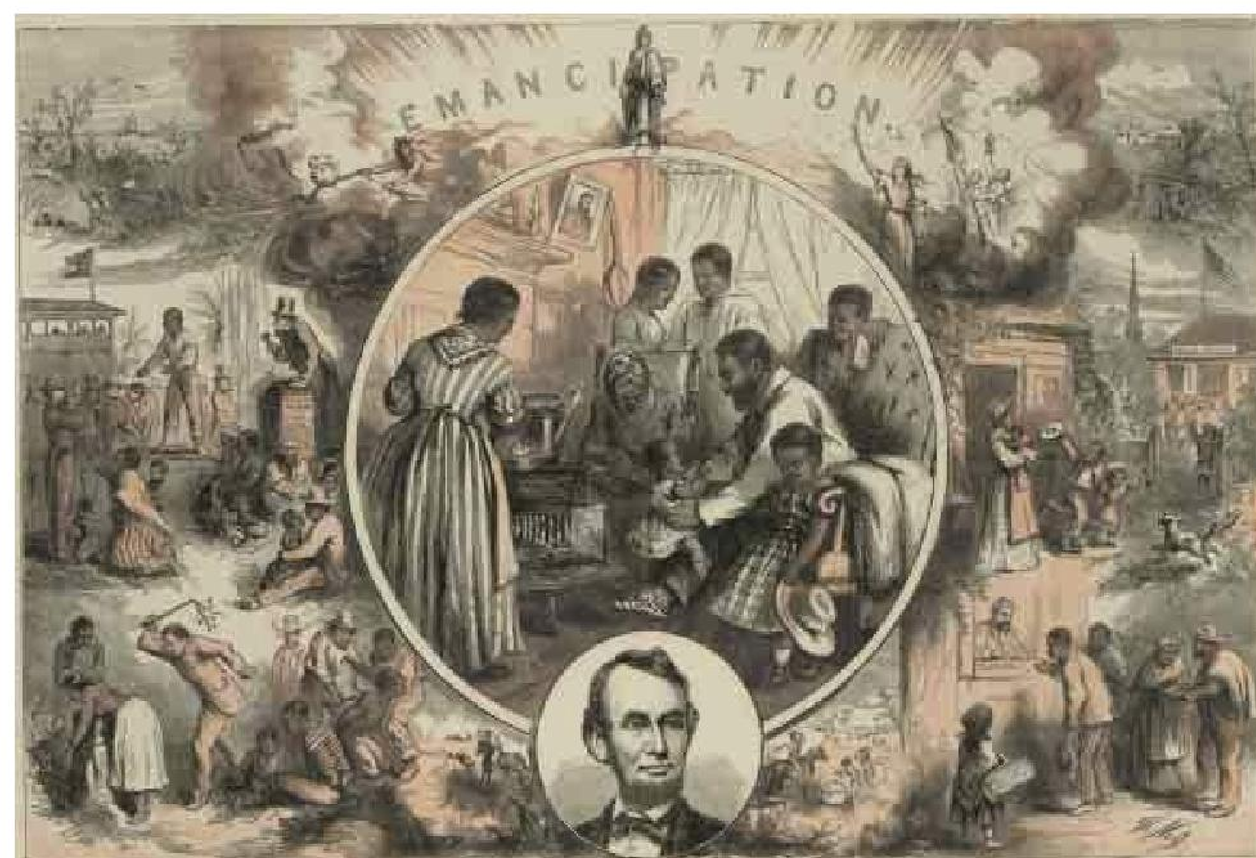
Reconstruction

Onder Johnson, Lincolns opvolger, kwam maar weinig terecht van een verzoening tussen Noord en Zuid. Het Congres nam in 1867 de leiding in de zogenaamde **Reconstruction**, een poging om de zuidelijke staten te hervormen. Er kwam een Reconstruction Act, die het Zuiden opdeelde in vijf militaire districten. De 'freedmen', de bevrijde slaven, kregen kiesrecht. Zo kregen de Afro-Amerikanen invloed in de nieuwe volksvertegenwoordigingen. Hun economische macht bleef echter beperkt, doordat de grond in handen van de blanken bleef. In 1877 kwam aan de Reconstruction een einde doordat de militaire bestuurders uit het Zuiden werden teruggetrokken. Alhoewel in het Zuiden industrie opkwam, bleef het overwegend agrarisch met grootgrondbezitters en pachters of share croppers. Een blanke elite bleef het zuiden beheersen. De blanken verminderden door de zogenaamde **Jim Crow-wetten** langzaam de rechten van de ex-slaven, zodat uiteindelijk een **gesegregeerde maatschappij** ontstond, waarin de Afro-Amerikanen volgens de wet gediscrimineerd mochten worden.

BRON 29

Afro-Amerikanen wordt het kiesrecht ontnomen
Ned Cobb, zwarte katoenboer, Alabama 1885.
'Toen ik klein was, merkte ik hoe ze de zwarten het kiesrecht afpakten. Ik heb mijn vader daar nooit over gehoord, maar in mijn hart voel ik dat hij wist wat het betekende. De zwarten moesten zich schikken onder de nieuwe kieswetten die in het zuiden gingen gelden. Wie daar achter zat? Ik begreep dat dat de rijke blanke was én de arme blanke. Zij werkten samen om het kiesrecht van de zwarten af te pakken. De arme blanken dachten dat ze meebepaalden, maar zij waren alleen tegen de zwarten. De rijken voerden alles uit en bepaalden. De arme blanken hadden net zoveel als een kat te zeggen over de rijken en machtigen van hun eigen huidskleur.'
Th. Rosengarten, All God's Dangers: The Life of Nate Shaw, New York, 1974.

De kieswet zorgde ervoor dat Afro-Amerikanen bij het stemmen konden worden geweerd. Aan de kiezer mochten eisen worden gesteld zoals inzicht in de grondwet. Aan ex-slaven werden daarover vragen gesteld, aan blanken niet. Conservatieve en racistische blanken, georganiseerd in de **Ku Klux Klan**, schrokken niet terug voor intimidatie, geweld en lynchpartijen. De Afro-Amerikanen schikten zich in een tweederangs positie.

BRON 30 Briefkaart ter herinnering aan Lincoln, de *Reconstruction* en de *Emancipation Proclamation*.

6 5 Wereldmacht

DEELVRAAG
5 **Waardoor en hoe werden de Verenigde Staten van Amerika een wereldmacht?**

Immigranten

Na 1840 tot in het begin van de twintigste eeuw kwamen steeds nieuwe groepen immigranten Amerika binnen. De gevestigde (Angelsaksische protestantse) afstammelingen van de eerste kolonisten vertoonden vaak een sterke afkeer van die nieuwkomers.
Rond 1830 begon het aantal katholieke Ieren dat de VS binnenkwam het aantal immigranten uit andere delen van de Britse eilanden te overtreffen. In Ierland mislukten vanaf 1845 verschillende aardappeloogsten, waarna hongersnood en sterfte optraden. De afkeer van en de angst voor het katholicisme (met vermeende ondemocratische invloed van de paus op het bestuur van het land) veroorzaakte een sterke antikatholieke en anti-Ierse beweging, waardoor de Ieren nauwelijks werk konden vinden, met als gevolg dat ze elk werk aannamen, zelfs tegen zeer geringe betaling. Daardoor zouden ze het werk afnemen van ongeschoolde Amerikanen. Er ontstonden verenigingen tegen Ierse immigratie. De Ieren ontwikkelden anti-gevoelens tegenover Afro-Amerikanen omdat zij op hun beurt concurreerden met de Afro-Amerikanen die na de Burgeroorlog vanuit het zuiden naar de kuststeden waren gekomen.
Vervolgens zagen de blanke protestanten de Chinezen als gevaar. De Chinezen hadden eerst als goedkope arbeidskrachten in de (goud)mijnen en in de spoorwegbouw werk gevonden. Nu het grote werk voorbij was, vormden zij aan de westkust een grote concurrent voor de blanke Amerikaanse werknemers. Chinezen namen genoegen met zeer lage lonen. Volgens felle Amerikanen waren Chinezen van een minderwaardig ras

BRON 31 Immigranten uit het oostelijke Balkangebied bereiken New York per schip in 1906.

BRON 32 Cartoon van Frank Beard uit 1885. De Verenigde Staten houden immigranten tegen.

BRON 33 Spoorwegen en open-dag-mijnbouw in de Mesabi Range Minnisota, gefinancierd door Rockefeller, 1899.

en zouden zij nooit echte Amerikanen kunnen worden. Na 1890 ontvluchtten Zuid-Europeanen en Russen de ontstellende armoede. Uit Rusland vertrokken enkele miljoenen Joden nadat **pogroms**, Jodenvervolgingen, waren losgebarsten. Veel van deze immigranten waren te arm om een eigen bedrijf te beginnen. Ze bleven als zeer goedkope arbeidskrachten in de grote steden hangen en konden maar moeizaam het hoofd boven water houden. De oude Amerikanen zagen hen als een bedreiging voor de protestantse maatschappij. De Ku Klux Klan was van toen af niet alleen tegen de Afro-Amerikanen, maar ook antikatholiek en antisemitisch.

Infrastructuur en industrie

Ondanks de overheidssteun waren veel kanaalmaatschappijen failliet gegaan. De concurrentie met de spoorwegen konden ze niet volhouden. Het spoorwegennet was fijnmaziger en de treinen vervoerden veel sneller. Doordat de Frontier steeds verder naar het westen opschoof, richtten de spoorwegondernemingen zich op de aanleg van transcontinentale spoorwegen. Dit bevorderde de trek naar het westen enorm. Om de spoorwegbouw te stimuleren, kregen de spoorwegondernemingen van de federale regering langs de spoorwegen een enorme strook grond in bezit. De spoorwegonderneming verkocht of verpachtte die grond aan nieuwe kolonisten. Zij werden voor het vervoer van hun agrarische producten en de aanvoer van goederen uit de steden geheel van die spoorwegen afhankelijk.

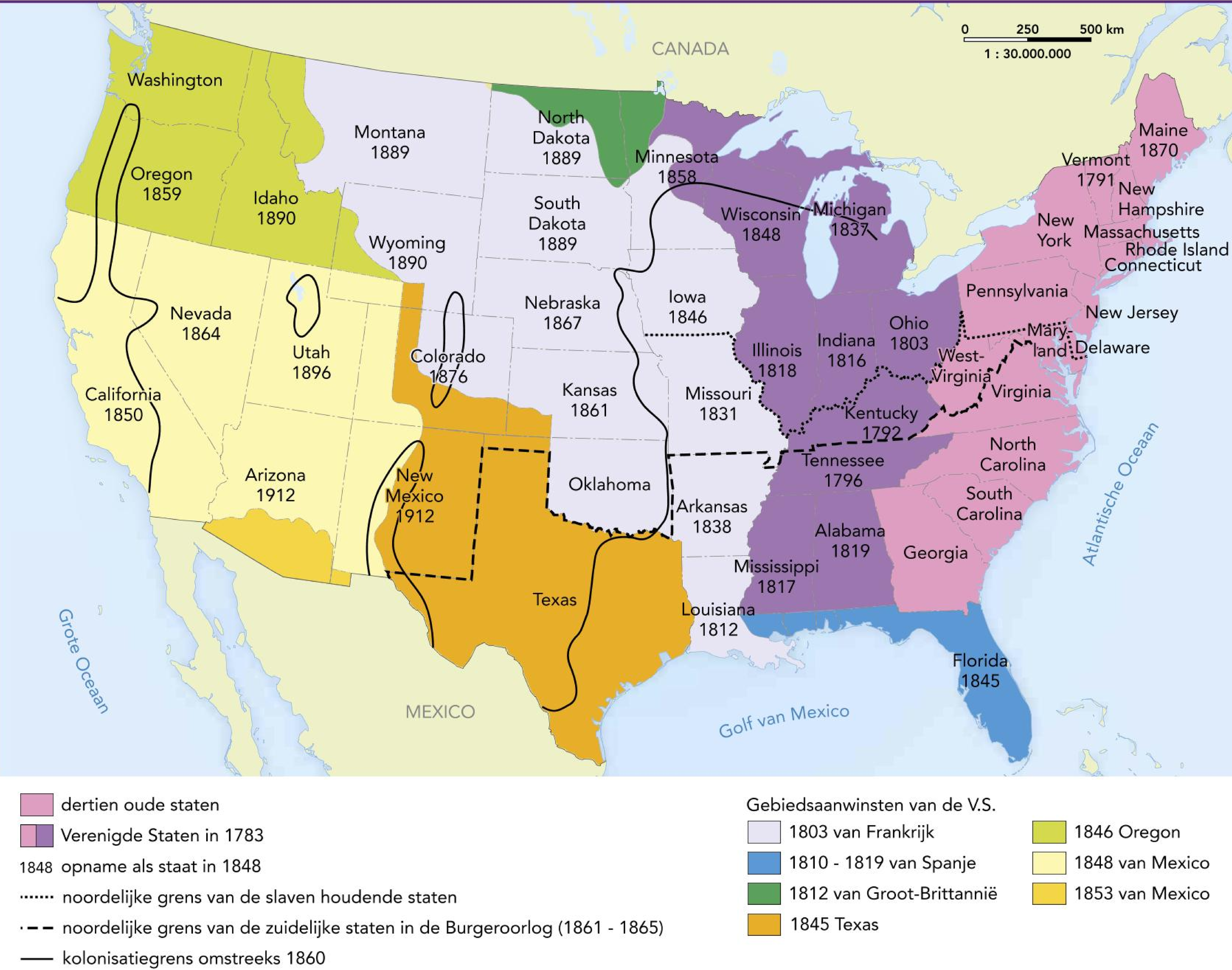
De bouw van spoorwegen bevorderde natuurlijk de productie van ijzer en staal, van rails, locomotieven en wagons. IJzererts- en steenkoolmijnen kenden een enorme bloei. Grote ondernemers werden wel **Robber Barons** genoemd vanwege hun enorme economische macht en de opeenhoping van grondbezit en verschillende ondernemingen, van mijnen tot spoorwegbedrijven. Zij hadden die vaak verkregen via dubieuze contacten met de regering ten koste van de arme grondbezitters en belastingbetalers.
Ook al spreken de grote ondernemers, zoals Rockefeller met zijn olie, mijnen en spoorwegen, Carnegie met zijn staalindustrie, Ford met zijn auto's en Morgan als grootste bankier het meest tot de verbeelding, het begin van de industrie lag in de textielbedrijven in de noordelijke staten. Zij verwerkten veelal katoen uit het zuiden en maakten daarbij gebruik van goedkope vrouwelijke arbeidskrachten of kinderen. Aan het einde van de negentiende eeuw waren hun arbeidsplaatsen echter veelal ingenomen door goedkope immigranten uit Zuid- en Oost-Europa. Ondanks de voorspoedige industriële ontwikkeling bleef de landbouw nog lange tijd het hoofdmiddel van bestaan. De export van een agrarisch product als katoen bracht het meeste geld op.

Amerika voor de Amerikanen

In het begin van de negentiende eeuw kregen de Spaanse en Portugese koloniën in Zuid- en Midden-Amerika onafhankelijkheid. Als ex-kolonie hadden de Verenigde Staten die **dekolonisatie** gesteund. President Monroe verkondigde: 'De Amerikaanse continenten mogen vanaf dit moment niet meer worden beschouwd als onderwerp van een toekomstige kolonisatie door een Europese macht'. Deze opvatting ging de geschiedenis in als de **Monroe doctrine**: Amerika voor de Amerikanen. De Verenigde Staten hadden in het begin van de negentiende eeuw van Frankrijk, van Spanje en van Mexico gebieden gekocht of veroverd. Steeds meer nieuwe kolonisten trokken naar het westen. Door het bereiken van de kust van de Grote Oceaan was de natuurlijke omvang van het land afgerond. Het in bezit nemen van eilanden in de Grote Oceaan of de Caribische Zee zou indruisen tegen de principes van vrijheid van volkeren.

BRON 34

Mahan voorstander van expansie:
'Hawaï moet worden geannexeerd en het Panamakanaal aangelegd. Wij zijn een zeer belangrijk volk, wij geven op dit continent de toon aan, wij domineren op dit halfrond, ons erfgoed is te waardevol om het te verspillen of het ons te laten ontrukken. Het is onze plicht het goed te beheren en uit te breiden.'
B. Tuchman, De trotse toren, Amsterdam, 2007.

BRON 35 Kaart van de Verenigde Staten van Amerika.

Imperialisme

Maar de afronding van het grondgebied van de Verenigde Staten van Amerika stelde niet iedereen tevreden. In nationalistische kringen en bij sommige industriëlen en handelaren leefde een duidelijk imperialistische geest. De VS hadden steeds grotere handelsbelangen in Azië, waar Japan en China nieuwe markten vormden. Ook Australië diende zich aan. Voor grote handelaren was het vanzelfsprekend dat hun land zou zorgen voor veilige handelsroutes over de Grote Oceaan.

De marine bezette de onbewoonde Midway-eilanden en de Verenigde Staten kregen belangen op Samoa en Hawaii. In Midden- en Zuid-Amerika had Spanje nog steeds de grootste economische belangen, maar de Amerikaanse industriëlen kochten er steeds meer grondstoffen en spoedig zouden deze gebieden ook een grote afzetmarkt gaan vormen. In 1895 kwamen de Cubanen in opstand tegen de Spaanse overheersers. De Spanjaarden slaagden er niet in de opstand neer te slaan en 'om de orde te handhaven' grepen de VS in. Spanje trok zich daarop terug uit Cuba, dat onafhankelijk werd. Maar nu behandelden de Amerikanen Cuba bijna als hun kolonie. Dat gebeurde al helemaal met Puerto Rico, dat domweg op de Spanjaarden veroverd werd. Ook op de Filippijnen was een opstand uitgebroken tegen de Spaanse overheerser. Tijdens die opstand leden de Spanjaarden zulke grote verliezen dat zij ook dat land aan de Amerikanen moesten afstaan. De Verenigde Staten hadden nu een stevige greep op het gebied van de Grote Oceaan en in de Caribische Zee.

Wereldmacht

Om de nieuwe gebieden beter te kunnen bereiken en te beveiligen werd het Panamakanaal gegraven en werd steeds meer geld uitgegeven aan de marine. Voor handelaren, industriëlen en nationalistische kringen waren enkele belangrijke doelen bereikt. Lodge, een fanatiek voorstander van machtsuitbreiding, zei daarover: 'Wij zijn erin geslaagd een grote mogendheid te worden en ik geloof dat wij in Europa een indruk hebben gemaakt die duurzaam zal blijken.' Voor Amerikanen die voor vrijheid van de volkeren waren en die gelijkheid van de mensen als hoog ideaal beschouwden, was dit imperialisme een gruwel.

BRON 36 Theodore Roosevelt en zijn Rough Riders op Cuba vechtend tegen de Spanjaarden, 1898. Lithografie van W.G. Read.

Toch bleef voor veel Amerikanen Manifest Destiny, het bevolken en in cultuur brengen van het Wilde Westen, Amerika's taak, niet het veroveren van gebieden buiten het vasteland en niet het onderdrukken van vrije volkeren. Waren de Verenigde Staten dan van onderdrukte kolonie een wereldmacht geworden om nu zelf landen en volkeren te onderdrukken?

BRON 37

De Britse dichter Rudyard Kipling dichtte het onderstaande voor de Britse koningin Victoria, maar hij veranderde de tekst om het van toepassing te laten zijn op de Amerikaanse kolonisatie van de Filipijnen. Hij suste het geweten van de Amerikanen:

Take up the White Man's burden
Send forth the best ye breed,
Go bind your sons to exile
To serve your captives' need;
To wait in heavy harness
On fluttered folk and wild,
Your new-caught sullen peoples,
Half-devil and half-child.
Take up the White Man's burden
The savage wars of peace,
Fill full the mouth of Famine
And bid the sickness cease.
Ye dare not stoop to less.

Vertaling:
Neem de last van de blanke op u,
zend de besten van uw nageslacht weg,
verplicht uw zonen tot ballingschap
om in de noden van de veroverden te voorzien;
om in het zware gareel te werken
in dienst van schuwe, primitieve mensen,
uw pas veroverde wrokkende volken,
half duivel en half kind.
Neem de last van de blanke op U,
de bloedige oorlogen van de vrede,
vul de mond van de hongersnood
en maak een einde aan de ziekten.
Met minder genoegen nemen zou u onwaardig zijn.

R. Kipling, Take up the White Man's burden, 1899.

Verdieping bij 6.4 en 6.5

Altijd hetzelfde liedje

Als je bron W23 goed bestudeerd hebt, dan begrijp je dat de tekenaar vindt dat de blanke overheersers de overwonnen volkeren in Afrika en Azië uitbuit. De uitbuiting van mensen vond niet alleen in de koloniën plaats, maar ook in Amerika. Daarover zijn (protest)liedjes geschreven. Hierna kun je er drie lezen. Ook de beeldbronnen gaan over onderdrukking en uitbuiting.
Je kunt bestuderen welke groepen van de bevolking telkens tot de onderliggende, uitgebuite bevolkingsgroep hoorde.

BRON 39 One room tenement in New York, 1890.

BRON 38

The Farmer is the Man
Oh, the farmer comes to town
With his wagon broken down,
But the farmer is the man who feeds them all.
If you'll only look and see,
I think you will agree
That the farmer is the man who feeds them all.

The farmer is the man,
The farmer is the man,
Lives on credit till the fall;
Then they take him by the hand,
And they lead him from the land,
And the merchant is the one who gets it all.

When the banker says he's broke
And the merchant's up in smoke,
They forget that it's the farmer feeds them all:
It would put them to the test
If the farmer took a rest;

Then they'd know that it's the farmer feeds them all
The farmer is the man,
The farmer is the man,
Lives on credit till the fall;
With the interest rate so high
It's a wonder he don't die,
For the mortgage man's the one who gets it all.

Vertaling:
Oh, de boer komt naar de stad
Met zijn kapotte wagen,
Maar het is de boer die ze allemaal te eten geeft.
Als je maar goed kijken wil,
Dan ben je het met mij eens,
Dat het de boer is die ze allemaal te eten geeft.

De boer is de man,
De boer is de man,
Hij leeft op krediet tot het niet meer kan;
Dan nemen ze hem bij de hand,
En ze leiden hem van het land,
En de handelaar die krijgt alles.

Als de bank zegt dat hij failliet is,
En de handelaar er vandoor is,
Dan vergeten ze dat het de boer is die ze allemaal te eten geeft.
Je zou ze kunnen testen,
Als de boer de rest zou pakken;

Dan zouden ze weten dat het de boer is die ze allemaal te eten geeft
De boer is de man,
De boer is de man,
Hij leeft op krediet tot het niet meer kan;
Als de rente hoog is,
Is het een wonder dat hij niet doodgaat,
Want de hypotheekverstrekker die krijgt alles.

E. Fowke, J. Glazer, Songs of Work and Freedom, New York, 1960.

BRON 40 Werken in een sweatshop in New York 1889. Lewis Hine.

BRON 41

Bekend lied over mijnwerkers dat tussen 1888 en 1961 in steenkool-, goud-, zilver-, koper en loodmijngebieden bekend werd als het nationale mijnwerkerslied.

	Vertaling:
The hard-working miners, their dangers are great, Many while mining have met their sad fate, While doing their duties as miners all do, Shut out from the daylight and their darling ones, too.	Voor de hardwerkende mijnwerkers zijn de gevaren groot, Tijdens hun werk hebben velen hun droevig noodlot getroffen, Terwijl ze hun plicht doen, als alle mijnwerkers, Afgesloten van het daglicht en van hun geliefden.
Chorus: *He's only a miner been killed in the ground,* *Only a miner and one more is found,* *Killed by an accident, no one can tell,* *His mining's all over, poor miner farewell.*	Refrein: *Het is maar een mijnwerker, ondergronds verongelukt,* *Maar 'n mijnwerker en er is er nog een gevonden,* *Gedood door een ongeluk, niemand weet precies hoe,* *Zijn werk is nu gedaan, arme mijnwerker vaarwel.*
He leaves his dear wife and little ones, too, To earn them a living as miners all do, While he was working for those whom he loved, He met a sad fate from a boulder above.	Hij vertrekt bij zijn geliefde vrouw en zijn kleintjes, Om geld te verdienen, zoals alle mijnwerkers doen, Terwijl hij werkte voor hen die hij lief had, Trof hem een droef lot door een zware steen van boven.
With a heart full of sorrow we bid him farewell, How soon we may follow there's no one can tell, Got pity the miners, protect them as well, And shield them from danger while down in the ground.	Met een hart vol verdriet wensen wij hem vaarwel Hoe snel wij misschien volgen, weet niemand, Heb medelijden met de mijnwerkers en bescherm ze, Bescherm ze tegen gevaar als ze daarbeneden zijn.

W.D. Jordan, The United States Conquering a Continent, New Jersey 1987

BRON 42

J. Hill, tekstschrijver voor de International Workers of the World [vakbond]

	Vertaling:
The Preacher and the slave Long-haired preachers come out every night, Try to tell you what's is wrong and what's right; But when asked how 'bout something to eat They will answer with voices so sweet;	De predikant en de slaaf Langharige predikanten komen elke avond Proberen je te vertellen wat fout is en wat goed; Maar als je ze over eten vraagt Dan antwoordden ze met zoete stem
You will eat, by and by, In that glorious land above the sky; Work and pray, live on hay, You'll get pie in the sky when you die.	Je zult eten te zijner tijd, In het land van glorie hoog in de hemel Werk en bid, leef van hooi, Je zult taart krijgen in de hemel na je dood.

W.D. Jordan, The United States Conquering a Continent, New Jersey, 1987.

BRON 43 Lewis Hine fotografeerde deze spinnerij in 1908.

6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Het begin van Europese overzeese expansie
2 Het ontstaan van handelskapitalisme en begin van wereldeconomie
3 Slavenarbeid op plantages en opkomst van abolitionisme
4 Het streven naar grondrechten en politieke invloed van burgerij
5 Het ontstaan van het parlementair stelsel en toename van volksinvloed
6 De industriële revolutie en opkomst van emancipatiebewegingen
7 Het modern imperialisme

JE WEET

Hoe de Verenigde Staten van Amerika uitgroeiden van kolonie tot wereldmacht.

1 Welke nieuwe bewoners naar de oostkust van Noord-Amerika kwamen, wat hun motieven waren en hoe zij een bestaan opbouwden.
2 Waarom de dertien Engelse koloniën in Noord-Amerika streden voor hun onafhankelijkheid.
3 Welke verschillen er waren tussen de noordelijke staten en de zuidelijke staten.
4 Dat de slavernijkwestie niet de enige oorzaak van de Burgeroorlog was en welke gevolgen de Burgeroorlog uiteindelijk had voor de positie van de Afro-Amerikanen.
5 Waardoor en hoe de Verenigde Staten van Amerika een wereldmacht werden.

JE KUNT

Bij de oorzaken onderscheiden tussen omstandigheden en motieven of beweegredenen. Omstandigheden, zoals het weer of armoede, kunnen mensen dwingen tot een bepaalde gedachte of handeling. Een motief of beweegreden is dan echt de persoonlijke gedachte die tot bepaald handelen leidt.

TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS (1500-1600)

1600

1619 ▸ eerste Afrikanen in Jamestown
1626 ▸ Manhattan door kolonisten gekocht
1647 ▸ WIC benoemt Peter Stuyvesant tot gouverneur
1650 ▸ 50.368 inwoners, 1.600 Afro-Amerikanen
1651 ▸ Acts of Navigation
1652-1654 ▸ Eerste Engelse oorlog
1660 ▸ Black codes
1665-1667 ▸ Tweede Engelse oorlog
1672-1674 ▸ Derde Engelse oorlog
1674 ▸ Nieuw Amsterdam Brits, Suriname van de Republiek

1700

1700 ▸ 250.000 inwoners, 20.000 slaven/Afro-Amerikanen

TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)

1750 ▸ 1.170.800 inwoners, 236.420 Afro-Amerikanen
1773 ▸ Boston Tea Party
1774 ▸ Continental Congress in Philadelphia
1775 ▸ begin Onafhankelijkheidsoorlog
1776 ▸ Onafhankelijkheidsverklaring
1783 ▸ einde Onafhankelijkheidsoorlog
1793 ▸ Eli Whitney vindt de cotton gin uit

1800

1800 ▸ 5.308.483 inwoners, 893.602 Afro-Amerikanen
1801-1808 ▸ Jefferson president
1803 ▸ Louisiana van Frankrijk gekocht
1819 ▸ Florida van Spanje gekocht
1823 ▸ Monroe doctrine

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

1850 ▸ 23.191.876 inwoners, 3.204.313 Afro-Amerikanen
1861 ▸ begin Burgeroorlog
1863 ▸ slavernij afgeschaft
1865 ▸ Burgeroorlog door noorden gewonnen
1867 ▸ begin Reconstruction
1877 ▸ einde Reconstruction
1890 ▸ Jim Crow wetten
1898 ▸ verovering Cuba en Puerto Rico
1899-1902 ▸ verovering Filipijnen

1900

1900 ▸ 75.994.575 inwoners, 8.833.994 Afro-Amerikanen

BEGRIPPEN

abolitionisten
Mensen die de slavenhandel en slavernij wilden afschaffen.

Acts of Navigation
Met deze wetten probeerden de Britten vanaf 1651 de dominante handelspositie van de Republiek aan te tasten.

Boston Tea Party
Als protest tegen de Britse belastingen gooide een groep als indianen verklede kolonisten de lading thee van drie Engelse schepen overboord.

Burgeroorlog
Zeer bloedige oorlog tussen de noordelijke en zuidelijke staten van de Verenigde Staten van Amerika (1861-1865).

Continental Congress
De eerste bijeenkomst van kolonisten in Philadelphia, die zou leiden tot de onafhankelijkheid.

dekolonisatie
Het onafhankelijk worden van koloniën van hun moederlanden.

Democraten
Politieke stroming met de meeste aanhang in het zuiden. De Democraten waren voor een grotere vrijheid voor de aparte staten en tegen afschaffing van de slavernij.

Founding Fathers
Mannen die zitting hadden in het Congres en die de basis legden voor de nieuwe staat: de Verenigde Staten van Amerika.

French and Indian wars
Oorlogen tussen de Britten aan de ene kant en de Fransen met indiaanse bondgenoten aan de andere kant.

Frontier
De grens tussen het gebied van de indianen en het gekoloniseerde gebied.

geconfedereerd
De zuidelijke staten waren voor een federatie (in plaats van een unie), een losse statenbond met veel zelfstandigheid voor elke staat en een federaal gezag met weinig bevoegdheden.

gesegregeerde maatschappij
Door de Jim Crow-wetten ontstond een wettelijke basis voor discriminatie van de Afro-Amerikanen in het zuiden. Zo werden Afro-Amerikanen achtergesteld en ontstond een scheiding tussen Afro-Amerikanen en blanken.

Jim Crow-wetten
Door middel van deze wetten beperkte de blanke elite in het zuiden de rechten van de Afro-Amerikanen: Afro-Amerikanen moesten o.a. in aparte treinstellen reizen, en gescheiden onderwijs volgen.

Ku Klux Klan
Organisatie van uiterst conservatieve en racistische blanken die niet terugschrok voor intimidatie, geweld en lynchpartijen ten aanzien van Afro-Amerikanen.

Missouri Compromise
Afspraak waarbij vanaf Missouri een horizontale lijn werd getrokken naar het westen. Ten noorden daarvan zouden alleen slavenvrije staten gesticht mogen worden, terwijl ten zuiden ervan slaven gehouden mochten worden.

Monroe doctrine
Opvatting van de Amerikaanse president Monroe (1823) dat Europese landen geen invloed of bemoeienis zouden moeten hebben met het Amerikaanse continent.

Northwest Ordinance
Regeling van het bestuur in de nieuw te koloniseren gebieden door de federale regering.

Onafhankelijkheidsoorlog
Oorlog tussen de Amerikaanse koloniën en de Britten om de vrijheid van de koloniën te af te dwingen (1775-1783).

Onafhankelijkheidsverklaring
Document, in 1776 opgesteld om de onafhankelijkheid van dertien Amerikaanse koloniën uit te roepen.

pogroms
Jodenvervolgingen; het begrip heeft vooral betrekking op de vervolging van Joden in Rusland in de negentiende eeuw.

Reconstruction
Het Congres nam in 1867 een *Reconstruction Act* aan om de zuidelijke staten te hervormen en weer op te nemen in de Unie.

Republikeinen
Politieke stroming met veel aanhang in de noordelijke staten; zij waren voor een sterke Unie en hadden een voorkeur voor het afschaffen van de slavernij.

Robber Barons
Grote ondernemers met enorme economische macht door opeenhoping van grondbezit en verschillende ondernemingen, van mijnen tot spoorwegbedrijven.

Slave Codes
Wetten die vanaf 1660 slavernij officieel erkenden en bepaalden dat het nageslacht van Afro-Amerikanen bezit van de meester zou zijn.

Unie
De noordelijke staten waren voor een sterke Unie, samenwerking tussen de verschillende staten met een overkoepelend federaal gezag met veel bevoegdheden.

Overzicht van de vaardigheden

Betrouwbaarheid van bronnen

De vraag of je de informatie uit een bron kunt geloven (of de bron betrouwbaar is), is een probleem waarmee je bij het vak geschiedenis voortdurend te maken krijgt. Bronnen kunnen onjuiste informatie bevatten. Een schrijver kan informatie hebben achtergehouden, verdraaid of verkeerd hebben uitgelegd. Het is daarom niet altijd gemakkelijk vast te stellen of een bron betrouwbaar is. Om de betrouwbaarheid van een bron te controleren, stel je drie vragen.

1 Wanneer is de bron gemaakt?
Wanneer iemand ooggetuige is geweest van bijvoorbeeld een veldslag, maar pas jaren later opschrijft wat hij allemaal heeft gezien, kan zijn geheugen hem in de steek laten. Over het algemeen geldt: hoe minder tijd er is verstreken tussen de gebeurtenis en het maken van de bron, des te betrouwbaarder is de bron.

2 Hoe is de maker van de bron aan zijn informatie gekomen?
Was hij er zelf bij of heeft hij zijn informatie van iemand anders? Hoeveel schakels zitten er tussen het opschrijven van een gebeurtenis en die gebeurtenis zelf? Over het algemeen: hoe minder tussenschakels, des te betrouwbaarder is de bron.

3 Wat is de bedoeling van de maker van de bron?
Dit is de belangrijkste en lastigste vraag om te beantwoorden. Wil de maker zo goed mogelijk informeren of wil hij juist, met een bepaald doel, informatie achterhouden of verdraaien? Wil hij een boodschap overbrengen? Is hij zakelijk of overdrijft hij? Is hij neutraal of partijdig? Over het algemeen: hoe zakelijker en onpartijdiger, des te betrouwbaarder de bron.
Betrouwbaarheid onderzoeken is moeilijk omdat een bron volgens het ene punt heel betrouwbaar kan lijken, maar volgens het andere juist niet. Het is daarom nodig een zorgvuldige afweging te maken.

Continuïteit en discontinuïteit

Bij geschiedenis kijken we naar wat er is gebeurd in het verleden. Gebeurtenissen die bij elkaar horen, vormen een ontwikkeling. Daarbij letten we op wat verandert en wat gelijk blijft. Wat gelijk blijft, heet continuïteit. Wat verandert, heet discontinuïteit. Continuïteit en discontinuïteit kunnen op één plaats tegelijkertijd voorkomen. Na een oorlog veranderen bijvoorbeeld vaak de grenzen en krijgen sommige landen nieuwe leiders. De positie van arme mensen in het gebied kan onveranderd slecht zijn gebleven. De komst van de Spanjaarden veranderde veel voor de indianen. De Europeanen bezetten hun gebieden en buitten hen uit door hen zware arbeid te laten doen. Ze kwamen in contact met een andere beschaving. De indianen probeerden – tevergeefs – hun cultuur te behouden. Ook stierven ze aan de ziektes die de Europeanen meebrachten. Voor de indianen gingen de veranderingen zéér snel en betekenden ze een grote verslechtering van hun omstandigheden.

Gebeurtenis, verschijnsel, ontwikkeling

Gebeurtenis
Een gebeurtenis is een concreet voorval. Hiervan is meestal precies bekend waar en wanneer het gebeurde: plaats en tijdstip (jaartal) zijn bekend. Veel gebeurtenissen uit vroegere perioden zijn door schilders of prentenmakers uitgewerkt. Van meer recente gebeurtenissen zijn er meestal foto's of *filmbeelden. Enkele gebeurtenissen die tot nu toe in dit hoofdstuk behandeld zijn, zijn de uitvindingen door John Kay, James Hargreaves en Richard Arkwright*.

Verschijnsel
In elke samenleving en in elke periode gebeurt er een heleboel volgens een regelmatig patroon en in ongeveer dezelfde vorm. Dit kunnen werkzaamheden zijn (de manier waarop men het land bewerkt), bestuur (de macht van een koning of parlement) of de manier waarop groepen mensen hun onderlinge conflicten oplossen (wel of geen oorlog). Dit noemen we verschijnselen . Meestal bestaan deze verschijnselen gedurende een lange tijd en veranderen ze niet of maar heel langzaam.

Ontwikkeling
Een reeks opeenvolgende gebeurtenissen kun je soms herkennen als een veranderingsproces. Als dat het geval is, spreken we van een ontwikkeling. De uitvinding van de schietspoel, het bouwen van de eerste spinning jenny of de verbetering van de stoommachine door James Watt zijn allemaal gebeurtenissen. Elk afzonderlijk zijn ze niet zo belangrijk. Maar samen, als een reeks gebeurtenissen, blijken ze een schakel te zijn in een groter veranderingsproces: de Industriële Revolutie. Een ontwikkeling is vaak pas na verloop van tijd te herkennen. Zo is de term 'Industriële Revolutie' in 1837 voor het eerst gebruikt, ruim een halve eeuw na het begin ervan in Engeland.

Verandering en continuïteit

Als je opeenvolgende perioden in het verleden bestudeert, zal het je opvallen dat sommige zaken veranderd zijn, terwijl andere hetzelfde zijn gebleven. Dat noemen we 'verandering en continuïteit'. Deze twee begrippen horen onlosmakelijk bij elkaar. Immers: nooit verandert alles tegelijk en nooit blijft alles hetzelfde. Omdat veranderingen het duidelijkst opvallen, krijgen deze de meeste aandacht. Geschiedenisboeken beschrijven vooral verandering; meestal blijft de continuïteit onderbelicht.

Gebondenheid aan tijd en plaats 1

In de Oudheid werd een ramp vaak toegeschreven aan de goden. In de Middeleeuwen overheerste het geloof in één almachtige God en stond het hiernamaals centraal. In de Renaissance bleef het geloof belangrijk, maar ook het leven van de mens op aarde kreeg weer meer waardering. Deze verschillen in denkwijze zijn gebonden aan tijd en plaats. In de geschiedenis moet je de mensen van vroeger in de eerste plaats proberen te begrijpen vanuit hun eigen plaats en tijd. Oordelen vanuit onze moderne kijk op de zaak kan en mag ook, maar ook wij zijn gebonden aan de plaats en de tijd waarin wij leven. Dat beïnvloedt ons oordeel. Door je goed in te leven in het verleden kun je pas echt begrijpen hoe gedacht werd en waarom mensen in een bepaalde tijd zo handelden en niet anders.

Gebondenheid aan tijd en plaats 2

Als je een bron leest, moet je altijd rekening houden met de achtergrond van de schrijver en de tijd waarin deze de bron schreef. Vragen die je over een bron uit de tijd van de revoluties in Engeland en Frankrijk kunt stellen zijn: Wat is de politieke achtergrond van de maker van de bron? Is hij een katholiek of een protestant? Is hij een rijke burger, van adel of juist een arme sloeber? Is hij slachtoffer van bepaalde gebeurtenissen?
Het verschijnsel dat datgene wat mensen schrijven en denken wordt beïnvloed door de tijd waarin ze leven en de positie die ze in de samenleving innemen, noemen we standplaatsgebondenheid of gebondenheid aan tijd en plaats. Bij John Locke zie je heel duidelijk dat de chaotische tijd waarin hij leefde, waarin er een felle strijd werd gevoerd tussen het Engelse parlement en de vorsten, van invloed is geweest op zijn standpunten.

Omstandigheden en motief

De geschiedenis hangt van oorzaken en gevolgen aan elkaar. Oorzaken kun je op verschillende manieren indelen (economisch, politiek, sociaal). Maar je kunt bij oorzaken ook spreken van een omstandigheid (het weer, de vruchtbaarheid van de grond) of van een motief (een beweegreden). De vruchtbare grond is de omstandigheid die de kolonist beweegt om zijn boerderij juist op die plek te vestigen. Zo zijn de spanningen tussen de verschillende religies in Europa en de godsdienstoorlogen religieuze en/of politieke en of economische omstandigheden voor mensen om naar de nieuwe wereld te vertrekken. Als een emigrant dan puur om godsdienstige redenen vertrekt: hij is niet vrij zijn geloof te belijden, dan is dat zijn motief of beweegreden.

Oorzaak en gevolg

Om de geschiedenis goed te begrijpen, willen we weten waarom iets gebeurt. Daarbij gebruiken we de begrippen oorzaak en gevolg. Een oorzaak geeft aan waarom iets gebeurt. De Spanjaarden namen Antwerpen in 1585 in. Deze gebeurtenis werd de oorzaak van de vlucht van duizenden rijke kooplui naar Amsterdam. Die vlucht is dus een gevolg van de inname door de Spanjaarden. Dit gevolg van de inname van Antwerpen werd op zijn beurt de oorzaak van de groei van Amsterdam tot de grootste Europese handelsstad van de zeventiende eeuw. Er zijn verschillende soorten oorzaken en gevolgen te onderscheiden. Dat de Spanjaarden Antwerpen veroveren, is een politieke of militaire oorzaak. Het vertrek van de handelaren is een economisch gevolg. Dat er ook handelaren zijn die om hun geloof de katholieke Spanjaarden ontvluchtten, is een godsdienstige oorzaak.
Oorzaken en gevolgen kun je ook indelen in korte en lange termijn en in bedoeld en onbedoeld. Een van de gevolgen van de rijkdom van de familie Bicker was dat ze zoon Gerard konden laten schilderen. Dat is een gevolg op de langere termijn. Dat gebeurt niet onmiddellijk, maar na enige tijd. Een onbedoeld gevolg van hun rijkdom was misschien wel dat hij zo dik was.

Staatsinrichting

Nieuw bestuur

Om de toevoer van goederen en geld zeker te stellen en om greep te houden op de ontwikkelingen in Amerika, organiseerde Spanje een Amerikaans bestuur. Spanje richtte rond 1550 twee onderkoninkrijken op (het onderkoninkrijk Nieuw-Spanje met de gebieden Mexico, Noord-Amerika, het Caraïbisch gebied en de Fillipijnen, en het onderkoninkrijk Peru, dat de rest van Zuid-Amerika besloeg). In Spanje stelde de Raad van Indië regels op voor de onderkoninkrijken. De onderkoningen, afkomstig uit de hoge Spaanse adel, werden voor zes jaar benoemd. Zij leefden in paleizen, met een rijk hofleven. Zij stonden onder direct bevel van de Spaanse koning, maar in werkelijkheid was hun macht onbeperkt. Zij leidden het bestuur en de rechtspraak en beheersten de kerk en het leger. Spanjaarden bekleedden de belangrijkste bestuursfuncties. Onder in het staatsapparaat kregen de Indiaanse leiders een plekje. Zij zorgden voor de belastinginning.

De Republiek

Toen de Staten-Generaal in 1588 besloot niet langer een nieuwe vorst te zoeken, werden de zeven gewesten van de Unie van Utrecht een republiek: de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De term republiek komt van het Latijnse res publica: de publieke (gemeenschappelijke) zaak. In onze tijd is een republiek een staat met een staatshoofd dat door de burgers is gekozen.
De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was bijzonder, omdat er helemaal geen staatshoofd was. De macht was verdeeld tussen de Staten-Generaal en de gewestelijke Staten. De Staten-Generaal bepaalde het buitenlandse beleid en de verdediging van het land. In de Staten-Generaal zaten afgevaardigden van de gewestelijke Staten. De afgevaardigden van de verschillende gewesten moesten het met elkaar eens zien te worden als er een belangrijke beslissing moest worden genomen. Ook stonden ze voortdurend in contact met het eigen gewest om na te gaan of men het daar eens was met het besluit dat was voorgesteld. Vaak gaf de stem van Holland de doorslag. Holland was het rijkste gewest en betaalde daarom het meest aan het leger en de vloot. Dit maakte de landsadvocaat of raadspensionaris van Holland tot een belangrijk man.
De Gewestelijke Staten regelden binnen ieder gewest of provincie zaken als belastingen, de godsdienst en de rechtspraak. Ook benoemden ze een stadhouder. Vroeger was dat de plaatsvervanger van de landsheer geweest. Nu was hij in dienst van de Staten. In Friesland koos men steeds een afstammeling van Jan van Nassau, een broer van Willem van Oranje. De overige gewesten benoemden altijd een afstammeling van Willem zelf. Deze stadhouder was tegelijkertijd de opperbevelhebber van het leger van de Republiek. Als men het over 'de stadhouder' heeft, gaat het vrijwel altijd over deze stadhouder.

Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens Willem I

Nederland werd onder Willem I een constitutionele monarchie, waarbinnen koning Willem I veel macht had. Op 2 december 1813 legde hij een eed af op het voorlopig ontwerp van de grondwet. Hierdoor was Willem I geen absoluut vorst meer. Hij werd bijgestaan door ministers, maar die hadden weinig te vertellen: de koning kon ze ontslaan wanneer hij wilde. Er was een parlement, de Staten-Generaal, dat jaarlijks de begroting kon vaststellen. De koning kon het parlement omzeilen door de mogelijkheid om via Koninklijke Besluiten te regeren, een mogelijkheid die ook in de grondwet stond omschreven. Slechts een klein aantal rijke mannen had kiesrecht. Alle bestaande godsdiensten kregen recht op gelijke bescherming en iedereen was gelijk voor de wet. Ook stond in de grondwet dat de overheid zorg moest dragen voor het onderwijs en jaarlijks verslag moest doen van de stand van zaken binnen het onderwijs.

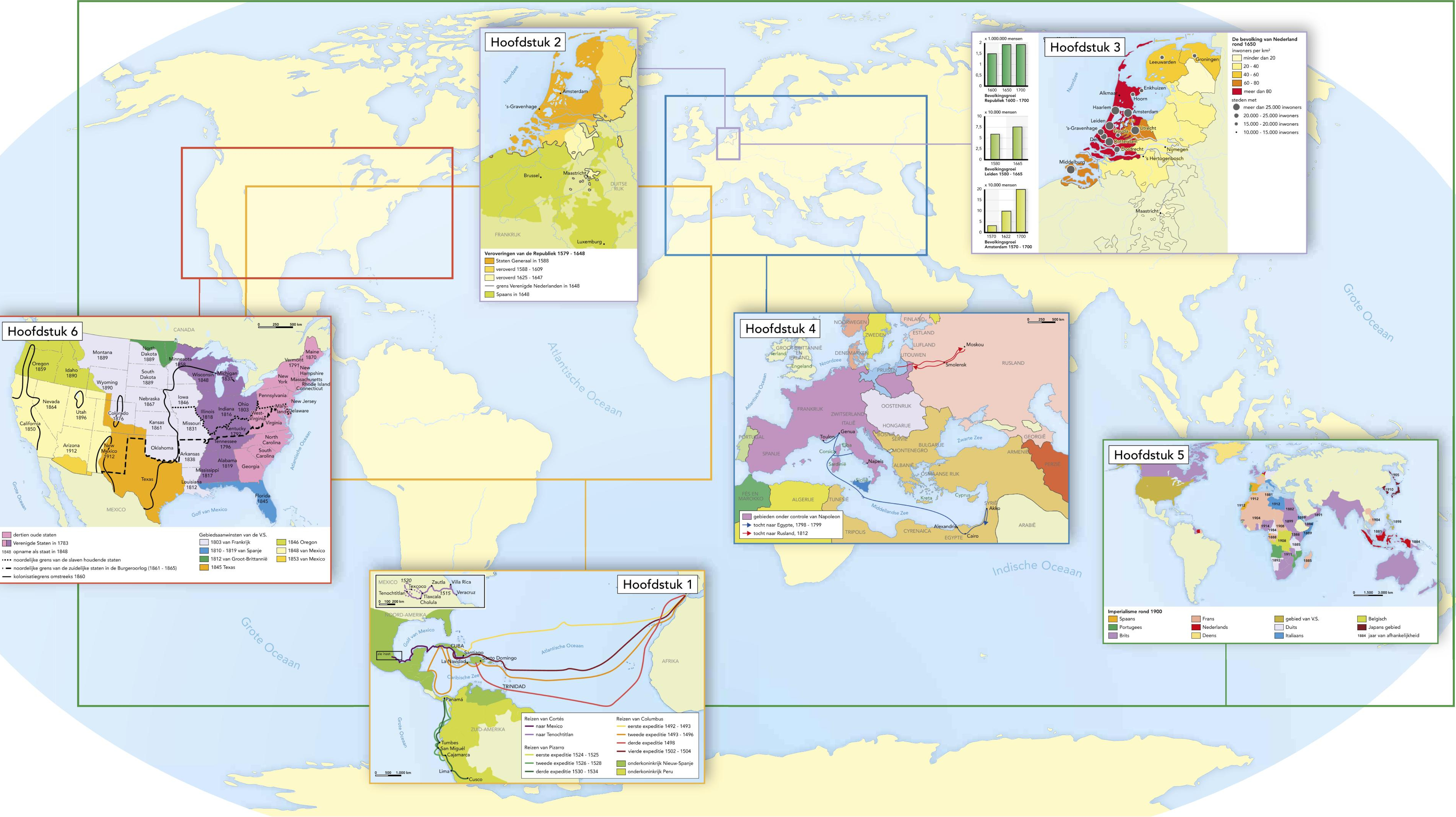
Staatsinrichting

In de negentiende eeuw werd de politieke invloed van 'het volk' groter. Om dit mogelijk te maken, moesten twee principiële vragen beantwoord worden. Hoe mocht het volk invloed uitoefenen? Welk deel van het volk kwam daarvoor in aanmerking? In de negentiende eeuw werd gekozen voor indirecte democratie. Niet iedereen kon persoonlijk meedoen aan de discussies over politieke vraagstukken. Het was niet praktisch om iedereen zijn of haar zegje te laten doen. Dat zou enorm veel tijd kosten en tot oeverloos gebekvecht leiden. Daarom koos het volk vertegenwoordigers, die in het parlement namens een hele groep kiezers aan de discussies en besluitvorming deelnamen. De rol van het volk bleef dus beperkt tot deelname aan de verkiezingen. De kiezer moest er maar op vertrouwen dat de gekozene het standpunt van zijn kiezer goed vertegenwoordigde. Wie mochten er meedoen aan de verkiezingen? In het begin van de negentiende eeuw lang niet iedereen. Om te beginnen stond de helft van de bevolking bij voorbaat buitenspel, want alleen de mannen kwamen voor het kiesrecht in aanmerking. Van de mannen werden alleen de rijken als kiezer toegelaten. Alleen zij die een minimumbedrag aan belasting betaalden, kregen het kiesrecht. Dit noemen we censuskiesrecht. In de loop van de negentiende eeuw werd de groep mannen die naar de stembus mocht stapje voor stapje groter: in Nederland van een paar procent in 1850, naar ruim tien procent in 1870 en bijna dertig procent in 1890. De strijd om invoering van het kiesrecht voor iedereen (zowel voor mannen als voor vrouwen, en ongeacht het inkomen) was een van de grote politieke strijdpunten uit de Tijd van burgers en stoommachines.

Staatsinrichting

Politici en wijze mannen uit de verschillende staten kwamen nu herhaaldelijk bijeen om een grondwet te schrijven die de staatsorganisatie van de nieuwe staat moest vastleggen. De grondwet van de Verenigde Staten van Amerika is duidelijk gebaseerd op denkbeelden van Locke en de denkbeelden van Locke en de trias politica van Montesquieu. Daarbij kwam wetgevende macht toe aan het Congres, bestaande uit twee huizen: het Huis van Afgevaardigden en de Senaat. De uitvoerende macht werd in handen gegeven van een gekozen staatshoofd: de president. Daarnaast was er een onafhankelijke rechterlijke macht, met het Hoog Gerechtshof als belangrijkste orgaan. De drie machten konden elkaar onderlinge controleren zodat een uitgekiende 'Balance of Power' ontstond.

Kaarten

Hoofdstuk 1
Hoofdstuk 2
Hoofdstuk 3
Hoofdstuk 4
Hoofdstuk 5
Hoofdstuk 6
Atlantische Oceaan
Grote Oceaan
Indische Oceaan
Veroveringen van de Republiek 1579 - 1648
Staten Generaal in 1588
veroverd 1588 - 1609
veroverd 1625 - 1647
grens Verenigde Nederlanden in 1648
Spaans in 1648
De bevolking van Nederland rond 1650
Bevolkingsgroei Republiek 1600 - 1700
Bevolkingsgroei Leiden 1580 - 1665
Bevolkingsgroei Amsterdam 1570 - 1700
gebieden onder controle van Napoleon
tocht naar Egypte, 1798 - 1799
tocht naar Rusland, 1812
Imperialisme rond 1900
Spaans
Portugees
Brits
Frans
Nederlands
Deens
gebied van V.S.
Duits
Italiaans
Belgisch
Japans gebied
dertien oude staten
Verenigde Staten in 1783
Gebiedsaanwinsten van de V.S.
1803 van Frankrijk
1810 - 1819 van Spanje
1812 van Groot-Brittannië
1845 Texas
1846 Oregon
1848 van Mexico
1853 van Mexico
Reizen van Cortés
naar Mexico
naar Tenochtitlan
Reizen van Pizarro
eerste expeditie 1524 - 1525
tweede expeditie 1526 - 1528
derde expeditie 1530 - 1534
Reizen van Columbus
eerste expeditie 1492 - 1493
tweede expeditie 1493 - 1496
derde expeditie 1498
vierde expeditie 1502 - 1504
onderkoninkrijk Nieuw-Spanje
onderkoninkrijk Peru

Begrippen

abolitionisten
Mensen die de slavenhandel en slavernij wilden afschaffen.
absolutisme
Manier van regeren waarbij de vorst alle macht in handen heeft omdat God hem al die macht gegeven zou hebben.
Acte van Navigatie
Alleen Engelse schepen mogen goederen van en naar Engeland vervoeren.
Acts of Navigation
Met deze wetten probeerden de Britten vanaf 1651 de dominante handelspositie van de Republiek aan te tasten.
aflaat
Bewijs dat (een deel van) iemands zonden zijn kwijtgescholden.
afzetgebied
Gebied (in het buitenland) waar goederen verkocht worden.
Ancien Régime
Maatschappelijke orde van voor de Franse revolutie, die gekenmerkt wordt door feodaliteit, horigheid en het streven van vorsten naar absolute macht.
arbeidsomstandigheden
Geheel van voorwaarden en omstandigheden waaronder een arbeider moet werken. Hiertoe behoren onder andere het loon, het aantal werkuren per dag/week en de (on)veiligheid op de werkvloer.
(trans-)Atlantische driehoekshandel
Handelsnetwerk tussen Europa, Afrika en Amerika waarin slaven, wapens en zilver verhandeld werden door Europeanen.
Azteken
Machtig Indianenvolk dat leefde in het huidige Mexico; bouwde hoogstaande beschaving op.
Bataafse Republiek
Nederland van 1795 tot 1801, toen de patriotten de macht hadden, gesteund door de Franse bezetter.
bedeling
Uitdelen van brood en turf aan armen en mensen die van hun winterloon niet kunnen rondkomen.
Beeldenstorm
Actie van protestanten (die 'beeldenverering' verafschuwden) om beelden en versieringen uit kerken te verwijderen, bedoeld om onderdak te regelen voor protestantse kerkdiensten.
Boston Tea Party
Als protest tegen de Britse belastingen gooide een groep als indianen verklede kolonisten de lading thee van drie Engelse schepen overboord.
Burgeroorlog
Zeer bloedige oorlog tussen de noordelijke en zuidelijke staten van de Verenigde Staten van Amerika (1861-1865).
Carreira da India
Door Portugezen ontdekte zeeroute naar India.
censuskiesrecht
Toekenning van het kiesrecht aan dat deel van de bevolking dat meer dan een vastgesteld minimumbedrag aan belasting betaalt.
centralisatie
Proces waarbij een gebied of land steeds meer vanuit één plaats wordt bestuurd, met dezelfde regels voor dat gebied of land.
classicisme
Stijl in kunst en architectuur die de (bouw)kunst van Grieken en Romeinen in de Oudheid nadoet.
Code Napoléon
Wetboek dat Napoleon liet opstellen en waarin gelijkheid voor de wet was opgenomen. De Code Napoléon vormt nog steeds de basis van het burgerlijk wetboek in veel Europese landen.
Commerciële landbouw en veeteelt
Boeren werken voor de nijverheid of voor de exporten niet alleen meer voor eigen dorp of streek.
communist, communisme
Aanhanger van de politieke stroming waarin de arbeidersklasse de macht van de bezittende klasse door een revolutie wilde breken om zo de arbeiders zelf aan de macht te brengen.
Conferentie van Berlijn
Vergadering van vertegenwoordigers van Europese landen, in 1884-1885 in Berlijn gehouden, waarbij ze onderling de gebieden in Afrika verdeelden. Hierbij werden de grenzen op een willekeurige manier getrokken. Er werd nauwelijks rekening gehouden met de volkeren die in die gebieden woonden.
conquistadores
Spaanse avonturiers die in naam van de koning grote delen van Amerika in bezit namen en indiaanse volkeren onderwierpen.
Continental Congress
De eerste bijeenkomst van kolonisten in Philadelphia, die zou leiden tot de onafhankelijkheid.
Continentaal Stelsel
Napoleon probeerde door een handelsverbod van het Europese vasteland met Engeland Engeland uit te putten en te verslaan.
continuïteit
Aanduiding van iets wat lange tijd hetzelfde blijft in de geschiedenis.
De Oost
Alle gebieden waarmee de VOC handel dreef.
dekolonisatie
Het onafhankelijk worden van koloniën van hun moederlanden.
Democraten
Politieke stroming met de meeste aanhang in het zuiden. De Democraten waren voor een grotere vrijheid voor de aparte staten en tegen afschaffing van de slavernij.
discontinuïteit
Aanduiding van iets wat verandert in de geschiedenis.
driehoekshandel
Zie Atlantische driehoekshandel.
enclosures (Enclosure Acts)
1) het privatiseren en omheinen van de common fields, 2) het herverkavelen van de open fields, zodat er grote, aaneengesloten percelen ontstaan. Door de enclosures was een grootschalige en daardoor efficiëntere landbouw mogelijk.
encomiënda
Leen van de Spaanse koning in Spaans Amerika, bestaande uit een bepaald gebied compleet met de indiaanse inwoners.
factorij
Bewaakte handelspost in een ander (overzees) land.
Founding Fathers
Mannen die zitting hadden in het Congres en die de basis legden voor de nieuwe staat: de Verenigde Staten van Amerika.
Franse Revolutie
Gewelddadige omverwerping van het oude bestuur in Frankrijk.
French and Indian wars
Oorlogen tussen de Britten aan de ene kant en de Fransen met indiaanse bondgenoten aan de andere kant.

Frontier
De grens tussen het gebied van de indianen en het gekoloniseerde gebied.
geconfedereerd
De zuidelijke staten waren voor een federatie (in plaats van een unie), een losse statenbond met veel zelfstandigheid voor elke staat en een federaal gezag met weinig bevoegdheden.
geldontwaarding
Geld wordt minder waard als gevolg van prijsstijgingen van goederen. Voor hetzelfde geld kun je minder kopen.
generaal pardon
Opstandelingen die bereid waren de wapens neer te leggen, zouden niet vervolgd of veroordeeld worden.
generaliteitslanden
Katholiek gebleven delen van de Nederlanden die waren veroverd door de Republiek. Ze werden direct bestuurd door de Staten-Generaal: Zeeuws-Vlaanderen, Noord-Brabant en Zuid-Limburg.
gesegregeerde maatschappij
Door de Jim Crow-wetten ontstond een wettelijke basis voor discriminatie van de Afro-Amerikanen in het zuiden. Zo werden Afro-Amerikanen achtergesteld en ontstond een scheiding tussen Afro-Amerikanen en blanken.
gewest
Gebied in de Nederlanden met eigen bestuur, regels en privileges (provincie).
Girondijnen
Gematigde politieke groepering tijdens de Franse Revolutie die wel hervormingen wilde, maar de monarchie niet wilde afschaffen. De aanhangers wilden verder zonder geweld de Franse maatschappij hervormen.
Gouden Eeuw
Naam, later bedacht voor de lange periode van voorspoed en welvaart voor de Republiek in de zeventiende eeuw.
grondwet
Een wet waarin wordt vastgelegd hoe het bestuur van een land is geregeld en waarin de grondrechten van de burgers zijn opgenomen.
haciënda
Uitgestrekt landgoed dat Spanjaarden in de Nieuwe Wereld in bezit kregen.
hagenpreek
Preek voor protestanten, die in de openlucht werd gehouden omdat zij nog geen eigen kerkgebouwen bezaten en met het oog op de veiligheid.
handelsfactorij
Versterkt steunpunt voor de handel van bijvoorbeeld VOC of WIC.
handelskapitalisme
Een systeem waarin kooplieden in handel met verre gebieden investeren om zoveel mogelijk winst te maken. Je vermeerdert je kapitaal door handel te drijven én door gekochte (ingevoerde) materialen en grondstoffen te laten bewerken en daarna te verkopen met meer winst dan met handel alleen.
handelskapitalisten
Kooplieden die in handel met verre gebieden investeren om zoveel mogelijk winst te maken.
handelsmonopolie
Het alleenrecht om in een gebied (of in een bepaald product) handel te drijven.
Hervorming
Poging om iets te doen aan de misstanden binnen de katholieke kerk, die leidde tot de stichting van de protestantse kerk (ook Reformatie genoemd).
huisnijverheid
(In opdracht van een ondernemer) thuis grondstoffen verwerken.
humanisten
Geleerden die de klassieke cultuur en literatuur bestudeerden en imiteerden.
humanist
Intellectueel die teruggreep op de Oudheid als ideaal en geloofde dat de mens de maat was van alle dingen.
Inca's
Indianenvolk in Zuid-Amerika (het huidige Peru) dat een groot en machtig rijk had opgebouwd.
indirecte democratie
Staatsvorm waarin het volk bij verkiezingen vertegenwoordigers aanwijst die invloed op het bestuur kunnen uitoefenen.
Industriële Revolutie
Grote verandering in de West-Europese samenleving door de omschakeling van handmatige naar machinale vervaardiging van goederen.
inquisitie
Organisatie binnen de katholieke kerk die zich bezighield met het opsporen en veroordelen van ketters.
inter-Aziatische handel
Handel tussen Aziatische landen onderling.
Jacobijnen
Radicale politieke groepering tijdens de Franse Revolutie die verdergaande hervormingen wilde en tegen de monarchie was.
Jim Crow-wetten
Door middel van deze wetten beperkte de blanke elite in het zuiden de rechten van de Afro-Amerikanen: Afro-Amerikanen moesten o.a. in aparte treinstellen reizen, en gescheiden onderwijs volgen.
kaperbrief
Brief waarin een vorst aan de ontvanger toestemming geeft koopvaardijschepen van de vijand te kapen.
kapitalisme
Economisch systeem waarbij het maken van zo veel mogelijk winst het hoofddoel is en waarbij de ondernemer zo veel mogelijk vrijheid moet hebben om naar eigen inzicht dit doel te realiseren.
katholiek
Behorend tot het deel van het christendom dat gehoorzaamt aan de bisschop van Rome, de paus.
ketter
Iemand die zich niet houdt aan de officiële leer en regels van de kerk.
khan
Titel van een Mongoolse of Turkse heerser.
klassenstrijd
Door (aanhangers van) Marx gebruikte benaming voor het conflict tussen twee klassen (proletariaat tegenover bourgeoisie) die aan elkaar tegengestelde politieke en economische belangen hebben.
kraak
Slagvaardig schip uit de 15e eeuw, geschikt voor het maken van reizen over lange afstanden.
Ku Klux Klan
Organisatie van uiterst conservatieve en racistische blanken die niet terugschrok voor intimidatie, geweld en lynchpartijen ten aanzien van Afro-Amerikanen.
landsadvocaat
Hoge ambtenaar (ook raadspensionaris genoemd) in een gewest. Hij was de woordvoerder van zijn gewest in de Staten-Generaal.
landsheer
Heerser over een gebied dat geen koninkrijk is. In de Nederlanden wordt de titel gebruikt om alle titels van Karel V en Filips II mee samen te vatten.
landvoogd(es)
Vervang(st)er van de landsheer, verantwoordelijk voor het bestuur van alle gewesten in de Nederlanden.

liberalisme
Politieke stroming die streeft naar zoveel mogelijk individuele vrijheid voor burgers en zo weinig mogelijk overheidsbemoeienis.
mechanisering
Het gebruik maken van machines bij de bewerking van het land of bij de productie van goederen.
mestizering
Vermenging van de verschillende bevolkingsgroepen in Spaans-Amerika.
Missouri Compromise
Afspraak waarbij vanaf Missouri een horizontale lijn werd getrokken naar het westen. Ten noorden daarvan zouden alleen slavenvrije staten gesticht mogen worden, terwijl ten zuiden ervan slaven gehouden mochten worden.
modern imperialisme
Periode in de tweede helft van de negentiende eeuw waarin West-Europese landen door het veroveren van koloniën in Afrika en Zuidoost-Azië een groot koloniaal wereldrijk (imperium) opbouwden.
moedernegotie
De eerste en eeuwenlang belangrijkste internationale handel van Nederlanders met de landen rond de Oostzee.
Monroe doctrine
Opvatting van de Amerikaanse president Monroe (1823) dat Europese landen geen invloed of bemoeienis zouden moeten hebben met het Amerikaanse continent.
Nationale Vergadering
Het parlement van Frankrijk tijdens de Franse Revolutie dat de standenmaatschappij afschafte en dat de eerste grondwet opstelde waarin de macht van de koning werd beperkt.
nationalisme
Voorliefde voor en het verheerlijken van het eigen volk. Als een volk nog geen eigen staat heeft, dan streeft het volk naar zelfstandigheid van het eigen land.
Nieuwe Wetten
Spaanse regels die stelden dat indianen onderdanen van de koning waren en dus eerlijk behandeld moesten worden.
Northwest Ordinance
Regeling van het bestuur in de nieuw te koloniseren gebieden door de federale regering.
Onafhankelijkheidsoorlog
Oorlog tussen de Amerikaanse koloniën en de Britten om de vrijheid van de koloniën te af te dwingen (1775-1783).
Onafhankelijkheidsverklaring
Document, in 1776 opgesteld om de onafhankelijkheid van dertien Amerikaanse koloniën uit te roepen.
onderkoninkrijken
Gebieden in Spaans-Amerika die namens de koning bestuurd werden door een onderkoning.
Osmaanse Rijk
Het Osmaanse Rijk is een Turks wereldrijk dat vernoemd is naar de stamvader Osman. Het bestond tussen de vijftiende en twintigste eeuw en werd bestuurd vanuit de stad Istanbul.
Pacificatie van Gent
Verdrag waarin alle Nederlandse gewesten zich aaneensloten om samen de Spaanse legers te verdrijven.
particularisme
Streven van de gewesten, edelen en steden om de oude voorrechten (privileges) te behouden en zo zelfstandig mogelijk te zijn.
Patriottenbeweging (patriotten)
Politieke stroming in de Republiek die op basis van Verlichtingsdenkbeelden democratisering van het bestuur wilde.
plakkaat
Wet.
plantagekolonie
Kolonie met katoen-, suiker- of tabaksplantages, meestal met slavernij.
pogroms
Jodenvervolgingen; het begrip heeft vooral betrekking op de vervolging van Joden in Rusland in de negentiende eeuw.
predestinatie
De opvatting dat God van tevoren de mensen heeft uitgekozen die na hun dood in de hemel zullen komen.
privilege
Speciaal recht dat een persoon, stad of gewest kreeg van de landsheer.
protestants
Behorend tot het deel van het christendom dat in navolging van Luther, Calvijn en andere hervormers het gezag van de paus verwerpt.
Raad van Beroerten
Rechtbank, ingesteld door Alva, om de daders van de Beeldenstorm te straffen.
raadspensionaris
Zie landsadvocaat.
rampjaar 1672
De Republiek in oorlog met Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen. Willem III stadhouder, de gebroeders de Witt vermoord.
rationalisme
Filosofische stroming die ervan uitgaat dat het gebruik van het verstand (ratio) de bron is van kennis (en niet geloof, Bijbel of tradities).
Reconquista
Spaanse strijd tegen de islamitische aanwezigheid op het Iberisch Schiereiland.
Reconstruction
Het Congres nam in 1867 een *Reconstruction Act* aan om de zuidelijke staten te hervormen en weer op te nemen in de Unie.
Reformatie
Zie Hervorming.
Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
Een statenbond van zeven gewesten, waarin de Staten-Generaal het buitenlandse beleid en de verdediging bepaalden. De Gewestelijke staten beslisten over belastingen, godsdienst en rechtspraak. De Republiek had geen staatshoofd.
republiek
In onze tijd een staat met een gekozen staatshoofd en niet een vorst die de titel heeft geërfd.
Republikeinen
Politieke stroming met veel aanhang in de noordelijke staten; zij waren voor een sterke Unie en hadden een voorkeur voor het afschaffen van de slavernij.
Robber Barons
Grote ondernemers met enorme economische macht door opeenhoping van grondbezit en verschillende ondernemingen, van mijnen tot spoorwegbedrijven.
schietspoel
Hulpmiddel voor een weefgetouw, waardoor een wever sneller en over een grotere afstand de spoel (waarin het inslaggaren zit) door de kettinggarens kan werpen. Deze is in 1733 door John Kay uitgevonden.
schuilkerk
Kerk, ingericht op een zolder. Anderen dan calvinisten mochten hun geloof niet openlijk uitoefenen.
Slave Codes
Wetten die vanaf 1660 slavernij officieel erkenden en bepaalden dat het nageslacht van Afro-Amerikanen bezit van de meester zou zijn.
Smeekschrift
Verzoek van de edelen aan de landvoogdes om de vervolging van ketters te matigen.
sociale kwestie
Bewustwording van het feit dat er in de eerste fase van de Industriële Revolutie een groot verschil tussen de verschillende sociale groepen was ontstaan (rijk – arm) die dringend om een oplossing vroeg.
socialist / sociaaldemocraat
Aanhanger van de politieke stroming waarin de arbeidersklasse de macht van de bezittende klasse wilde breken door het invoeren van sociale hervormingen via het parlement, om zo de positie van de arbeider te verbeteren.
Spaanse furie
Muiterij van de Spaanse soldaten, die leidde tot de plundering van onder andere Antwerpen.
spinning jenny
Apparaat waarmee een spinner acht draden tegelijk kan spinnen. Dit was een klein werktuig dat in huis konden worden gebruikt.
stadhouder
Vervanger van de landsheer in het gewest. In de tijd van de Republiek benoemden de gewestelijke Staten de stadhouder. Toen was hij ook opperbevelhebber van het leger.
standenmaatschappij
Samenleving die verdeeld is in sociale lagen waarbij sommige standen veel meer rechten hebben dan andere standen.
stapelmarkt
Uit alle windstreken worden goederen naar de handelsstad vervoerd om van daaruit weer verhandeld te worden.
Staten (Gewestelijke)
Bijeenkomst van de afgevaardigden van de geestelijkheid, adel en steden in een gewest (in de tijd van de Republiek ontbrak de geestelijkheid).
Staten-Generaal
De afgevaardigden van alle gewestelijke Staten bij elkaar.
stoommachine
Machine die door het gebruik van stoom in beweging wordt gebracht. Voor het stoken van de stoommachine zijn grote hoeveelheden steenkool nodig.
superioriteit
Gevoel of overtuiging dat iemand beter, sterker of meer waard is dan een ander.
Terreur
Periode van 1792-1794 waarin radicale revolutionairen in Frankrijk de macht hebben en veel tegenstanders op de guillotine onthoofden.
Tiende Penning
Belasting ingesteld door Alva. Over elk verkocht product moest tien procent belasting betaald worden.
trans-Atlantische slavenhandel
Handel in slaven van Afrika over de Atlantische Oceaan naar Amerika. Onderdeel van een driehoekshandel: vanuit Nederland koopwaar (katoenen stoffen, geld) naar Afrika, van Afrika slaven naar Amerika, van Amerika koopwaar (ruwe katoen, koffie, tabak, suiker) naar Nederland.
Trias Politica
Politiek systeem, bedacht door de filosoof Montesquieu, waarin drie machten worden onderscheiden, de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht. De drie machten moeten gescheiden blijven.
Unie van Atrecht
Bond van Zuid-Nederlandse, Waalse gewesten die na het mislukken van de Pacificatie van Gent vrede sloten met Filips II.
Unie van Utrecht
Bond van de gewesten die na het mislukken van de Pacificatie van Gent besloten de Opstand voort te zetten.
Unie
De noordelijke staten waren voor een sterke Unie, samenwerking tussen de verschillende staten met een overkoepelend federaal gezag met veel bevoegdheden.
urbanisatie
Verstedelijking; het groeien van bestaande steden en het ontstaan van nieuwe steden.
Verdrag van Tordesillas
Verdrag uit 1494 waarbij Portugal en Spanje de onontdekte wereld in tweeën verdeelden: alles wat ten westen van de Kaapverdische eilanden (bij de westkust van Afrika) ontdekt zou worden kwam de Spanjaarden toe, alles wat ten oosten daarvan ontdekt zou worden hoorde bij het Portugese koninkrijk.
Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
Handelsmaatschappij met de monopolie op de zeevaart naar Azië.
Verklaring van de rechten van de mens en van de burger
Verklaring die tijdens de Franse revolutie werd opgesteld en waarin de grondrechten van de mens zijn verwerkt. Latere grondwetten en ook de moderne Verklaring van de rechten van de mens zijn hierop gebaseerd.
Verlichting
Denkstroming uit de achttiende eeuw die het gebruik van het eigen verstand centraal stelde. Door meer kennis te verwerven is een betere samenleving te realiseren.
voorcompagnie
Voor de VOC werd opgericht ondernamen kooplui samen in een voorcompagnie reizen naar Azië.
Watergeuzen
Protestantse opstandelingen die op en vanaf zee vochten.
wereldeconomie
Stelsel van handels- en financiële relaties dat de hele wereld omspant.
West-Indische Compagnie (WIC)
Handelsmaatschappij met het monopolie op de zeevaart naar West-Afrika en de Amerika's.
wetenschappelijke revolutie
Snelle ontwikkeling in West-Europa op het gebied van uitvindingen en wetenschap.
zijderoute
Handelsroute tussen Azië, vooral China, en Europa, vernoemd naar de zijden stoffen die per karavaan werden aangevoerd.
zilvervloot
Jaarlijkse Spaanse vloot met de opbrengst van de zilvermijnen uit de Amerika's.

Illustratieverantwoording

Omslag: © Rijksmuseum, Amsterdam

p6 Wikimedia Commons / By Plancio, Petro
p8 Bridgeman Art Library, Londen
p9 Bridgeman Art Library, Londen
p10 Bridgeman Art Library, Londen / Bibliotheque Nationale de France, Ms Fr 2810 f.186
p11 Wikimedia commons
p12 Bridgeman Art Library, Londen / Topkapi Palace Museum, Istanbul, Turkey
p13 Bridgeman Art Library, Londen / Bibliotheque nationale, Ms Fr 2810 f.188
p14 Bridgeman Art Library, Londen / Service Historique de la Marine, Vincennes, France
p15 EMK, Deventer
p16 Hollandse Hoogte, Amsterdam / Corbis
p17 EMK, Deventer
p18 Bridgeman Art Library, Londen
p19 Bridgeman Art Library, Londen / Museo Nacional de Arqueologia, Mexico City, Mexico / Photo © AISA
p20 Bridgeman Art Library, Londen / Bildarchiv Steffens / Henri Stierlin
p21 Bridgeman Art Library, Londen / Museo Colegio Militar Eloy Alfaro, Quito, Ecuador / Index
p22 Bridgeman Art Library, Londen / Private Collection / Index
p23 EMK, Deventer
p24 Bridgeman Art Library, Londen / Private Collection / The Stapleton Collection
p25 Bridgeman Art Library, Londen / British Museum, London
p26 EMK, Deventer
p27b Bridgeman Art Library, Londen / Istanbul University Library, Ms. F 1404, fol. 57a
p27o AKG/Lineair, Arnhem
p30 Museum Prinsenhof, Delft
p32 Rijksmuseum, Amsterdam
p33 Rijksmuseum, Amsterdam
p34 Image Select, Wassenaar
p35 Atlas van Stolk, Rotterdam
p36 Archiv fur Kunst und Geschichte-(akg-images)
p37l Archiv fur Kunst und Geschichte-(akg-images)
p37r Hans Holbein the Younger - Web Gallery of Art / Wikimedia
p38l AKG/Lineair, Arnhem
p38r EMK, Deventer
p39l The Art Archive / Museo de Santa Cruz Toledo / Album/Joseph Martin
p39r EMK, Deventer
p41 Atlas van Stolk, Rotterdam
p42b Rijksmuseum, Amsterdam
p42o Rijksdienst voor het cultureel Erfgoed
p43l EMK, Deventer
p43r The Art Archive / Picture Desk, Londen
p45 Margareta Svensson/ ICN, Amsterdam
p46 AKG / ANP Foto, Rijswijk
p49b EMK, Deventer
p49o Picture Desk, Londen
p50b Rijksmuseum, Amsterdam
p50o Rijksmuseum, Amsterdam
p51 Rijksmuseum, Amsterdam
p52 Rijksmuseum, Amsterdam
p54 EMK, Deventer
p56 Amsterdam Museum / Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam
p58l Rijksmuseum, Amsterdam
p58r Rijksmuseum, Amsterdam
p59 Rijksmuseum, Amsterdam
p60 Rijksmuseum, Amsterdam
p61 EMK, Deventer
p62b Rijksmuseum, Amsterdam
p62o Rijksmuseum, Amsterdam
p63 Rijksmuseum, Amsterdam
p64 Rijksmuseum, Amsterdam
p65 Rijksmuseum, Amsterdam
p66 Rijksmuseum, Amsterdam
p67b Rijksmuseum, Amsterdam
p67o Rijksmuseum, Amsterdam
p68b Rijksmuseum, Amsterdam
p68o Rijksmuseum, Amsterdam
p69 Rijksmuseum, Amsterdam
p71 Rijksmuseum, Amsterdam
p72l Museum Boerhaave, Leiden
p72r Rijksmuseum, Amsterdam
p73l Rijksmuseum, Amsterdam
p73r Rijksmuseum, Amsterdam
p74 Rijksmuseum, Amsterdam
p75lb Rijksmuseum, Amsterdam
p75rb Rijksmuseum, Amsterdam
p75o Rijksmuseum, Amsterdam
p76 Rijksmuseum, Amsterdam
p77 Rijksmuseum, Amsterdam
p78 Rijksmuseum, Amsterdam
p79 Rijksmuseum, Amsterdam
p81 EMK, Deventer
p82 Erich Lessing/AKG/Lineair, Arnhem
p84 Musée de la Révolution française, Vizille
p85 Archiv für Kunst und Geschichte, Berlijn / akg-images
p86b AKG/Lineair, Arnhem
p86o Museum Prinsenhof Delft
p87b F.Marot, 1710 / Publiek domein
p87o Corbis, Londen
p88b Wikimedia Commons (Publiek Domein)
p88o RMN/Château de Versailles / Daniel Arnaudet
p89 EMK, Deventer
p90 Wikimedia Commons (Publiek domein)
p91 AKG/Lineair, Arnhem
p92 Hollandse Hoogte
p93 EMK, Deventer
p94 BnF (maker onbekend / Publiek Domein)
p95 Wikimedia Commons (Publiek domein)
p96 The Art archive/Picture Desk, Londen
p97 Réunion des musées nationaux Grand Palais, Parijs
p98 Bibliothèque nationale de France
p99 AKG/Lineair, Arnhem
p100 Bridgeman Art Library, Londen
p101 Gérard Blot/RMN-Grand Palais, Paris
p102 Rijksmuseum, Amsterdam
p103lb Rijksmuseum, Amsterdam
p103rb Image Select, Wassenaar
p103o Rijksmuseum, Amsterdam
p105 EMK, Deventer
p106 Bridgeman Images, Londen
p108 Image Select, Wassenaar
p109 Photobucket / James Feenstra
p110 Superstock, London
p111b TiekstraMedia, Groningen
p111o Bridgeman Images, Londen
p112b EMK, Deventer
p112o Bridgeman Images, Londen
p113 Rijksmuseum, Amsterdam
p114b Rijksmuseum, Amsterdam
p114o Alice Longstaff Gallery Collection/ Pennine Heritage Ltd
p115 Image Select, Wassenaar
p116 EMK, Deventer
p117 Wikimedia Commons
p118 Image Select, Wassenaar
p119 Image Select, Wassenaar
p120 Bolton Museums
p121 Rijksmuseum, Amsterdam
p122b Tropenmuseum, Amsterdam
p122o National Museums Liverpool
p123b EMK, Deventer
p123o The Maritime gallery, Dartfort
p124b Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen, Amsterdam
p124o EMK, Deventer
p127 Bridgeman Images, Londen
p128l Hollandse Hoogte
p128r AKG/Lineair, Arnhem
p129 Image Select, Wassenaar
p132 Collection of the U.S. House of Representatives
p134 AKG/Lineair, Arnhem
p135 Bridgeman Images, Londen
p136 Image Select, Wassenaar
p137 Image Select, Wassenaar
p138b Hollandse Hoogte
p138o Corbis/Hollandse Hoogte
p139 EMK, Deventer
p140l AKG/Lineair, Arnhem
p140r Image Select, Wassenaar
p141 Granger/Lineair, Arnhem
p142 United States Capitol
p143 Charles Gurche / Image Select, Wassenaar
p144 Bridgeman Images, Londen
p145b Shutterstock, New York
p145o Corbis/Hollandse Hoogte
p146 AKG/Lineair, Arnhem
p147b Bridgeman Images, Londen
p147o The Library of Congress, Washington
p148 Image Select, Wassenaar
p149b The Library of Congress, Washington
p149o Granger/Lineair, Arnhem
p150 Minnesota Historical Society
p151 EMK, Deventer
p152 Corbis/Hollandse Hoogte
p153 Corbis/Hollandse Hoogte
p154 Corbis/Hollandse Hoogte
p155 Corbis/Hollandse Hoogte